

С. П. БЕВЗЕНКО

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

*Допущено Міністерством вищої
і середньої спеціальної освіти УРСР
як навчальний посібник
для студентів філологічних факультетів
університетів і педагогічних інститутів*

Київ
Головне видавництво видавничого об'єднання
«Вища школа»
1980

Пособие состоит из введения и двух частей. Во «Введении» рассматриваются общетеоретические вопросы курса, предусмотренные программой. Основу книги составляет ее первая часть «Фонетика, грамматика и лексика украинского диалектного языка», где полнее, чем это было в существующих до сих пор пособиях, освещаются вопросы диалектной фонетики, морфологии, синтаксиса и лексики. Вторая часть «Диалектные группы и говоры украинского языка» является итоговым обзором диалектного членения украинского языка.

Пособие рассчитано на студентов филологических факультетов университетов и педагогических институтов.

Посібник складається із вступу і двох частин. У «Вступі» розглядаються загальнотеоретичні питання курсу, передбачені програмою. Основу книжки становить її перша частина «Фонетика, граматика й лексика української діалектної мови», в якій повніше, ніж це було в існуючих досі посібниках, висвітлюються питання діалектної фонетики, морфології, синтаксису й лексики. Друга частина «Діалектні групи і говори української мови» є підсумковим оглядом діалектного членування української мови.

Посібник розраховано на студентів філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів.

Редакція літератури з філології та педагогіки
Зав. редакцією *В. Г. Петік*

ВСТУП

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І ЗНАЧЕННЯ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Майже кожна з існуючих мов має в своєму складі багато місцевих, територіальних діалектів і говірок, які служать засобом спілкування широких народних мас. Вони є одним із різновидів, однією з форм вияву національної мови; разом із літературною мовою в її писемній і усній формі вони складають те єдине ціле, що звичайно звать загально-народною національною мовою.

Вивченням місцевих різновидів мови, її територіальних діалектів і говірок, займається спеціальна галузь мовознавства — діалектологія (від гр. *διάλεκτος* — розмова, говір і *λόγος* — слово, вчення).

У діалектології поряд з поняттям місцевого діалекту існує й поняття діалектна мова, під яким розуміють усі місцеві, територіальні різновиди певної мови, включаючи й перехідні говірки й говори. Вона виступає як безписемна, усна, стилістично нейтральна форма мови в будь-якому населеному пункті на всій території поширення цієї мови.

Українська діалектологія — це наука про українську діалектну мову, про місцеві різновиди української мови, її місцеві, територіальні діалекти. Вона вивчає закономірності живої народної мови в усій розмаїтості її місцевих діалектів і говірок, а також географічне поширення діалектних явищ мови, окреслення певних діалектних одиниць у їх системі тощо.

Розрізняють діалектологію описову (статичну, синхронну) та історичну (діахронну).

Описова, чи синхронна, діалектологія займається вивченням місцевих діалектів певної мови в якомусь одному хронологічному зрізі сучасного дослідникові періоду, хоч можливе також діалектологічне дослідження описового

характеру більш давнього часу (наприклад, опис певного діалекту за даними якоїсь писемної пам'ятки чи групи пам'яток, що стосуються одного й того самого періоду з цієї ж території). Історична ж, чи діяхронна, діалектологія вивчає розвиток діалектної мови і місцевих діалектів. Вона тісно переплітається з історією мови, зокрема з історичною граматиною, входячи до її складу як невід'ємна складова частина.

Діалектологія має важливе науково-теоретичне і практичне значення.

По-перше, вона постачає цінні матеріали для історії нашої мови. Саме в місцевих діалектах часто зберігаються такі мовні явища, які давно вже втрачені літературною мовою або не зовсім виразно відбилися в тих писаних пам'ятках, що дійшли до нас. Тому в ряді випадків лише дані діалектної мови дають можливість докладніше простежити розвиток того чи іншого мовного явища в історії нашої мови, відновити найвірогідніші шляхи його перебігу. Так, без урахування даних українських діалектів зовсім неможливо було б установити, як виникло чергування звуків *to*, *[e]* з *[i]* в українській мові, що є однією з найважливіших особливостей української фонетики. Лише дані польських українських діалектів (на Чернігівщині, північній Київщині, Житомирщині тощо), в яких і досі збереглися дифтонгічні звуки типу *[yo]*, *[ye]*, *[yn]*, *[yi]*, *[ie]* та ін., що виступають на місці давніх *[o]*, *[e]* в певних позиціях, чергуючись з ними, дали змогу дослідити історію чергування *[o]*, *[e]* з *[i]* в українській мові.

По-друге, діалектологія здобуває фактичний матеріал для історії, археології, етнографії. Наприклад, при розв'язанні таких проблем, як групування населення в минулому, його колонізаційні рухи, взаємозв'язки з іншими народами тощо, історик не може обійтися без урахування даних діалектології. З другого боку, вивчення діалектології можливе лише в тісному зв'язку з історією, археологією, етнографією, бо поєднання даних цих наук може привести до важливих узагальнень і висновків про розвиток тих чи інших мовних процесів.

Діалектологією користуються для повнішого розуміння давніх пам'яток, а також художніх творів як дожовтневої класичної, так і сучасної української літератури. Так, наприклад, багато чого залишиться незрозумілим для читача без спеціальної підготовки в творах таких українських письменників, як М. Шашкевич, Ю. Федькович, І. Франко,

В. Стефаник, Марко Черемшина, Лесь Мартович, О. Кобилянська та ін., де виявилися мовні особливості південно-західних українських діалектів.

Знання діалектології потрібне і для вчителя мови середньої школи, якому часто доводиться працювати в умовах діалектного оточення. Врахування особливостей місцевого говору при викладанні мови в школі — необхідна умова успішної роботи вчителя над піднесенням культури усної і писемної мови учнів.

ПОНЯТТЯ ПРО МІСЦЕВІ, ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ

Місцеві, територіальні діалекти мають свої особливості, свої специфічні ознаки в різних мовних рівнях — у фонетиці, граматиці, словотворі, лексиці. Ці особливості не існують як щось цілком окреме, ізольоване від решти мовних явищ, властивих місцевому діалекту в цілому, а виступають у тісному зв'язку з тим спільним, що об'єднує українські діалекти в єдину українську національну мову, становлячи разом із цим спільним єдину, цілісну мовну систему місцевого діалекту, в якій спільне (загальне), властиве певній мові в цілому, і особливе (часткове), характерне для певного діалекту, органічно поєднані.

Отже, місцевий діалект характеризується наявністю своєї власної мовної системи, яка може протиставлятися мовній системі іншого місцевого діалекту цієї самої мови. У цій системі наявна певна сукупність діалектних явищ, відмінна від сукупності діалектних явищ іншого місцевого діалекту.

Залежно від співвідношення в мовній системі місцевого діалекту особливого, специфічного і спільного, загального розрізняються діалекти ближчі або й зовсім близькі до літературної мови, і діалекти, більшою чи меншою мірою віддалені від неї. Співвідношення особливого, специфічного і спільного, загального в мовній системі діалекту в процесі розвитку мови мінялося, зокрема в наші часи воно відчутно змінюється в бік зменшення в місцевих діалектах частки особливого, специфічного і збільшення спільного, загального, властивого певній національній мові на всій території її поширення.

Серед місцевих, територіальних різновидів мови існують різні діалектні одиниці.

Найдрібнішою діалектною одиницею є говірка, що охоплює звычайно мову одного, а іноді й кількох цілком однотипних з мовного погляду населених пунктів, між якими немає будь-яких територіально виражених мовних відмінностей. Говірка, отже, являє собою цілісне мовне утворення без мовних відмінностей, за винятком чисто індивідуальних особливостей мовлення, викликаних індивідуальними дефектами мови, а також рівнем освіти, загальної культури, родом заняття певного індивідуума чи певної групи людей тощо.

Групу однотипних говірок, що споріднені між собою рядом специфічних мовних ознак, якими вони більш-менш відчутно відрізняються від інших груп говірок, звать говором. Говір — це територіально окреслене діалектне утворення, яке характеризується певною сукупністю діалектних ознак. На діалектологічній карті говори відмежовуються один від одного пасмом ізоглос¹, що скупчуються на пограниччях говорів. У значенні «говір» вживають і термін «діалект», хоч останнім позначають також групу споріднених говорів, що характеризуються системою спільних ознак, якими ця група виразно відрізняється від іншої групи говорів.

Найбільшою діалектною одиницею є наріччя, або діалектна група, що являє собою найширше діалектне угруповання певної мови, до складу якого входять однотипні діалекти цієї мови, що мають цілий ряд спільних мовних рис, якими вони виразно відрізняються від інших наріччя чи діалектних груп цієї самої мови.

Діалектне членування кожної національної мови відбиває складність історичного розвитку того чи іншого народу, носія і творця цієї мови. Формування діалектів кожної національної мови пов'язане з давнім групуванням населення на певній території, різними колонізаційними рухами, взаємовідносинами певного народу протягом його багатомірової історії з іншими народами тощо. Цим і пояснюється як важливість розв'язання проблеми класифікації діалектів цієї чи іншої мови, так і її велика складність.

Проблема класифікації українських діалектів може бути розв'язана тільки після глибокого дослідження діалектологічного атласу української мови.

На сучасному етапі розвитку нашої науки ми можемо

¹ Під ізоглосою в діалектології розуміють лінію, нанесену на діалектологічну карту, яка окреслює територію поширення (ареал) певного мовного явища.

користуватися лише попередньою, робочою схемою класифікації українських діалектів, за якою розрізняють три діалектні групи, або наріччя: *п о л і с ь к у*, або *п і в н і ч - н о у к р а ї н с ь к у* (на території сучасної Чернігівської області, в північних районах Сумської, Київської, Житомирської, Ровенської та Волинської областей, а також у ряді південних районів Білоруської РСР), *п і в д е н н о - з а х і д н у* (на території Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Закарпатської областей, у південних районах Житомирської, Ровенської, Волинської областей, у деяких районах Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей, а частково в Польщі, Чехословаччині, Румунії), *п і в д е н н о - с х і д н у* (на території південних районів Київської та Сумської областей, на всій території Харківської, Ворошиловградської, Донецької, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей (в останніх чотирьох областях виняток становлять окремі райони), в Кримській, а також у суміжних районах Курської, Белгородської, Воронежської, Ростовської областей РРФСР і в Краснодарському краї та ін.) (рис. 1).

У кожній із цих діалектних груп у свою чергу розрізняються окремі діалекти чи говори, групи говірок. Так, у системі *поліських* діалектів розрізняють групу *лівобережнополіських*, чи *східнополіських* говірок, а також *правобережнополіські*, чи *середньополіські*, *волинсько-поліські*, чи *західнополіські* говори, до яких прилягають і *підляські*, чи *надбузько-поліські*, *говірки* (рис. 2); у системі *південно-західних* діалектів — *волинсько-подільську* (з дрібнішими одиницями — *південноволинські* і *подільські* *говірки*), *галицько-буковинську* (*наддністрянські*, *покутсько-буковинські*, *східнокарпатські*, або *гуцульські*, а також *надсянські* *говірки*), *карпатську* (*північнопідкарпатські*, або *бойківські*, *середньозакарпатські*, *західнокарпатські*, або *лемківські*, *говірки*) групи *говорів* (рис. 3); у системі *південно-східних* діалектів — *середньонаддніпрянські*, *слобожанські* і *степові* групи *говірок* (рис. 4).

Місцевий діалект, будучи відгалуженням національної мови, поширений на обмеженій території. Він характеризується певною сукупністю діалектних явищ, відмінною від сукупності діалектних явищ іншого місцевого діалекту. Проте не можна думати, що діалектні явища одного діалекту повністю відрізняються від діалектних явищ іншого

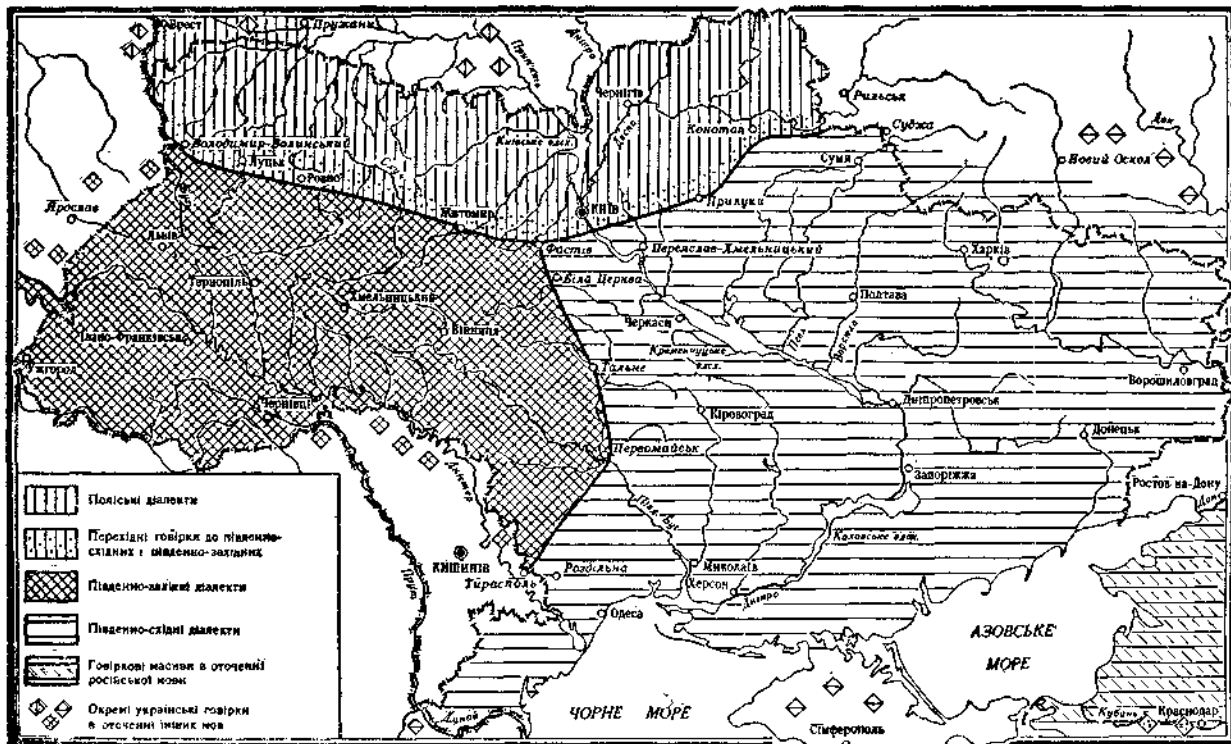

Рис. 1.

діалекту. Межі поширення діалектних явищ у говорах сучасної української мови звичайно не збігаються одна з одною, а найчастіше перехрещуються між собою. Проте на стиках місцевих діалектів звичайно скупчуються лінії поширення діалектних явищ (ізоглоси), створюючи ціле пасмо таких ліній, так зване «пасмо ізоглос», яке й відділяє один місцевий діалект від іншого. :

На сучасному етапі розвитку національних мов, у тому числі й української, чіткої відокремленості сусідніх місцевих діалектів між собою звичайно не спостерігається. На пограниччі діалектів завжди виступає ширша чи вужча смуга перехідних говірок, що поєднують у собі діалектні риси обох сусідніх діалектів із перевагою рис одного з них. Така смуга перехідних говірок тягнеться, наприклад, на пограниччі між поліськими українськими і південно-західними та південно-східними діалектами.

У давні часи відокремленість окремих місцевих діалектів була, напевне, виразнішою, ніж тепер. Однак, чим ближче до наших часів, тим більше відокремленість їх згладжується; вони дедалі більше зближуються між собою, а межі між ними поступово стираються. Причому на території сучасних південно-східних діалектів умови для такого зближення були найсприятливіші, в зв'язку з чим зближення цих діалектів зайшло дуже далеко. На території ж північних і особливо південно-західних діалектів умови для зближення були менш сприятливі, чим і пояснюється більша розпорошеність, більша строкатість цих діалектів.

Серед діалектів української мови за генетичною ознакою, тобто враховуючи походження й історичний розвиток їх, розрізняють два основні види: давні (старожитні), або основні, що функціонують на територіях давнього заселення українського народу, і новостворені, які виникли внаслідок порівняно пізніх переселенських рухів української людності і дозаселення новоосвоєних земель.

Давні (старожитні) діалекти є діалектами старшої формації. Виникнення й оформлення їх сягає переважно феодальної епохи, коли відбувалися головним чином процеси територіальної мовної диференціації, зумовлені політичною й економічною відокремленістю окремих територій. До давніх діалектів старшої формації належать поліські діалекти і основна маса південно-західних, а з південно-східних — середньонадніпрянські говірки.

У давніх діалектах старшої формації нерідко зберігаються архаїчні мовні явища, які давно вже втрачені іншими

діалектами і не стали надбанням нової української літературної мови. Щоправда різні старожитні діалекти далеко не однаковою мірою зберігають архаїчні явища в різних мовних рівнях. Так, у фонетиці найархаїчнішими є поліські діалекти і карпатські гонори південно-західних діалектів, у граматиці найбільше архаїчних явищ спостерігається у південно-західних діалектах, а в лексиці — в поліських і південно-західних діалектах, причому з останніх найбільше лексичних архаїзмів знаходимо в карпатських говорах.

Виникнення нових діалектів відбувається внаслідок діалектотворчих процесів на неЕОзаселених територіях порівняно в пізні часи, коли вже сформувалася мова певного народу. Такі діалекти належать до діалектів нової формації і за своїм складом бувають різні.

До новостворених українських діалектів належить переважна більшість південно-східних, зокрема слобожанські й степові, а також переселенські говірки на території РРФСР в Ростовській області, в Краснодарському і Ставропольському краях, на Поволжі, в Сибіру, на Далекому Сході. До новостворених належать і деякі з південно-західних діалектів, зокрема західнокарпатський, чи лемківський, діалект, формування якого відбувалося протягом XVI ст. на базі переселенських говірок з Перемиської землі, гуцульські говірки на Закарпатті, принесені сюди українськими переселенцями з північних схилів Карпат протягом XVI—XIX ст.

Новостворені діалекти за своїм складом, як уже відзначалося, бувають різні. Серед них є діалекти, що виникли внаслідок переселення людності на нові землі з однієї більш-менш цілісної з діалектологічного погляду території. Носії цих діалектів, опинившись у нових умовах, зберігають свою давню діалектну основу, на яку й нашаровуються з часом виниклі з різних причин нові діалектні риси, що зрештою приводить до витворення відмінного від свого попередника діалектного типу. Такі новостворені діалекти можуть бути названі однотипними, чи односистемними, за своїм походженням, оскільки їх генетична основа однодіалектна. До діалектів цього різновиду можуть бути віднесені лемківські (західнокарпатські) говірки та ін.

Інший різновид новостворених діалектів новішої формації становлять різнотипні, різносистемні в своїй генетичній основі, або мішані, діалекти, які характеризуються наявністю в їх системі різнодіалектних елементів. Ці ді-

лекти звичайно виникали внаслідок змішування населення, що прийшло на нові землі з місцевостей, більшою чи меншою мірою діалектно різнотипних, через що вони характеризуються значною кількістю паралелізмів різнодіалектного походження. Залежно від того, як далеко зайшов діалектотворчий процес у цих діалектах, серед них можна розрізнати, з одного боку, діалекти з різнодіалектними вкрапленнями в мовну систему новоствореного діалекту, а з другого — діалекти з мозаїчними говірками, що мають різнодіалектне походження. Зрозуміло, що діалекти останнього різновиду належать до найновішої формації і виникнення їх звичайно відбувалося внаслідок переселення окремими громадами, які й осідали разом на нових місцях. Ці діалекти широко представлені степовими говірками півдня України.

Окремий різновид новостворених діалектів становлять переселенські говірки або й цілі говіркові масиви, що оточені діалектами інших мов. Ці говірки, перебуваючи в ізоляції від основного мовного масиву свого народу, здебільшого загальмовуються в своєму розвитку і зберігають давніші свої риси, одночасно, однак, підпадаючи внаслідок безпосередніх міжмовних контактів під більший чи менший вплив тієї мови, що їх оточує. Такими є українські говірки за межами СРСР: в Югославії, Чехословаччині, Румунії, Польщі, Канаді та інших країнах, а також переселенські українські говірки на Дону, Кубані, Ставрополлі, Поволжі, в Сибіру, Казахстані, Киргизії, на Далекому Сході тощо.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ І СОЦІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ

Крім територіальної існує також соціальна диференціація мови. Вона проявляється в наявності соціальних діалектів, під якими розуміють такі різновиди мови, які властиві певним більш чи менш відокремленим суспільним групам людей, об'єднаних спільними виробничими, професійними чи якимись іншими інтересами.

Соціальні діалекти відрізняються від місцевих, територіальних як своїм функціонуванням, так і своєю структурою. У той час як місцеві, територіальні діалекти служать засобом спілкування широких народних мас на певній, обмеженій території, соціальні діалекти виступають як засіб спілкування лише певної, замкнутої, але не обмеженої територіально суспільної групи людей і тільки в спеціальних умовах; для звичайного ж повсякденного спілкування

носії соціальних діалектів, як і всі представники певного народу, користуються загальнонаціональною мовою, усною літературною чи якимось із її місцевих говорів. На відміну від місцевих діалектів, що мають свої особливості в усіх мовних рівнях, соціальні діалекти в жодному рівні мови, крім лексики, не мають хоча б незначних своїх особливостей, а користуються фонетикою, граматикою й основним шаром лексики загальнонаціональної мови; навіть ті специфічні слова й вислови, що притаманні цим діалектам, мають фонетичне й граматичне оформлення, властиве певній національній мові, літературній чи якомусь із її місцевих діалектів. Та й самі особливості в лексиці й фразеології, що властиві соціальним діалектам, стосуються лише окремих семантичних груп лексики, пов'язаних з інтересами й потребами носіїв цих діалектів. Отже, соціальні діалекти, будучи позбавлені характерних особливостей у фонетиці й граматиці, не становлять окремих мовних систем, не є діалектами в повному розумінні цього слова, а термін «діалект» стосовно до них використовується чисто умовно.

Соціальні діалекти поділяють на два ОСНОВНІ ВИДИ: п р о ф е с і й н і діалекти і жаргони.

Професійні діалекти виникають в умовах виробничої і професійної диференціації суспільства, суспільного розподілу праці і являють собою природне мовне явище в кожній живій мові. Вони створюються на ґрунті усного різновиду загальнонародної мови і становлять власне зібрання окремих слів і висловів, пов'язаних з певною професією чи родом заняття.

Якщо професійні діалекти виконують суспільно корисну функцію (лексика, що входить до їх складу, означає предмети і явища, для яких звичайно немає відповідників у літературній мові), то цього не можна сказати про жаргони, що являють собою набір специфічних слів і висловів, які мають переважно відповідники в літературній мові.

Жаргони виникли як наслідок намагання окремих суспільних груп у силу якихось причин відокремитися в мовному відношенні від навколишнього суспільства.

Серед жаргонів розрізняють т а є м н і, поширені в минулому серед декласованих елементів (зłodіїв, жебраків, бродяг тощо), г р у п о в і, чи к о р п о р а т и в н і, що виникають стихійно у відносно замкнутому середовищі, зокрема молодих людей (наприклад, учнів, студентів, спортсменів тощо), між якими є тривалі безпосередні контакти, і звичайно вживаються лише в цьому середовищі, не ста-

новлячи жодної таємниці, к л а с о в І, що виникають і побутують у вищих верствах класового суспільства (аристократії та верхівці буржуазії), характеризуючись специфічними словами та зворотами мови, перейнятими нерідко й з інших мов і покликаними задовольняти витончений смак їх носіїв.

Соціальна диференціація мови здавна супроводжує її територіальну диференціацію, оскільки поміж носіями місцевих діалектів існують відмінності в мові, зумовлені неоднаковим рівнем їхньої освіти, загальної культури, родом занять тощо.

У різні періоди суспільно-економічного розвитку місцеві діалекти за своїм функціонуванням, зокрема за складом своїх носіїв, глибоко відмінні. Для феодального (як і для дофеодального) суспільства характерною ознакою місцевих діалектів є те, що вони як засіб спілкування обслуговують все населення певної місцевості. В епоху ж капіталізму місцеві діалекти, не втрачаючи територіальної ознаки, набирають разом з тим яскраво вираженого соціального забарвлення, оскільки ними розмовляє вже не все населення певних місцевостей, а лише його неосвічена чи мало освічена частина, головним чином селянство, в зв'язку з чим вони стають за складом своїх носіїв переважно селянськими. Крім того, глибоке розшарування сільського населення, яке особливо посилюється в період зрілого капіталізму, накладає відчутний відбиток також і на місцеві діалекти.

МОВА І ДІАЛЕКТИ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

Мова на всіх етапах суспільно-історичного розвитку була загальнонародною; як засіб спілкування вона об'єднувала всіх членів певного колективу, незалежно від їхнього соціального стану. В рамках загальнонародної мови здавна існують і місцеві діалекти як її відгалуження, місцеві різновиди, з своїми особливостями в лексиці, фонетиці, граматиці, які стосовно загальнонародної мови посідають і завжди посідали залежне становище: загальнонародна мова на всіх етапах розвитку підпорядковувала собі місцеві діалекти.

Місцеві діалекти є історично зумовлені відгалуження від загальнонародної мови. Розвиток їх залежить від

певних історичних умов розвитку суспільства, від характеру суспільно-економічної формації, яку переживає той чи інший суспільний колектив. За одних історичних умов, коли послаблюється спілкування між окремими частинами певного колективу, місцеві діалекти розвиваються, збагачуються новими особливостями в лексиці, граматиці тощо. Якщо дедалі обмежується або й зовсім припиняється спілкування між окремими частинами людського колективу, то це приводить до розпаду загальнонародної мовної єдності і перетворення місцевих діалектів на самостійні мови. В тому разі, коли не послаблюється спілкування між окремими частинами суспільного колективу, коли воно з часом навіть посилюється, розвиток місцевих діалектів затримується, а згодом і зовсім припиняється. За таких умов нові діалектні явища вже не з'являються, а навпаки, відбувається втрата діалектних рис; у процесі мовного спілкування між представниками сусідніх діалектів місцеві діалекти зближуються між собою, втрачаючи поступово свої особливості.

Отже, єдність мови, як і її диференціація на діалекти, пов'язана з роллю мови як засобу спілкування: роздроблення, диференціація суспільного колективу зумовлює і диференціацію на діалекти загальнонародної мови, що є засобом спілкування певного колективу; навпаки, зближення окремих частин певного суспільного колективу, його інтеграція необхідно викликає зближення між собою, інтеграцію місцевих діалектів, носіями яких є населення окремих частин цього колективу. Самі ж місцеві діалекти як історично зумовлені відгалуження від загальнонародної мови є результатом її диференціації в умовах послабленого спілкування.

Відомі такі основні етапи історичного розвитку загальнонародних мов: а) мови племен, чи племінні мови; б) мови народностей; в) мови націй, чи національні мови.

Ці етапи не збігаються з основними суспільно-економічними формаціями, які проходило людське суспільство в процесі свого історичного розвитку, але певною мірою відповідають їм. Так, мови племен властиві для родоплемінного, первіснообщинного суспільно-економічного ладу; мови народностей утворюються при переході людства до класового суспільства і формуванні народностей внаслідок об'єднання багатьох племен, у зв'язку з чим і при рабовласницькому, і при феодальному суспільстві звичайно існують і розвиваються мови народностей, що склалися в результаті

інтеграції ряду племінних мов. При переході ж до капіталістичної суспільно-економічної формації на базі народностей утворюються нації, а мови народностей переростають у національні мови, причому розвиток націй і національних мов продовжується і після повалення капіталізму і встановлення соціалістичного ладу, більш того, нації з побудовою соціалістичного суспільства набувають ще більшої консолідації, однорідності, перетворюючись на соціалістичні нації, а національні мови набирають небувалого до того розквіту.

На різних етапах історичного розвитку загальнонародних мов їх взаємовідносини з місцевими діалектами були різні.

У докласовому суспільстві, в епоху родоплемінного ладу, коли основною етнічною одиницею було плем'я, диференціація мови відбувалася в зв'язку з органічним ростом племені і наступним розпадом його на частини. Кожна з цих частин, поширюючись на певній території, з часом визначалася як самостійне плем'я, внаслідок чого утворювався ряд кровноспоріднених племен, у процесі окремішнього існування яких виникали й відмінності в мові. Ці відмінності за умов значного територіального віддалення споріднених племен одне від одного і при тривалому порушенні тісних контактів між ними дедалі посилювалися. Сама ж мова колись єдиного племені розпадалася на ряд споріднених племінних мов, відбувалося, отже, за словами Ф. Енгельса, «утворення нових племен і діалектів шляхом поділу»¹.

В епоху родоплемінного ладу мова і діалект практично не розрізняються. Ф. Енгельс, посилаючись на приклад індіанців-ірокезів Північної Америки, зазначає, що «в дійсності плем'я і діалект по суті збігаються»². Мова племені (діалект) була основною мовною одиницею, яка, не протиставляючись іншим мовним одиницям, здійснювала свої суспільні функції як єдиний, спільний для всіх його членів засіб спілкування, хоч і не виключена можливість існування в ній певних діалектних відмінностей, що залежало в кінцевому результаті від складу родів, що входили до одного племені.

Отже, в епоху родоплемінного ладу відповідно до розчленування суспільства на споріднені племена наявна

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с 88.

² Там же.

велика кількість споріднених, спільних за своїм походженням, близьких між собою племінних мов (діалектів), міра близькості яких залежить від того, наскільки близькі між собою відповідні племена. Такими були, наприклад, мови (діалекти) східнослов'янських племен після виділення їх із праслов'янського племені й розпаду праслов'янської мови.

Перехід до класового суспільства і виникнення держави, що сталися внаслідок розкладу родоплемінного ладу, супроводжуються утворенням народностей, у зв'язку з чим формуються на базі мов племен, що складали певну народність, і мови народностей.

Процес утворення народностей і їхніх мов досить тривалий і складний. Першим етапом на цьому шляху є союз споріднених племен, що поступово перетворюється на тривалі територіально-політичне об'єднання. Це об'єднання племен з централізованим управлінням сприяло дальшій консолідації їх в єдине ціле і за належних умов поступово приводило до складання цих племен у народність. Так сталося і з східнослов'янськими племенами, які, об'єднавшись в єдиній давньоруській державі, десь протягом ІХ—Х ст. склали давньоруську народність, що стала спільною колиською трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського, білоруського.

З виникненням народностей формується і мова їх, в основу якої звичайно лягає мова того племені, що відіграло вирішальну роль при створенні народності, а племінні мови інших племен поступово перетворюються на її місцеві діалекти. Так, при формуванні давньоруської мови в основу її лягла мова населення Києва і Київської землі, тобто мова полян, а мови інших племен перетворювалися на місцеві, територіальні діалекти, поступово розчиняючись у загальнонародній давньоруській мові.

З виникненням народностей і їхніх мов виникає й протиставлення місцевих діалектів, що, закріпившись за певними територіями, набирають імпульсів для подальшого розвитку, збагачуючись новими особливостями, і мови народності.

Феодална роздробленість супроводжується посиленням і оформленням нових адміністративно-політичних центрів, що при тривалій відокремленості їх у відмінних історичних умовах може приводити й до утворення на ґрунті колись однієї народності кількох народностей і їх мов. Так, наприклад, сталося в свій час із східними слов'янами.

Подальший розвиток феодальних відносин у Давній Русі спричинював посилення окремих феодальних земель і послаблення централізуючої ролі Києва, що зрештою призвело до розпаду Київської Русі і розчленування її на різні феодальні держави і напівдержави. Все це зумовило поступове утворення трьох східнослов'янських народностей (російської, української, білоруської) з їх мовами. Формування української народності відбувалося на території південно-західних руських земель, де найбільшими феодальними центрами в другій половині XII — першій половині XIII ст. були Галицьке і Волинське князівства, а з середини XIV ст. загальнополітичним центром стає Литовсько-Руська держава, до складу якої входила крім білоруських переважна більшість українських земель. На північному сході руських земель поступово зміцнюється Московське князівство, яке стало політичним і культурним центром російської народності. Тривале перебування українських земель у складі Литовсько-Руської держави, потім Польщі, а також частково Молдавії та Угорщини позначилося на формуванні української народності і її мови, що зумовило як збереження в ряді місцевостей архаїчних діалектних особливостей, так і посилене діалектне розчленування української мови. В основу мови української народності лягли спочатку місцеві діалекти південно-західного типу. Однак з часом культурно-політичний центр української народності переноситься на територію Київщини і Середнього Наддніпров'я, роль якого особливо посилюється після воз'єднання України з Росією. Це спричинилося до того, що середньонаддніпрянські говори стають провідними в мові української народності.

Перехід від феодалізму до капіталізму сприяв консолідації народностей у нації і формуванню національних мов.

У процесі формування національної мови один з її місцевих діалектів, що відіграє провідну роль, лягає в основу цієї мови, збагачуючись водночас і ознаками інших діалектів національної мови, які поступово зливаються з нею.

Так було і під час становлення на базі мови української народності української національної мови, в основу якої лягли середньонаддніпрянські говори, говори економічного, політичного і культурного центру українських земель.

В епоху соціалізму відбувається ще більша консолідація націй, перетворення їх на соціалістичні, а національні мови як знаряддя спілкування націй, як одна із форм вияву їхньої культури, соціалістичної за змістом і національної

за формою, набирають небувалого до того розвитку. Одночасно відбувається й прискорений процес стирання і втрати діалектних відмінностей, причому носіями традиційних говорів залишається здебільшого старше і найстарше покоління мовців, в той час як молодше і середнє покоління, перебуваючи під сильним впливом літературної мови, поступово втрачає в своєму мовленні діалектні особливості.

ДІАЛЕКТИ І ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Уже з виникненням мов народностей формуються й літературні мови. Щоправда, в епоху середньовіччя у функції літературних мов у багатьох народів виступали переважно чужі мови, які обслуговували в першу чергу потреби церкви, а також держави, культури, науки тощо. Так, у Західній Європі в ролі літературної тривалий час виступала латинська мова, яка, до речі, обслуговувала і ряд слов'янських, переважно західнослов'янських народів (поляків, чехів, словаків та ін.). У більшості ж слов'ян (східні слов'яни, а також болгар, македонці, серби) у функції літературної виступала старослов'янська (чи церковнослов'янська) мова, яка була близькою до народно-розмовних мов цих народів і з якою вони, зокрема східні слов'яни, поводитися як із своєю власністю, поповнюючи її живомовними елементами. За таких умов виникає протиставлення писемно-літературних і усно-розмовних мов.

Водночас у багатьох народів поряд з чужою літературною мовою розвивалася писемність і на народній, живомовній основі. Так, у східних слов'ян виникла була на народній основі давньоруська літературна мова, яка послужила базою для подальшого розвитку літературних мов трьох братніх східнослов'янських народів: російського, українського і білоруського.

Із формуванням української народності традиції давньоруської літературної мови були успадковані й розвинуті староукраїнською літературною мовою, діалектною основою якої в силу історичних обставин стали переважно українські говори південно-західного типу, на території яких здавна вже розвинулась актово-ділова писемність.

Виникнення націй спричинює появу на живій народній основі і національних літературних мов як вищих форм виявлення національних мов. У складі національної мови літературна мова виділяється як якісно особливе утворення, протиставлюване діалектній мові в цілому і окремим

місцевим діалектам. Літературна мова, хоч і ґрунтується на певній діалектній базі, звичайно не збігається з жодним із місцевих діалектів. Якщо кожен з діалектних різновидів національної мови поширений йа порівняно обмеженій території і обслуговує як засіб спілкування повсякденні побутові і виробничі потреби місцевого населення на цій території, то національна літературна мова поширена тією чи іншою мірою на всій території проживання певної нації і є засобом спілкування між усіма її членами, зняряддям загальнонаціональної культури, мовою науки і літератури, обслуговує різноманітні прояви духовного життя нації в цілому, а також є її загальною розмовною мовою: Проте в капіталістичному суспільстві літературна мова — це переважно надбання панівних класів, інтелігенції тощо. Тільки в соціалістичному суспільстві літературні мови стають здобутком широких мас, поступово витісняючи собою, місцеві діалекти. Разом з тим треба відзначити, що літературні мови, розвиваючись за своїми законами і закономірностями, не поривають зв'язків з місцевими діалектами, а, навпаки, взаємодіючи з ними, поповнюють свої скарби за їхній рахунок новими лексичними і виражальними засобами. Причому це збагачення обмежується лексикою і фразеологією, хоч у донаціональний період і в період становлення національної літературної мови воно поширювалося також і на інші мовні рівні.

Історичні умови формування й розвитку нової української літературної мови на національній основі склалися так, що вона по початкових етапах виступала у двох основних різновидах: 1) східноукраїнському, чи наддніпрянському, в основу якого лягли середньонаддніпрянські, ширше південно-східні діалекти; 2) західноукраїнському, чи галицькому, який ґрунтувався на наддністрянських говірках південно-західного типу.

Перший із цих різновидів, східноукраїнський, базуючись на національній основі, протягом усього періоду розвитку нової української літературної мови був провідним, загальнонаціональним, і вже на самому початку визначився як єдина основа для розвитку загальнонаціональної літературної мови українського народу, в той час як другий, західноукраїнський, чи галицький, хоч час від часу і набрав певного розвитку в окремих жанрах, побутував лише як її регіональний варіант. Крім того, з часом оформилося ще два регіональні вияви — закарпатський, чи угро-руський (на основі середньозакарпатських говірок) і його

підрізновид — лемківський (на основі західнокарпатських чи лемківських говірок) та бачванський, чи югославський (так звана руска бешіда), витворений уже протягом ХХ ст. русинами-українцями Югославії на вузькій діалектній основі своїх говірок, що є говірками видозміненого карпатського типу, який і тепер обслуговує культурні потреби цієї невеличкої частки українського народу, що відірвалася в свій час у силу історичних обставин від своєї основної маси.

Українська національна літературна мова стала все-народним надбанням лише після возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі. Ця мова є загальнонаціональною для українців, що проживають у всіх союзних республіках Радянського Союзу. Нею користуються для задоволення своїх культурно-освітніх потреб також українці, що живуть у країнах соціалістичної співдружності (Польщі, Чехословаччині, Румунії), а також прогресивна українська трудова еміграція в США, Канаді та в інших капіталістичних країнах.

ДОСЛІДЖЕННЯ ДІАЛЕКТІВ

Джерела вивчення діалектів. Основним джерелом вивчення місцевих діалектів є сучасна, зафіксована певним чином жива усна розмовна мова в усій її діалектній розмаїтості. Найточніші фіксації усної розмовної мови здійснюються за допомогою спеціальних звукозаписувальних апаратів (наприклад, магнітофонів). Такі записи в усій повноті відбивають навіть найменші нюанси живого мовлення. Перевага їх також у тому, що вони зберігаються дуже довго і в процесі дослідження можуть бути відтворені безліч разів. Проте й ці записи при оформленні діалектологічного дослідження все-таки доводиться переносити на папір, зображувати їх за допомогою певної системи графічних знаків, так званої фонетичної транскрипції.

Величезний матеріал з української діалектології зібрано в численних діалектологічних дослідженнях української мови, виконаних мовознавцями протягом цілого століття. До багатьох із цих праць додаються зразки зв'язної мови різних жанрів, словники місцевих слів, дослідження яких може значно поповнювати ті відомості про місцеві діалекти, що подаються в самих працях.

Надійним джерелом для різних діалектологічних досліджень є діалектологічні атласи, У великій пригоді мо-

жуть стати діалектологів також різноманітні етнографічні та фольклорні матеріали. У ряді випадків вони є єдиними свідченнями про українську діалектну мову певних місцевостей свого часу.

Крім того, під час дослідження окремих мовних рівнів (лексики, фразеології, а частково граматики і навіть фонетики) етнографічні та фольклорні матеріали можуть бути досить надійними джерелами, особливо якщо вони коригуватимуться також власне діалектологічними даними. Останнє найбільшою мірою стосується зразків усної народної творчості, зокрема пісень, які в багатьох випадках переносяться з однієї місцевості в іншу з затриманням діалектних особливостей, що можуть бути і не властивими тій місцевості, де ця пісня заново побутує.

Графічні системи, якими користувалися для записування діалектних, етнографічних, фольклорних матеріалів, різняться між собою. Якщо етнографи й фольклористи в своїх записах часто користувалися звичайним письмом, то діалектологи використовували різні системи фонетичного письма, так званої фонетичної транскрипції.

Фонетична транскрипція. Фонетична транскрипція служить засобом для якнайточнішого відбиття на письмі звукових особливостей живої мови. Вона являє собою систему графічних знаків, побудовану за чисто фонетичним принципом, згідно з яким кожен знак (літера) може бути використаний для позначення лише одного звука, а кожен звук завжди мусить позначатися тим же самим графічним знаком; причому для позначення різних позиційних варіантів звуків у фонетичній транскрипції використовуються також окремі знаки.

У діалектологічних записах української мови та в діалектологічних дослідженнях відбиваються різні системи фонетичної транскрипції. Переважна більшість систем фонетичної транскрипції, використовуваних в українській діалектологічній літературі, побудована на базі українського національного алфавіту, але в ряді праць, зокрема присвячених південно-західним діалектам, використовуються й транскрипції, побудовані на базі латинського алфавіту, в тому числі й так звана міжнародна фонетична транскрипція.

Фонетична транскрипція, що найчастіше використовується нині для записування діалектних матеріалів української мови, побудована на базі сучасного українського алфавіту з поданням окремих літер інших алфавітів,

а також ряду діакритичних (як надрядкових, так і підрядкових) знаків.

Система фонетичної транскрипції, що використовується в сучасній українській мові, найповніше викладена в академічній праці «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» (К., 1969, с 427—431)¹. Виклад її знаходимо також у підручнику для вузів М. А. Жовтобрюха, Б. М. Кулика «Курс сучасної української літературної мови», ч. I (К., 1972, с 97—99) та ін. Тому докладно зупинятися на ній, очевидно, нема потреби.

Для позначення голосних у цій транскрипції вживаються такі знаки: а, о, у, и, е, і; для позначення проміжних звукових варіантів: й^e — звук, проміжний між [и] та [e], ближчий до [и]; e^u — звук, проміжний між [e] та [и], ближчий до [e] (у спрощеній фонетичній транскрипції для позначення обох цих звуків може вживатися й знак [ə]); и^1 — звук, проміжний між [и] та [i], ближчий до [и]; i^u — звук, проміжний між [i] та [и], ближчий до [i] (у спрощеній фонетичній транскрипції обидва ці звуки позначають іноді через і); i^e — звук, проміжний між [i] та [e], ближчий до [i]; e^1 — звук, проміжний між [e] та [i], ближчий до [e]; о^y — звук, проміжний між [о] та [у], ближчий до [о]; у^o — звук, проміжний між [у] та [о], ближчий до [у]; для позначення закритої, звуженої, дещо підвищеної артикуляції звуків [о], [e], що зустрічаються найчастіше в карпатських і північних говорах, — знаки 6, ё (напр.: 'ôcîn', 'шoу, тêпêр', oтeц').

Специфічно діалектні голосні звуки передають такими знаками: уо, уе, уи, уі, оу, іе та ін. — для позначення північноукраїнських дифтонгів, складних двохелементних звуків, вимовлюваних в один прийом, причому над сильнішим елементом дифтонга обов'язково проставляється наголос; ы — для позначення звука середнього чи заднього ряду високого або середнього піднесення, що поширений у карпатських говорах (іноді цей звук лабіалізується і передається через ь^o); у — для позначення лабіалізованого [i], що зустрічається в деяких карпатських і північних говорах.

Наголошення голосного звука передається прямою рисою перед початком наголошеного складу (се'ло, во'рона) або знаком акута (со'рока, во'рона), але при записуванні

¹ Див. ще: Говори української мови (збірник текстів). К., 1977, с 9—12.

діалектних матеріалів в експедиційних умовах його доцільно замінити знаком гострого кутика над літерою голосного звука, щоб чіткіше відрізнити від знака палаталізації.

Нескладова вимова [i] та [y] передається знаками *î* та *ÿ*, хоч для позначення першого з них у спрощеній фонетичній транскрипції може вживатися і знак *ï* (напр.: *ïшоÿ* і *ÿшоÿ*).

Приголосні звуки позначають такими знаками: б, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш. Літера в (іноді лат. v) уживається лише для позначення губно-зубного [в], а губно-губний [в], який у нашому алфавіті також передається цією самою літерою w, позначається знаком *ÿ* або ж латинською літерою w; літера г вживається тільки для позначення притаманного українській мові фрикативного звука (для різних варіантів його використовуються ще й знаки *h*, *γ*), а проривний звук, що в сучасному українському алфавіті також передається цією літерою, позначається знаком *г* або лат. *g* (пор. *грати* і *грати* чи *gráti*, *гúл'і* — *гúл'і* чи *гúл'і*); для позначення йота вживається латинська літера *j* або *й* (пор. *јама* і *йáма*, *јаіцé* і *йайцé*); літера **ш**, якою позначається в нашому алфавіті два звуки [ш] і [ч], що опинилися поряд, у фонетичній транскрипції не вживається; для позначення африкат [да], [дж], які не мають спеціального літерного зображення в нашому алфавіті, у фонетичній транскрипції використовуються спеціальні знаки *З* або *1*, *z* — для [дз] і *3* або *жс*, *z* — для [дж], але в діалектологічних текстах їх найчастіше передають як *дз*, *дж*. Часткове оглушення дзвінких приголосних передається малими літерами відповідних глухих, що проставляються над

п т с ш

літерою відповідного звука: б, д, з, ж тощо, а часткове одзвінчення глухих — малими літерами відповідних дзвінких, що також проставляються над літерою відповідного звука:

б з д ж дж

п, с, т, ш, ч та ін.

Ряд діакритичних знаків використовується у фонетичній транскрипції для позначення різної міри пом'якшення приголосних: м'яка (палатальна) вимова приголосних позначається знаком мінуси (*'*), пом'якшена (палаталізована) — знаком апострофа (*'*), напівпом'якшена (напівпалаталізована) — крапкою над літерою, що передає напівпом'якшений звук (пор. напр.: *с'л'ід,місто, сл'ю, ст'іл, кін', лист* та ін.). В окремих дослідженнях для позначення шепелюватої, дорсально-палатальної вимови приголосних [с'], [з'], [ц'], [дз'], що спостерігається зокрема в галицьких

говірках, використовується знак секунди ("), хоч частіше таку вимову позначають написанням відповідних маці ж літер над знаками основного звука: *c'v'it, z'v'ip* замість *c"v'it, z"v'ip*. Подовжена вимова приголосних позначається двокрапкою (*z'il'a, m'in'u* та ін.), хоч її можна передавати і двома літерами, а також знаком довготи (—) (пор., напр.: *z'il'a — z'il'a*).

Із розділових знаків у діалектологічному записі використовуються лише знак запитання (?) при питальній інтонації і знак оклику (!) при окличній інтонації. Мала пауза позначається однією (/), а велика — двома (//) скісними рисками.

Методи збирання діалектного матеріалу. Під час збирання матеріалу для діалектологічних досліджень в основному користуються двома методами: анкетним і експедиційним.

Анкетний метод застосовується так: спеціально опрацьовані діалектологічні програми або анкети на певні теми розсилаються на місця кореспондентам (найчастіше вчителям, студентам-заочникам), які і заповнюють їх згідно з інструкцією, що обов'язково додається до програми чи анкети. Цей метод використовують тоді, коли протягом порівняно короткого часу необхідно зібрати діалектний матеріал на певну тему з великої території, що не під силу одній людині чи групі наукових працівників.

Експедиційний метод полягає ось у чому: для збирання діалектного матеріалу за певною програмою у визначені заздалегідь населені пункти надсилається експедиція із спеціально підготовлених людей, які на місці за порівняно короткий час можуть зібрати значні матеріали високої якості. Цей метод значно ефективніший від анкетного, бо забезпечує найбільш можливу точність діалектних даних. Тому ним найчастіше користуються при збиранні матеріалів для особливо важливих наукових праць, наприклад для діалектологічних атласів, монографічних досліджень тощо.

Методи діалектологічних досліджень. Основними методами дослідження діалектного матеріалу є описовий, або монографічний, і метод лінгвістичного картографування, або лінгвістичної географії.

Найпоширеніші в українській діалектологічній літературі дослідження, виконані описовим методом. Вони спричинені необхідністю вивчення закономірностей живої

народної мови, виявлення діалектних явищ української мови на всьому терені її поширення. Зрозуміло, що серед цих досліджень є праці різної наукової вартості, виконані на різному науковому рівні: в одних із них подається більш-менш повний монографічний опис якогось діалекту чи говірки, в інших же відзначаються лише характерніші особливості певної говірки чи говору супроти літературної української мови, ще в інших досліджуються окремо взяті діалектні явища чи група явищ, що становлять певну структурну особливість діалекту або групи діалектів, тощо.

Монографічне діалектологічне дослідження може здійснюватися в двох планах: синхронному (чисто описовому) і діахронному (порівняльно-історичному).

Синхронний аспект дослідження діалектів полягає в описі сучасного (чи взагалі монохронного, одночасного) стану мовної системи місцевого діалекту або окремих діалектних явищ безвідносно до їхнього історичного розвитку. Діахронний же аспект передбачає не тільки опис сучасного стану системи місцевого діалекту чи окремих діалектних явищ, а й дослідження історії мовної системи місцевого діалекту, її окремих ділянок, окремих діалектних явищ. Тому в діахронному діалектологічному дослідженні завжди наявні широкі зіставлення і порівняння як з національною літературною мовою й іншими місцевими діалектами, так і з даними історії досліджуваної мови та споріднених мов. Особливо важливим у дослідженнях цього типу є також залучення даних пам'яток історії мови, що писалися на території, охоплюваній монографічним дослідженням.

У наявних працях з української діалектології синхронний і діахронний аспекти дослідження звичайно переплітаються між собою.

В українській діалектологічній літературі представлені, хоч і відчутно меншою мірою, також праці, в яких використовуються методи лінгвістичного картографування, або лінгвістичної географії.

Метод лінгвістичного картографування був застосований у діалектології для визначення територіального поширення місцевих діалектів, встановлення класифікації їх, вивчення взаємовідносин місцевих діалектів як місцевих різновидів національної мови.

Суть методу лінгвістичної географії зводиться до того, що на окрему географічну карту-бланківку на підставі діалектологічних матеріалів, зібраних за спеціальною

програмою, наноситься певним способом діалектне явище, внаслідок чого постає повна картина поширення тієї чи іншої мовної риси на певній території. Якщо лінією з'єднати між собою ті населені пункти, які стоять на межі різного відбиття того ж самого мовного явища в говорах, то вийде розмежувальна лінія (так звана **ізоглоса**), яка чітко вкаже межі поширення того чи іншого мовного явища. Якщо ж узяти до уваги дані не однієї, а багатьох таких карт, то перед нами виразно виступить межа поміж двома сусідніми говорами, бо хоч ізоглоси окремих діалектних явищ звичайно не збігаються, але на стику різних говорів скупчуються цілі пасма таких ізоглос, які й відмежовують один говір від іншого.

Зібрання лінгвістичних карт, на яких відбито поширення діалектних мовних явищ, називають лінгвістичним, чи діалектологічним, атласом.

У діалектологічних атласах представлено звичайно два основні види лінгвістичних карт: карти окремих явищ і зведені карти, чи карти ізоглос, які складаються на підставі карт окремих явищ. Саме зведені карти дають можливість з певністю говорити про взаємовідносини говорів відповідного більшого діалектного угруповання чи й національної мови, стають надійною основою при створенні наукової класифікації місцевих діалектів, справді наукової загальної діалектологічної карти певної мови.

Перша спроба створення загальної діалектологічної карти української мови, на якій визначалися межі як основних діалектних груп (наріч), так і менших діалектних угруповань (піднаріч, груп говорів), належала К. П. Михальчукові і була додана до відомої праці цього автора «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» (1877 р.). Згодом появляється й ряд інших загальних діалектологічних карт української мови, найвизначнішою серед яких є «Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии», видана Московською діалектологічною комісією Російської Академії наук у 1915 р., де визначалися й основні діалектні угруповання української мови. Кілька загальних діалектологічних карт української мови було виготовлено у відділі діалектології Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР, одна з яких опублікована в Українській Радянській Енциклопедії (вид. 1-ше, т. IV) та хрестоматії з української діалектології «Говори української мови» (Збірник текстів. К., 1977).

На цих картах визначаються не тільки межі основних діалектних груп (наріч) української мови, а й межі менших діалектних одиниць. Однак їх можна вважати лише попередньою спробою створення загальної діалектологічної карти української мови, яка може бути виготовлена після лінгвогеографічного дослідження всього ареалу (терену поширення) української мови, над чим посилено працює численний загін українських радянських діалектологів.

Ще в кінці XIX ст. діалектологи дійшли висновку, що про класифікацію говорів відповідної мови можна з певністю говорити тільки після того, як будуть складені лінгвістичні карти поширення хоча б основних диференційних (розрізняючих) діалектних явищ. Перші лінгвістичні карти окремих діалектних явищ української мови почали з'являтися лише в 20—30-х рр. XX ст. Це були карти, додані до праці П. Бузука «Діалектологічний нарис Полтавщини» (1929 р.), на яких закартографовано кілька морфологічних явищ полтавських говірок, а також до праці І. Панькевича «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей» (1938 р.), де зафіксовані ізоглоси кількох десятків фонетичних та морфологічних явищ українських закарпатських говорів та ін.

Лінгвістичні атласи бувають різних видів. Серед них найпоширеніші національні та регіональні (обласні) атласи.

Національні лінгвістичні атласи звичайно включають весь ареал певної національної мови. Таким є, наприклад, «Дыялектологічны атлас беларускай мовы», виданий у 1963 р.

Регіональні атласи включають лише ареали окремих районів (областей) поширення певної мови, де спостерігаються діалектні протиставлення. Таким є, наприклад, «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР», ч. I—II (Ужгород, 1958—1960 рр.) Й. О. Дзензелівського.

Діалектологічні атласи, зокрема регіональні, не можуть протиставлятися монографічним дослідженням діалектів: жоден лінгвістичний атлас, яким би він не був досконалим і повним, не замінить монографічного дослідження діалекту, як і, навпаки, жодне монографічне дослідження не може замінити собою діалектологічного атласу. Адже ж у діалектологічному атласі можуть знайти своє відбиття лише ті діалектні явища, які на території, охоплованій атласом, зокрема регіональним, дають протиставлення. Якщо

монографічне дослідження діалекту ставить своїм завданням відбити повний стан діалекту чи говору, дати повну лінгвістичну його характеристику, то діалектологічний атлас має своїм завданням насамперед виявити взаємовідносини між горами на певній території. Отже, ні монографічний, ні лінгвогеографічний аспекти дослідження не взаємовключають, а доповнюють один одного.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

Перші спроби охарактеризувати українські діалекти сягають другої половини XVIII — початку XIX ст. Окремі відомості про них знаходимо в різних етнографічно-географічних, історичних, фольклорних працях, граматиках, написаних О. Павловським, М. Лучкаєм, І. Вагилевичем та ін., а також у багатьох філологічних працях М. О. Максимовича¹, Я. Ф. Головацького², присвячених взаємовідносинам української мови з іншими слов'янськими мовами, тощо. Проте лише з середини XIX ст. українські діалекти стали об'єктом справді наукового дослідження.

Наукові засади української діалектології були закладені в працях О. О. Потебні «О звуковых особенностях русских наречий» (1865 р.), «Заметки о малорусском наречии» (1870 р.), «К истории звуков русского языка» (1876 р.) та ін., в яких він розрізняє такі говори: український, подільський, галицький, карпаторуський, або гірський, волинський, північні. Автор один із перших звернув увагу на виняткове значення даних живої народної мови, широко залучаючи їх у своїх працях для з'ясування явищ історії української мови, яка висвітлювалася ним на широкому фоні зіставлень і порівнянь з явищами інших слов'янських мов. Не одне з його пояснень розвитку окремих мовних явищ стало надбанням науки про історію української мови (пор., напр., з'ясування шляхів розвитку історичних чергувань [o], [e] з [i] та ін.).

¹ Див.: Максимович М. А. Критико-историческое исследование о русском языке. К., 1838; История древней русской словесности. К., 1839; Начатки русской филологии. К., 1848, в яких автор ВИДІЛЯЄ в українській мові два наріччя: 1) малоруське, або українське; 2) червоноруське, або галицьке.

² Див.: Головацький Я. Розправа о язиці южноруським і его наріччях. Львів, 1848, де розрізняється три наріччя: 1) волинсько-подільське, або українське; 2) галицьке, або наддністрянське; 3) гірське, або карпаторуське.

Перший справді науковий огляд українських діалектів на основі значного фактичного матеріалу, зібраного експедиціями Південно-західного відділу Російського географічного товариства, був здійснений К. П. Михальчуком у його праці «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины»¹, в якій була подана розгорнута класифікація українських говорів з докладною характеристикою їхніх фонетичних і морфологічних ознак. Беручи до уваги не лише діалектні, а й загальні етнографічні ознаки, К. П. Михальчук усю українську мовну територію поділив на три наріччя: українське, поліське і червоноруське (русинське, чи русняцьке). Визначивши для цих наріч певні фонетичні та морфологічні ознаки, які в своїй сукупності досить виразно окреслюють кожне з них, автор у наріччях виділяє ще піднаріччя з короткою характеристикою їх, а в деяких з останніх — також дрібніші діалектні одиниці — різноріччя.

Класифікація українських говорів на Три наріччя, здійснена К. П. Михальчуком, була найбільш вдалою з усіх спроб, що появлялися в дореволюційній мовознавчій літературі. Вона найкраще відбивала реальні відносини, що склалися між українськими діалектами. Всі наступні спроби класифікації українських діалектів зводилися переважно до уточнення класифікації К. П. Михальчука, хоч серед них були й такі, які пропонували навіть іншу схему основних діалектних угруповань — наріч. Так, О. І. Соболевський у праці «Опыт русской диалектологии. III. Малорусское наречие» (1892 р.)², спираючись на окремі, щоправда, суттєві фонетичні риси, виділяє лише два наріччя (за його термінологією — • піднаріччя): північноукраїнське (північномалоруське) і південноукраїнське (південномалоруське). І хоч ця схема класифікації українських говорів була досить популярною в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., більшість послідовників її змушена була виділяти в південноукраїнському наріччі ще дві групи говорів — південнозахідну і південно-східну³. Подібну до класифікації О. І. Соболевського здійснили спробу групування українських

¹ Див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, т. VII, вып. 2. СПб., 1877, с. 453—512.

² Див.: Живая старина, вып. 4. СПб., 1892, с. 3—61.

³ Своєрідну, відмінну від класифікації О. І. Соболевського, подав спробу групування українських говорів А. Ю. Кримський, який у праці «Украинская грамматика» (т. I, 1907 р.) об'єднав усі українські діалекти в дві великі групи: західномалоруську і східномалоруську.

говорів і автори «Опыта диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии» М. М. Дурново, М. М. Соколов, Д. М. Ушаков (1915 р.)¹, які також, узявши до уваги лише фонетичні ознаки, виділили в українській мові три групи говорів: південномалоруську, північномалоруську, карпатську, чи карпатоугорську. Проте один з авторів цієї спроби (М. М. Дурново) в пізнішій своїй праці «Введение в историю русского языка» (Брно, 1927), подаючи уточнену класифікацію українських говорів, виділяє серед південномалоруських полісько-українські, східноукраїнські і західноукраїнські говори.

Уже в перші роки після Великої Жовтневої соціалістичної революції появляються спроби класифікації українських діалектів, які звичайно опиралися на попередні схеми, вносячи до них певні корективи. Однак лише під кінець 30-х рр. ХХ ст. в українській діалектології усталюється поділ українських говорів на три наріччя: 1) північне, або поліське, 2) південно-західне, 3) південно-східне.

Поряд з працями, в яких здійснювалися огляди українських діалектів, робилися спроби їх класифікації, в українській діалектології ще в дореволюційні часи було виконано чимало монографічних описів окремих говірок та говорів, найбільша кількість яких була присвячена південно-західним діалектам.

Пожовтневий період ознаменувався в українській діалектології появою великої кількості монографічних досліджень, більшість з яких опублікована у вигляді авторефератів та численних статей, зокрема в таких виданнях, як «Український діалектологічний збірник» (вип. 1, 2. К., 1928—1929), «Діалектологічний бюлетень» (вип. 1—9. К., 1949—1962), у вузівських виданнях наукових записок та в спеціалізованих збірниках типу «Українська діалектологія і ономастика» (К., 1964), «Територіальні діалекти і власні назви» (К., 1966), «Українська лінгвістична географія» (К., 1966), «Українська діалектна морфологія» (К., 1969) та ін., у працях республіканських діалектологічних нарад, що періодично скликаються Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР (див. «Праці X республіканської діалектологічної наради». К., 1962; «Праці XI республіканської діалектологічної наради». К., 1965;

¹ Див.: Труды Московской диалектологической комиссии, вып. 5. М., 1915.

«Праці XII республіканської діалектологічної наради». К., 1971, та ін.).

Широке розгортання робіт з вивчення українських говорів дало можливість охопити діалектологічними дослідженнями не тільки весь ареал української мови, а й значно розширити їх проблематику. Крім фонетики й морфології увагу українських діалектологів привертають синтаксис, лексика, словотвір, хоч дослідження цих рівнів структури української діалектної мови вимагатиме ще великих зусиль учених.

Додаткова література

Аванесов О. И., Орлова В. Г. (ред.) Русская диалектология. М., 1964.

Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова. К., 1960.

Кузнецов П. С. (ред.) Русская диалектология. М., 1973.

Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967.

Українська лінгвістична географія. К., 1966.

Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. К., 1977.

ЧАСТИНА ПЕРША

ФОНЕТИКА, ГРАМАТИКА Й ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ МОВИ

ЗАГАЛЬНІ ПОНЯТТЯ

Єдність української національної мови. Сучасна українська національна мова, незважаючи на наявність в її місцевих різновидах (діалектах і говірках) ряду особливостей, діалектних відмінностей, є спільною і єдиною мовою для всіх людей, що розмовляють нею.

Єдність української мови проявляється в тому, що в її структурі наявні спільні, в основному єдині основні елементи, властиві мові кожного представника українського народу, незважаючи на те, якою з форм національної мови він володіє — літературною чи якимось з її діалектів. Фонетична система, граматична будова і основний фонд її лексики в основному однакові, загальнонародні, спільні для всіх носіїв української мови. Це й зумовлює можливість взаєморозуміння людей, що володіють українською мовою, літературною або її діалектами.

Поряд із спільністю основних елементів мови в різних українських діалектах знаходимо чимало особливостей як у фонетиці, так і в граматиці та лексиці, які тією чи іншою мірою заважають спілкуванню людей, що володіють різними українськими діалектами. Проте якщо уважніше вникнути в суть цих особливостей, то виявляється, що вони часто є лише проявами загальної, спільної для всіх українських діалектів і української мови в цілому закономірності розвитку того чи іншого мовного явища. Так, наприклад, найбільші розходження між українськими діалектами на рівні фонетики спостерігаються в різній рефлексії етимологічних [o], [e] в історично закритих складах, та старовинного [ʃ] (у півд.-сх. і півд.-зах. діалектах, за винятком деяких карпатських, вони звичайно відбиваються як [i], а в поліських як різного типу дифтонги). Однак різні рефлекси етимологічних [o], [e], [ʃ] є проявом тієї ж самої тенденції в розвитку фонетичної системи української мови —

подовження етимологічних [o], [e] в історично закритих складах та монофтонгізація давнього [ǣ], причому самі розходження між українськими діалектами в цьому відношенні є відбиттям різних етапів в історичному розвитку того ж самого фонетичного явища.

Наявність відмінностей між українськими діалектами на різних рівнях мовної структури не суперечить твердженню про єдність української національної мови. Якщо порівняти в кількісному і якісному відношеннях спільні і відмінні риси українських діалектів, то перших буде переважна більшість; до того ж спільні риси охоплюють найважливіші ділянки і категорії мови.

Типи діалектних явищ в українській мові. Діалектні явища, що побутують в українській діалектній мові, дуже відмінні одне від одного і залежно від того, в якому плані вони розглядаються, їх можна класифікувати по-різному.

Якщо зважати на те, що діалектні явища відіграють роль розрізняючих елементів між діалектними утвореннями, то насамперед напрошується розрізнення їхніх типів за принципом співвідносності, чи протиставлення, в основі якого лежить наявність чи відсутність рівноцінного відповідника якомусь діалектному явищу в певному місцевому діалекті. З цього погляду серед діалектних явищ розрізняють: а) не протиставні, чи неспіввідносні, що полягають у відсутності в інших діалектах цієї мови рівноцінного відповідника певному структурному елементу якогось з діалектів (пор. лексему *кентар*, *кентарик* — короткий козушок, оздоблений вишивкою, що поширений серед гуцулів; пор. ще спеціальні особово-чоловічі форми числівників типу *deajé*, *trujé*, що поширені в карпатських говорах: *двай'є легін'і*, але неможливі конструкції: *deajé d'ijuki*); б) протиставні, чи співвідносні, що полягають у наявності в різних діалектах рівноцінних відповідників певним структурним елементам мови (пор. різне відбиття етимологічного [o] в новозакритому складі в різних українських діалектах: і — о — у — ү — и — уо — уе — уи — уі та ін.; пор. ще різні форми майб. часу недок. виду: *будуходити* — *ходитиму* — *муходіти* — *бүдуходійу* та ін.).

Протиставні діалектні явища спостерігаються в усіх структурних рівнях мови, в той час як непроти́ставні звичайно поширені в лексиці, хоч принципово вони можливі також і в інших рівнях мовної структури. Якщо при монографічному дослідженні має важливе значення врахування обох типів явищ, то для лінгвістичної географії в першу

чергу важливі протиставні явища, оскільки лише вони дають ізоглоси.

Дуже важливим в описовій та історичній діалектології є розрізнення типів діалектних явищ за функціональною ознакою, тобто за роллю діалектного явища в мовній системі діалекту як диференціюючого елемента при розрізненні місцевих діалектів. За цією ознакою серед діалектних явищ можна розрізнити: а) явища, які, становлячи специфічні діалектні особливості, визначають загальний характер діалекту, бо зустрічаються лише в певних діалектах (напр., дифтонги поліських діалектів, форми мин. часу типу *ходїв-ем, ходїв-ес'* південно-західних діалектів та ін.); б) явища, які, будучи також діалектними, не можуть визначати загального характеру говірки чи діалекту в зв'язку з поширеністю їх в говорах різного діалектного типу (напр., твердість [р], що властива як поліським, так і багатьом південно-західним діалектам; форми інфінітива на -т', що відомі як у південно-східних, так і в поліських діалектах, та ін.) чи лише в окремих говірках або говорах, відіграючи в їх структурі другорядну чи третьорядну роль як несистемні явища (напр., перехід [д], [к] > [г], [з] > [дз] в окремих словах у говірках східного Поділля: *гл'а — дя, гвечору — до вечора, дз'вір — звір* та ін.); в) явища, які, будучи надбанням усної розмовної мови чи загалом просторіччя, виходять за рамки власне діалектних явищ і є по суті наддіалектними (напр., усно-розмовні форми ор. відм. *стома́, сорокома́* чи *сорокма́* від числівників *сто, sóрок*, що відомі майже на всій території української мови; пор. також вставне [н] у словах типу *мн'áсо, пáмн'ам'* та ін., що спостерігається в говорах усіх трьох діалектних груп).

В історичній та описовій діалектології важливим є також розрізнення діалектних явищ за генетичною ознакою, тобто за їхнім походженням.

З погляду генетичного серед діалектних явищ розрізняються: а) а р х а ї ч н і, що являють собою залишки давніших періодів розвитку мови, втрачені іншими діалектами і літературною мовою (напр., збереження [ы] в карпатських говорах, форми майб. часу типу *буду ходьї* в надністрянських і деяких інших південно-західних говірках); б) н о в о т в о р и, серед яких розрізняються явища, що виникли на власне діалектному ґрунті (напр., ствердіння [р'] у поліських і в ряді південно-західних діалектів; форми ор. відм. однини іменників жіночого роду

на -оў в південно-західних діалектах; усічені дієслівні форми типу *зна*, *пита́* в південно-східних діалектах та ін.), і явища, які з'явилися внаслідок запозичення окремих мовних елементів із сусідніх мов і поширилися тільки в певних, переважно українних українських діалектах (напр., в говірках Одещини молдаванізми: *кол'а́стра* — *молозиво*, *папушо́ба* — *кукурудза*; тюркізми: *гарма́н* — *тік*).

Характер діалектних відмінностей української мови. Діалектні відмінності проявляються в усіх рівнях структури української діалектної мови. Вони дуже різноманітні як за своїм значенням, так і за функцією в мовній структурі місцевого діалекту. Їх роль в різних структурних рівнях мови далеко не однакова. Більше того, навіть у тому ж самому структурному рівні вони носять різний характер і мають не однакове значення.

Серед діалектних відмінностей української мови за їх характером слід розрізняти: 1) діалектні відмінності, що стосуються самої системи місцевого діалекту, його мовної структури в цілому, самих її основ; 2) діалектні відмінності, що лише частково стосуються мовної системи діалекту, її окремих ланок; 3) діалектні відмінності, що загалом носять спорадичний характер. Найвиразніше виділяються діалектні відмінності першого різновиду, в той час як відмінності другого і третього різновидів, будучи менш виразними, можуть бути об'єднані в один.

В українській мові, як і в інших східнослов'янських, діалектні відмінності, що стосуються самої системи місцевого діалекту, самих її основ, спостерігаються лише в фонетиці. Тут вони стосуються основних одиниць цієї системи — фонем, охоплюють самий їх склад, їх розрізнюваність і нерозрізнюваність у певних умовах тощо (пор., напр., семифонемну систему вокалізму карпатських говорів: |а|, |о|, |у|, |ы|, |е|, |и|, |і| з шестифонемною решти південно-західних і південно-східних: |а|, |о|, |у|, |и|, |е|, |і|; пор. також восьмифонемну систему наголошеного вокалізму поліських говорів: |а|, |о|, |у|, |у́|, |і́|, |і́и|, |і́иN|, |і́е|).

Такі діалектні відмінності є дуже істотні. Вони насамперед визначають загальний характер того чи іншого діалекту, відіграючи вирішальну роль в умовах протиставлення одного місцевого діалекту іншому.

Діалектні відмінності в інших структурних рівнях мови носять звичайно частковий характер. Так, у морфології основна маса діалектних відмінностей стосується не самої

морфологічної системи українських діалектів, не суті граматичних категорій і типів відмінювання слів, а фонетичного оформлення тієї чи іншої категорії (пор., напр., різне оформлення *в* українських діалектах ор. відм. однини іменників жін. роду і узгоджуваних з ними прикметників та окремих займенників з флексіями -оју, -еју — в південно-східних і в більшості поліських діалектів; -ой, -ей — в деяких поліських; -оу, -еу — в більшості південно-західних, які є фонетичними різновидами тієї ж самої флексії -оју, -еју, пор. також форми 3-ої ос. однини тепер. часу II дієвідміни і 3-ої ос. множини всіх дієслів з кінцевим -т' в південно-східних і більшості поліських та з кінцевим -т у більшості південно-західних діалектів та ін.), хоч серед них є й чимало таких, що торкаються окремих ланок морфологічної системи діалектів, не вносячи при цьому в неї істотних змін (пор., напр., південно-західні форми мин. часу типу *ходійу-јем, ходила-м* та ін.; галицькі форми майб. часу типу *буду ходіу, будеш ходіла* та ін.). Частковий характер носить звичайно й основна маса діалектних відмінностей, у синтаксисі (пор. відмінності між українськими діалектами в організації приєдникових і безприєдникових словосполучень, окремих типів підрядних речень, напр., додаткових і означальних в ряді південно-західних діалектів з сполучниками *же, ож* та ін.), а також і в лексиці, де більшість особливостей перебуває за межами основного шару лексики, в другорядних, периферійних її ділянках, хоч, щоправда, навіть у словах основного шару лексики спостерігаються певні, порівняно незначні відмінності між окремими діалектами (пор., напр., південно-східні, поліські, як і літературні: *бат'ко, тато, д'ад'ко* і південно-західні: *отец', отиц', бат'ко, бад'іко, тато, дед'а, д'їд'а, д'їдик, н'ан'ко, н'ан'о, вуй, вуйко, стрий, стрійко* та ін.). І серед фонетичних відмінностей є чимало таких, що носять тільки частковий характер, торкаються лише окремих ланок фонетичної системи або мають спорадичний характер (пор., напр., властиве карпатським говорам протиставлення в мікроструктурі шиплячих м'якого [ч'] твердим [ш], [ж], якого немає в переважній більшості українських діалектів, де всі шиплячі стверділи та ін., пор. також різні несистемні діалектні звукозміни типу подільських *г'а* — для *г'з'вір* — звір чи типу метатез, гіперичних явищ тощо).

Різні структурні рівні мови тісно пов'язані між собою, в зв'язку з чим діалектні явища в одному структурному рівні нерідко зумовлюють діалектні відмінності в іншому

рівні. Так, фонетичні особливості нерідко спричинюють морфологічні (так звані фонетико-морфологічні), а також лексичні особливості так званого лексико-фонетичного типу (пор., напр., правобережнополіські: *зацмін — жасмін, раниўз — назур*). Діалектні явища в морфології нерідко зумовлюють і діалектні явища в синтаксисі (пор., напр., вираження присудка дієслівними формами мин. часу типу *ходив-ем, ходила-м* у південно-західних діалектах або формами майб. часу типу *буду ходиў, буду ходила* в наддністрянських говірках цих же говорів).

1. ФОНЕТИКА

ВОКАЛІЗМ

Загальна характеристика українського діалектного вокалізму. Залежно від основних теоретичних засад, на які спирається дослідник, питання про склад фонем, їх вияви, взаємозв'язки і протиставлення в українській діалектній мові може розв'язуватися по-різному. Ми ж будемо виходити тут з таких теоретичних засновків: 1) Під фонемою розумітимемо мінімальну звукову одиницю в складі слова й морфеми, яка реалізується у вигляді близько споріднених звуків, її позиційних варіантів, і служить засобом розрізнення самих слів і морфем. 2) Близько споріднені звуки, в яких реалізується певна фонема в усіх можливих позиціях, є її варіанти. Вони творять звукове поле чи звуковий ряд фонем. один з членів якого, найтипівіший, що виявляється звичайно в сильній позиції, є основним виявом цієї фонемі. 3) Звукове поле окремих фонем у слабкій (стосовно голосних — у ненаголошеній) позиції може перехрещуватися, частково, а іноді й повністю збігатися. Проте і в останньому випадку маємо справу не з однією, а з різними фонемами, бо основний вияв кожної з них у сильній (стосовно голосних — у наголошеній) позиції реалізується в різних звуках, і, отже, їх звукове поле, якщо мати на увазі всі випадки реалізації фонемі (як у сильній, так і в слабкій позиції), ніколи повністю не збігається.

При з'ясуванні відмінностей українських діалектів у системі вокалізму, зокрема при дослідженні протиставлення їх на рівні як наголошеного, так і ненаголошеного вокалізму, дуже важливо враховувати не тільки кількісний склад голосних фонем, а й навантаженість, тобто частоту вживання їх у живому мовленні, чого можна досягти, зокрема,

шляхом виявлення генетичної основи окремих фонем в кожному діалекті.

Склад вокалізму української діалектної мови як у кількісному, так і в якісному відношенні в різних діалектах відчутно різний, проте всю різноманітність вокалізму цієї мови можна звести до чотирьох основних діалектних систем: 1) південно-східної; 2) південно-західної; 3) карпатської, 4) поліської, або північноукраїнської.

Своєю системою вокалізму найближчими до української літературної мови є південно-східні діалекти, основний масив яких — говори Середньої Наддніпряни, що являються діалектами давньої формації, лежать в основі української національної і літературної мови. Їм властивий шестифонемний як наголошений, так і ненаголошений вокалізм такого складу: |і| — |и| — |е| — |а| — |о| — |у|. При цьому треба мати на увазі, що звукові поля фонем |и|, |е| в ненаголошеній позиції у багатьох випадках, хоч і далеко не завжди, повністю збігаються, це все-таки дві різні фонемні; пор. також частковий збіг в окремих випадках звукових полів ненаголошених фонем |о| з |у|.

Складом свого вокалізму дуже близькі до південно-східних південно-західні діалекти, більшості з яких також властивий шестифонемний вокалізм того ж складу. Проте основні вияви окремих фонем і їхніх звукових полів в південно-західних діалектах не завжди збігаються з південно-східними (пор., напр., фонемні |и|, |е| в багатьох говірках, зокрема гуцульських). Збігаючись з південно-східною системою своїм кількісним складом, система вокалізму основної маси південно-західних діалектів відрізняється навантаженістю окремих фонем, частотою вживання їх у мовленні (зокрема |і|, |е|, |и|, |а|), що дає підстави вважати систему вокалізму південно-західних діалектів за окрему діалектну систему, протиставлену системі вокалізму південно-східних діалектів.

Своєрідну систему вокалізму мають карпатські говори, до яких прилягають надсянські говірки. Вона звичайно семифонемна (|і| — |и| — |е| — |а| — (о| — |ы| — |у|), а деяких середньокарпатських говірках навіть восьмифонемна (|і| — |у| — |и| — |е| — |а| — |о| — |ы| — |у|) яку наголошеній, так і в ненаголошеній позиції, причому відмінності між цими говорами і рештою південно-західних полягають не лише в кількісному складі фонем, а й у їхній навантаженості, частотності (останнє здебільшого стосується фонем |і|, |и|, |у| та ін.).

Поліські, північноукраїнські діалекти своєю системою вокалізму різко відрізняються від усіх інших діалектів як кількісним складом фонем, їх навантаженістю, частотою вживання, так і протиставленням наголошеного і ненаголошеного вокалізму, яке проявляється в різному кількісному і якісному складі цих різко протипоставлених вокалізмів: у той час як наголошений вокалізм у типових поліських діалектах звичайно восьмифонемний ($|i| - |и| - |ie| - |e| - |a| - |o| - |yo| - |y|$), а в деяких семифонемний ($|i| - |и| - |e| - |a| - |o| - |yo| - |y|$), ненаголошений вокалізм — переважно лише шестифонемний ($|и| - |e| - |a| - |o| - |y|$), що пояснюється відсутністю в ненаголошеній позиції специфічних поліських фонем-дифтонгів. Крім того, звукові поля ненаголошених фонем $|e|$, $|и|$ в цих говорах звичайно не перехрещуються, а в деяких говірках (лівобережнополіських) спостерігається майже повний збіг звукового поля ненаголошеної фонем $|o|$ з звуковим полем фонем $|a|$.

Навантаженість голосних фонем у живому мовленні, частота вживання їх у різних діалектах сприяє протиставленню українських діалектів один одному, а при однаковому кількісному складі (разом з урахуванням інших диференційних ознак) відіграє при цьому навіть вирішальну роль. Так, південно-східні і більша частина південно-західних діалектів характеризуються великою поширеністю фонем $|i|$, в яких вона є заміником давнього [-Б], а також етимологічних $[o]$, $[e]$ в новозакритих складах, чим вони різко протиставляються поліським діалектам, де ця фонема виявлена порівняно слабо, являючи собою в ряді говірок лише продовження давнього $[i]$. Порівняно слабо виявлена в поліських діалектах і фонема $|и|$, де вона виступає нерідко лише як рефлекс давнього $[ы]$, чим ще більше підкреслюється протиставлення їх іншим українським діалектам. Зате в цих діалектах дуже широко представлена фонема $[e]$, в яких вона виступає не тільки відповідно до давнього сильного $[ь]$ та етимологічного $[e]$ у відкритих складах, а й у ненаголошених закритих, а також відповідно до давніх $[ѣ]$ та $[е]$ в ненаголошеній позиції. Порівняно меншою частотою використання фонем $|и|$, $|i|$ характеризуються і карпатські говори, де вживання цих фонем обмежується генетично: $|и|$ переважно сягає етимологічного $[i]$, а $|i|$ — $[ѣ]$, хоч у західнокарпатських і в деяких інших говірках $|i|$ також може сягати етимологічного $[i]$, а в північнокарпатських та в деяких інших також етимологічних $[o]$,

[e] в новозакритих складах. Є всі підстави вважати, що фонема |и| найширше представлена в основній масі південно-західних діалектів, оскільки вона тут вживається в ряді форм, у яких у південно-східних та поліських діалектах виступають інші звуки (пор., напр., півд.-зах. інфінітиви лише на -ти, -чи, а в півд.-сх. нерідко на -т', форми дав.-місц. відм. однини іменників типу *землі* — на *землі*, місц. відм. однини — на *коні*, дав.-місц. однини на *-ови*, форми «м'якої» групи прикметників типу *сінний*, *сін'ий*). Крім того, звукова реалізація цієї фонemi в багатьох південно-західних діалектах, як побачимо далі, має ряд особливостей.

Виразні протиставлення між українськими діалектами спостерігаються в уживанні фонemi |а|, яка звичайно виступає відповідно до етимологічних [a], [e]. Значно вужче, ніж у інших, вона представлена в галицько-буковинській групі говорів південно-західних діалектів, де її звичайно заступають у позиції після м'яких приголосних та шиплячих фонemi |e|, |и|, |і| та їх варіанти (пор. також звужене

вживання |а| в поліських діалектах, де воно послідовно виступає лише відповідно до етимологічного [a]).

Певні розрізнення спостерігаються і в частоті вживання фонем |о| та |у|. Так, у поліських діалектах фонема |о| представлена частіше, бо тут вона виступає також відповідно до етимологічного [o] в новозакритих наголошених складах. Найбільшою частотністю фонemi |у| відзначаються, очевидно, карпатські говірки, в багатьох з яких вона виступає також відповідно до етимологічних [o], [e] в новозакритих складах. Значне поширення фонemi |у| має і в ряді поліських «недифтонгічних» говірок, де вона також може заступати етимологічні [o], [e] в новозакритих складах під наголосом.

Далі коротко оглянемо окремі голосні фонemi української діалектної мови.

Фонема |і| та її відповідники в різних українських діалектах. Фонема |і| властива всім без винятку українським діалектам, хоч поширеність її в них не однакова, що пояснюється тим, що в різних українських говорах, як уже відзначалося, вона має різну генетичну основу. Найширше вона представлена в південноукраїнських діалектах (як південно-східних, так і південно-західних), найвужче — в поліських, зокрема в лівобережнополіських і правобережнополіських говірках.

Фонема |і| в українській мові звичайно не є продовженням етимологічного спільносхіднослов'янського та пра-

слов'янського *i. Тільки на початку слів вона може сягати етимологічного *i; напр.: *i* (сполучник), *ім'я*, *іменник*, *іти* та ін., хоч нерідко й таке початкове [i] (< i) навіть у літературній вимові може звучати, як [i]; пор., напр., паралельну вимову: *їнод'ї* — *інод'ї*, *їнколи* — *інколи*, *їній* — *іній*, *прій* — *ірій*, *ікати* — *ікаўка*, *ікан'а* — *ікан'а* (пор. також паралельні літературні форми з приставними приголосними: *впрій*, *гикати*, *гикаўка*, *гикан'а* та ін.). Щоправда, в західнокарпатських говірках та в західній частині середньозакарпатських, розмішених на захід від р. Уж, маємо збереження етимологічного [i] переважно в ненаголошеній позиції, зокрема в кінці складів, хоч якість його в різних говірках неоднакова; в одних, розмішених між р. Лабірцем і р. Ондавою, — приголосні перед таким [i] пом'якшуються, в більшості ж говірок вони тверді. Та й саме [i] в значній частині цих говірок виступає як звук, середній між [i] та [и], який можна позначити через [i¹] чи [i^н]: *ходіти¹*, *робіти¹* та ін. Таке [i¹] чи [i^н] знаходимо і в ряді поліських говірок, зокрема в північній частині лівобережнополіських і правобережнополіських, де цей звук нерідко виступає і на місці давнього [ы]; пор. *ди¹м*, *ди¹ки¹*, *ти¹хо*, *ви¹соки¹*, *ши¹роки*, *ги¹чка* та ін.

Фонема |і| на місці давнього [ѣ]. Найбільшу територію поширення має фонема |і|, що сягає давнього [ѣ]. Вона виступає незалежно від наголосу в усіх без винятку південно-східних і південно-західних діалектах, включаючи й усі карпатські говори, а також у переважній більшості волинсько-поліських говірок і в деяких інших говірках поліських діалектів, зокрема в південній їх частині, хоч у відзначених поліських діалектах поширення [і] (< ѣ) обмежується звичайно наголошеною позицією.

В окремих словах деяких південно-західних говорів, а також південно-східних замість [і] (< ѣ) можуть виступати й інші звуки. Так, у середньозакарпатських говірках, зокрема боржавських, [і] під впливом наступного [ʃ] та [в] може лабіалізуватися (пор. *д'ї҃҃ка*, *хл'ї҃҃*, *с'пї҃҃вати* та ін.) або внаслідок асиміляції до [у] в наступному складі переходити в [у], що спостерігається, наприклад, у слові *цілувати* в ряді південно-західних говорів, зокрема в карпатських, східнокарпатських, покутсько-буковинських, подільсько-волинських та інших говірках: *ц'ул'увати*, *ц'увувати*, *ц'ул'уй*, *ц'ул'уй* та ін. У багатьох же говірках південно-східних діалектів в окремих словах, як, напр.,

стрéл'нути, крéпкий, крéпос'ц', с'етка замість [i] виступає [e], що може бути пояснене, очевидно, впливом російської мови, а в ряді випадків, зокрема в північній смузі цих говорів у ненаголошеній позиції, також як прослідки давньої поліської основи їх чи проникненням впливу цих говорів.

Відбиття давнього [ѣ] у поліських діалектах. Типові поліські говори, зокрема лівобережнополіські та правобережнополіські, на місці [i], що походить із давнього [ѣ], мають звичайно фонему неоднорідного утворення, дифтонг |ie| з його фонетичними різновидами або ж монофтонги типу |e|, |и|.

Відбиття давнього [ѣ] у поліських діалектах повністю залежить від наголосу. У наголошеній позиції відповідно до давнього [ѣ] виступає дифтонг |ie| з сильнішим, складотворчим першим (так звані спадні дифтонги) або другим (так звані висхідні дифтонги) компонентом [ie] чи [iē]. Наприклад, у говірках Чернігівщини: *ер'ієх, с'н'ієг, т'ієн', сл'ієд, д'ієд, цв'ієт, л'ієтас'*, на правобережній північній Київщині і взагалі в правобережнополіських говірках: *с'ієно, с'н'ієг, хл'ієб, р'ієчка, тобіє, собіє, на стол'іє*, хоч у значній частині поліських говорів, зокрема в західних правобережнополіських говірках, виступають лише прослідки дифтонгів із зникаючим ненаголошеним (нескладотворчим) компонентом у вигляді [i^e], [и^e], [Г^e], а то й монофтонги [i], [и], [e] чи [eⁿ], [и^e]: *с'ієно, с'н'ієг, тоб'іє, на стол'і, рієчка, л'ієзти, сл'ієд, сл'ієд, білий, білий, обід, пішки, рідко, сніг, сл'ід, сн'іг, т'іло, с'іно, в'іра, сн'єг, д'єд, об'єд, р'єчка, снєг* та ін. У волинсько-поліських говірках, навпаки, звичайним відбиттям давнього наголошеного [ѣ] є [i]: *н'імец', гор'іх* та ін.

У ненаголошеній позиції усі поліські українські діалекти, включаючи й волинсько-поліські, на місці давнього [ѣ] мають звичайно [e] з твердим попереднім приголосним перед ним або ж [и] (останнє найчастіше зустрічається у волинсько-поліських говірках): *белок, бел'мб, мешок, гнездо, дедок, бедн'ак, секач, сечкарн'а, свежина, лесі, лєниви, бєнє, нпєл* та ін.; *мирчуж, лисовий, писок, білий, до диїчат, лиїшя, свитяє, спиваїут, ричкі, сиду* та ін.

Фонема [i] на місці етимологічних [o], [el]. Величезний ареал охоплює також фонема [i], яка є наслідком подов-

ження давніх етимологічних [o], [e], що опинилися в історично закритих чи в так званих новозакритих складах, тобто в складах, що стали закритими в зв'язку з занепадом у наступному складі давніх слабких зредукованих [ъ], [ь] (а також у зв'язку з частковою редукацією давнього П, що являє собою сполуку [jъ], яка після втрати слабого зредукованого перетворилася на [j]). Таке [i] виступає, отже, лише в закритих, власне в історично закритих складах, а у відкритих складах етимологічні [o], [e] зберігаються; пор.: *віл* < *воль*, *стіл* < *стольъ*, *кін'* < *конь*, *мій* < *мои*, *твій* < *твои*, *піч* < *печь*, *ніс* < *несль*, *віз* < *везль*, але: *вола*, *стола*, *кон'а*, *мого*, *твого*, *п'єчі*, *несу*, *везу* та ін.

Це явище називається історичним чергуванням [o], [e] з [i], що є однією з найхарактерніших ознак фонетики української мови, якою вона виразно відрізняється як від інших східнослов'янських (російської та білоруської), так і загалом від усіх інших слов'янських мов.

Чергування [o], [e] з [i] властиве як літературній мові, так і основній масі українських говорів. Воно, зокрема, характерне для всіх південно-східних і для абсолютної більшості південно-західних діалектів; спостерігається це чергування і в частині поліських діалектів, зокрема у волинсько-поліських говірках та в південній смузі решти поліських говорів. У тих же українських говорах, де немає чергування [o], [e] з [i], етимологічні [o], [e], опиняючись у певних фонетичних позиціях, чергуються з іншими звуками: [y], [ÿ], [и], [yo], [ÿe], [yi], [ÿi] тощо. Немає жодного українського говору чи говірки, де б етимологічні [o], [e] в усіх позиціях залишилися б незмінними, бо саме чергування цих [o], [e] з іншими звуками (найчастіше з [i]) є однією з найголовніших закономірностей фонетичної системи української мови.

Найпоширеніше чергуються [o], [e] з [i] в південно-східних діалектах. Ті відхилення в чергуванні, що мають місце в цих діалектах, стосуються здебільшого окремих слів (напр.: *од*, *дойти*, *конча́ти*, *дом*, *воина́*, *потом*) або ж поширені переважно в говірках на пограниччі з поліськими діалектами.

Послідовно це чергування відбивається також у переважній більшості південно-західних діалектів, охоплюючи нерідко і слова, що в літературній мові виступають звичайно без такого чергування (напр.: *мід* < *медъ*, *о́лін'* < *олень*, *біг* < *богъ*). Серед цих діалектів виняток становить лише частина карпатських говорів та надсянський говір,

де спостерігаються інші рефлекси етимологічних [o], [e] в новозакритих складах. •

Відбиття етимологічних [o], [e] в карпатських говорах. У середньокарпатських говірках, зокрема в так званих марамороських (у межиріччі Ріки та Шопурки), ужанських (на захід від р. Латориці) та в східній частині західнокарпатських говірок аж до р. Ціроки [o], [e] в історично закритих складах незалежно від наголосу чергуються з [y]: *кун', вул, стул, нуж, радуст', муй, твуй, т'утка, прин'їс, в'єчур* та ін. А в одній із західнокарпатських говірок, у с. Завадці, між [y]; що виступає на місці етимологічного [o], і попереднім приголосним, що звичайно пом'якшується, є ще й вставний [j]: *к'їун', м'їуст, в'їул* та ін. Таке ж [y] (< o, e) маємо і в деяких надсянських говірках: *муст, фуст, вун, стуї (стіл), нус* та ін.

У середньокарпатських же говірках, що розміщені в межиріччі р. Латориці і р. Ріки (так звана боржавська група говірок), [o], [e] чергуються з [y] ([i] лабіалізованим): *к'їін', вул, стул, в'їч'ар', т'утка, прин'їс, сп'їк* та ін. Такий же рефлекс ([y]), щоправда, лише відповідно до етимологічного [o], виступає і в деяких західнокарпатських говірках.

У деяких західнокарпатських говірках, зокрема на південній Лемківщині, а також і в надсянських, етимологічне [o] чергується з [y]: *в'ул, хв'ист, в'ун, п'ид, в'итки, в'идд'ати* та ін.: пор. також в окремих надсянських: *н'ы^oс, ст'ы^oл, к'ы^oт, с'ы^oрка* та ін.

У частині надсянських говірок виступає чергування [o] з [и]: *плит, п'отим, в'иїт'орк, сп'ид гир* та ін. У деяких з цих говірок артикуляція такого [и] ускладнюється ще й елементом [i], і звук набирає вигляду [иⁱ].

Таке відбиття чергувань етимологічних [o], [e] в карпатських говорах, а також у надсянському говорі давало підстави деяким ученим, зокрема О. І. Соболевському; зближувати карпатські говори з польськими і навіть розглядати частину з них як польські (північноукраїнські). За цієї кваліфікації карпатських говорів допускалася помилка, бо чергування етимологічних [o], [e] з [y], [y], [y],

[y], [и] в тих із цих говорів, де воно спостерігається, як і чергування [o], [e] з [i] в решті південно-західних діалектів, відбувається лише в історично закритих складах і зовсім не залежить від наголосу, в той час як у польських діалектах при відбитті етимологічних [o], [e], як і старовинного [ɛ], вирішальну роль грає наголос,

Відбиття етимологічних [o], [e] в поліських діалектах.
Дуже своєрідно відбивається чергування етимологічних [o], [e] в поліських діалектах.

Якщо в обох південноукраїнських діалектних групах ці [o], [e] як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції зберігаються у відкритих складах, а, опинившись у ново-закритих складах, переходять в [i] незалежно від наголосу (в карпатських і в надсянському говорах, як ми бачили, можливі й інші рефлексії), то в поліських діалектах рефлексія етимологічних [o], [e] повністю залежить від наголосу.

У ненаголошеній позиції в усіх поліських українських діалектах зберігаються етимологічні [o], [e] незалежно від того, чи вони перебувають у відкритих чи в закритих складах: *мо́сток, ко́стки, ла́стоўка, ра́дос'т', ста́рос'т', сподни́ца, роўча́к, ў ко́нці, воз'му́, ко́нча́т'* та ін.; *бе́сен', по́пел, печу́р, печкы́, ше́стна́дцет', семна́дцет', ше́стна́дцет, семна́дцет, во́семдес'ат, ка́мен', грéбен', ле́бед'* та ін. У наголошеній же позиції в типових поліських діалектах, зокрема в північній смузі лівобережнополіських, правобережнополіських, а частково й волинсько-поліських та підляських, відповідно до етимологічних [o], [e] виступають звуки неоднорідного творення, дифтонги [yo], [ye], [yi], [yi], [yo], [ye], [yi], [yi]; [ie] та ін., а в південній смузі цих діалектів і в переважній більшості волинсько-поліських говірок — різноманітні монофтонги [y], [y̆], [и], [o], [e], [i].

Дифтонги на місці етимологічного [o]. У багатьох поліських говорах етимологічне [o] під наголосом заступається лабіалізованими дифтонгами [yo], [ye], [yi], [yi] та ін.

Дифтонгічні поліські говори поширені здебільшого на території північно-західних районів Сумської області, на Чернігівщині (за винятком південно-східної її частини), в північній частині Київської і Житомирської областей, а Також на північному сході Ровенської області, обіймаючи переважно північну смугу лівобережнополіських і правобережнополіських говірок. Південна межа дифтонгічних поліських говорів проходить приблизно по такій лінії (з заходу на схід): Сарни — Цумань — Новоград-Волинський — північніше Коростеня — Ніжин — Сосниця — Новгород-Сіверський.

Лабіалізовані дифтонги в поліських діалектах виступають як окремі фонемі |yo|, |ye|, |yi|, |yi|, що реалізуються по говірках у різних варіантах.

Залежно від того, який з компонентів дифтонга є його вершиною (сильнішим елементом), серед дифтонгів розрізняють висхідні з вершиною на другому елементі ([yɔ], [yɛ], [yɨ], [yɪ]) та спадні з сильнішим першим елементом ([yɔ], [yɛ], [yɨ], [yɪ]), а залежно від місця артикуляції дифтонги бувають заднього ряду ([yɔ], [yɔ̯]), середньо-переднього ряду ([yɛ], [yɛ̯], [yɨ], [yɨ̯]) та переднього ряду ([yɪ], [yɪ̯], [yɨ], [yɨ̯], [yɔ̯], [yɔ̯̯], [yɛ̯], [yɛ̯̯]).

Фонема |yo| реалізується в таких варіантах: [yɔ], [yɔ̯], [yɔ̯̯], [yɔy], [yo^a], [y^o], [ɔ̯^o] та ін.; фонема |ye| — [yɛ], [yɛ̯], [yɛ̯̯], [yɛ̯̯̯], [yɛ̯̯̯̯], [yɛ̯̯̯̯̯] та ін.; фонема |yi| — [yɨ], [yɨ̯], [yɨ̯̯], [yɨ̯̯̯], [yɨ̯̯̯̯], [yɨ̯̯̯̯̯] та ін.; фонема |yɪ| — [yɪ], [yɪ̯], [yɪ̯̯], [yɪ̯̯̯], [yɪ̯̯̯̯], [yɪ̯̯̯̯̯] та ін. Різні варіанти тієї ж самої фонемі звичайно співіснують в одній говірці і навіть в устах одного мовця. Проте для різних поліських говорів характерні різні типи дифтонгів. Так, у лівобережнополіських говірках виступають усі відомі різновиди дифтонгів |yo|, |ye|, |yi| (*куон'*, *стуол*, *куен'*, *стuel*, *куин'*, *стуйл*, *куїн'*, *стуйл* та ін.), а в деяких говірках поліського типу на північній Слобожанщині також — [yɛ], [yɨ], що можуть переходити в двофонемну звукосполюку [ve], [vi] (пор. *стуйел* > *ствел*, *куїн'* > *квин'* < *стuel*, *куин'* та ін.). У правобережнополіських говірках, зокрема на Житомирщині і Ровенщині, найпоширеніший дифтонг [yo] при спорадичному вживанні дифтонгів [ye], [yi], [oy] (*куон'*, *куен'*, *куин'*, *коун'* та ін.), а також «напівдифтонги» [y^o], [o^y], [yⁿ] при дуже послабленому другому елементі (*куⁿ'*, *коⁿ'*, *куⁿ'* та ін.).

Дифтонги типу [yo], [ye], [yi] спорадично трапляються в деяких волинсько-поліських говірках, зокрема на їхніх окраїнах та на Підляшші (*снуоп*, *снуип*, *снуіп* та ін.), хоч дослідники ще на початку ХХ ст. засвідчували тут їх значно частіше, відзначаючи, проте, що вже тоді вони досить помітно втрачалися ¹.

Дифтонги в поліських говорах належать загалом до зникаючих звуків. Втрата їх починається з перетворення дифтонгів на «напівдифтонги» з дуже послабленим другим або

¹ Каминский В. А. Отчет о поездке по волынскому Полесью для изучения народных говоров летом 1913 г. — Известия ОРЯС, т. 19, кн. 2. СПб., 1914, с. 80.

першим елементом ([y^o], [y^e], [y^u], [yⁱ], [yo], [ye], [yu], [yi] та ін.), які нерідко спостерігаються тепер на всій території поліських дифтонгічних говорів. Найінтенсивніше дифтонги втрачаються в західній частині поліського діалектного ареалу, де вони, зокрема в волинсько-поліських говірках, зникли майже зовсім.

Дифтонги на місці етимологічного [e]. Відповідно до етимологічного [e] під наголосом у поліських діалектах, зокрема в північній смузі їх, виступають різні дифтонги, що залежить також від характеру наступного приголосного або точніше від того, який зредукований звук був у наступному складі. Якщо в наступному складі втратився зредукований переднього ряду [ʲ], то відповідно до етимологічного [e] виник нелабіалізований дифтонг переднього ряду [ie], -що виступає у варіантах Н^е], [ie], [ie], [ʲe] та ін. (*ніеч* < *печь*, *с'ем* < *семь*, *шієст'* < *шесть*, *кис'іел'* < *кысель*, *јачм'іен'* < *ячмень* та ін.); якщо ж у наступному складі втратився зредукований заднього ряду [ɤ], то на місці етимологічного [e] виникали лабіалізовані дифтонги типу |yo|, |ye|, |ui|, |yi| з пом'якшеними приголосними перед ними, причому самі дифтонги тепер звичайно виступають у передньорядних варіантах типу [y^o], [y^ɔ], [y^e], [y^ɛ], [yⁱ], [y^ɨ], [y^ɨ], [yⁱ], [y^ɛ], [y^ɨ], [yⁱ] та ін. (*прив'ю́з*, *прин'ю́с*, *т'ю́тка*, *т'ю́тка*, *т'ю́тка*, *шч'ю́тка* та ін.).

Поширення дифтонгів на місці етимологічного [e] здебільшого збігається з поширенням їх на місці давнього [o]. Так, в основній масі волинсько-поліських говірок, а також в південній смузі правобережнополіських і лівобережнополіських говірок відповідно до етимологічного [e] під наголосом звичайно виступають монофтонги [y], [y^ɨ], [e], [i].

Дифтонги іноді знаходимо і у відкритих складах, де появилися вони внаслідок діяння різних аналогій (напр.: *пудвечу́рок*, *причу́лок*; пор. також: *заро́буток*, *переру́док*).

Монофтонги на місці етимологічних [o], [e] в новозакритих складах. У південній смузі лівобережнополіських та правобережнополіських говорів, а також у волинсько-поліських говірках, тобто в поліських недифтонгічних говорах, на місці етимологічних [o], [e] в новозакритих складах під наголосом виступають звичайно різні монофтонги. Так, у лівобережнополіських говірках відповідно

до етимологічного [o] на місці колишніх висхідних дифтонгів виступають монофтонги [и], [и^і], [і], [і^и], зрідка [o], [e], на місці спадних — [y], спорадично [ÿ] (*воріт, поріг, ниц, сик, воріт, ниц, виц, вол, кон, ноч, вел, двер, неч, кєстка, грум, вуз, нуч, нїч, грїм, ніц, грїм* та ін.), а відповідно до етимологічного [e] — [і], [і^и], [e], [e^и], [y], [ÿ] (*ніч, сім, шіст, печ, шест, річ, доїк, т'утка, т'їтка* та ін.); У правобережнополіських говірках відповідно до етимологічного [o] виступають звичайні монофтонги [и], [и^і], [і], [і^и], [y], зрідка [e] (*кіцн, кіт, кит, кут, кон, кен* та ін.), а відповідно до етимологічного [e] — [і], [і^и], [и], [y], [e] (*ніч, ніц, пич, печ, шітка, шітка, доїк, доїк, шест* та ін.); у волинсько-поліських говірках відповідно до етимологічного [o] звичайними є монофтонги [і], [і^и], [и], рідше — [y], [ÿ] (*кін, кіцн, кин, кун, кун* та ін.), а відповідно до етимологічного [e] — [і] (*тїтка, ніч, шіст, жінка* та ін.).

Отже, відповідно до етимологічних [o], [e] в наголошеній позиції в різних говорах поліських українських діалектів виступає цілий ряд фонем: дифтонгічні фонemi [yo], [ye], [yи], [ÿи], [іe] та монофтонги [y], [ÿ], [e], [и], [і] Г у ненаголошеній же позиції в цих випадках маємо звичайно фонemi [o], [e].

Фонема [и]. За даними новіших досліджень фонема [и] в основному своєму вияві в українській літературній мові і в більшості українських діалектів реалізується в звукові [и] переднього ряду високого піднесення з дещо обниженою артикуляцією в напрямку до середнього ряду. Проте і в основному своєму вияві (в наголошеній позиції) фонема [и] в окремих діалектах має відмінності. Так, у частині південно-західних діалектів фонема [и] у наголошеній позиції, набираючи ширшої, дещо обниженої артикуляції, зближується з фонемою [e] і реалізується в звуках [e], [e^и]. Це маємо в західній частині південноволинських говірок, а також у ряді галицько-буковинських, зокрема в наддністрянських та особливо в східнокарпатських говірках, в яких такі звуки найчастіше виступають після губних, шиплячих, а в ряді випадків також після сонорних [p], [л], задньоязикових та деяких інших приголосних. Наприклад, у західній частині південноволинських говірок: *вєдно — видно, зрубєла — зробила, пєшут — пишуть, хмєз, жєто — жито, спїше — спїши, так'єй — такий, жїнкєц, ву°лє — воли, лєхо — лихо, прєйде — прийде, братє — брати, насєлу — насилу, се"н — син* та ін.; у наддністрянських

говірках: *вѣ^д'іти* — *видіти*, *крупѣ^ва* — *кропива*, *пѣ^шний* — *пишний*, *пубѣ^ти* — *побити*, *шумѣ^т* — *шумить*, *вилѣ^кий* — *великий*, *лѣ^{ст}* — *лист*, *жѣ^ву^о* — *живо*, *душѣ^ти* — *душити*, *вухк'ѣ^й* — *вожкий*, *грѣ^{х'э}* — *гріхи*, *христѣ^ти*, *птѣ^{ц'і}* — *птиці*, *сѣ^нний* — *синій* та ін.; у східнокарпатських говірках: *дем* — *дим*, *дѣхати^е* — *дихати*, *звѣ^кнути^е* — *звукнути*, *крѣ^{ла}* — *крила*, *језѣ^к* — *язик*, *се^н* — *син*, *вускѣ^й* — *вузький*, *возѣ^й* — *возив*, *вѣд'іти* — *видіти*, *жѣ^{то}* — *жито* та ін. З інших діалектних різновидів фонemi |и| відзначимо її основні вияви в поліських діалектах, зокрема в лівобережнополіських та в правобережнополіських, де вона, крім звука [и], нерідко (особливо в північній частині цих говорів) реалізується також у звуках [и¹], [и^н], тобто в звуках більш звуженої і дещо підвищеної артикуляції. Наприклад: *ми¹*, *ти¹*, *си^н*, *чі¹сто*, *ші^т*, *ші^нт* (*штити*), *би¹к*, *бі^нк*, (*бик*), *мі¹ша*, *мі^нша* (*миша*), *ві¹роб*, *ві^нроб* (*виріб*), *ві¹пас*, *ві^нпас* (*випас*) та ін.

У ненаголошеній позиції фонема |и| в південно-східних і південно-західних діалектах, а також у волинсько-поліських говорах поліських діалектів реалізується звичайно в звуках [и^е], [е^н], [е]; напр.: *жи^евѣ*, *же^нвѣ*, *же^евѣ*, *ми^ннїти*, *ми^ннѣ*, *ме^ннѣ*, *се^д'ат^н*, *се^н'ат^н*, *се^д'ат*, *ви^ннѣвий*, *ве^нннѣвий*, *вешнѣвий* та ін. У більшості лівобережнополіських і правобережнополіських говірок фонема |и| в ненаголошеній позиції не зближується з фонемою |е|, а реалізується в звукових варіантах [и], [и¹], [и^н]; напр.: *живѣ^т*, *жи^нвѣ^т*, *жі^нвѣ^т*, *ви^нсѣкі*, *ві^нсѣкі*, *високі*, *винуватице*, *прокл'атије*, *грибі^н* та ін.

Отже, реалізацією фонemi |и| як у наголошеній, так і ненаголошеній позиціях поліські діалекти, зокрема лівобережно- і правобережнополіські. говори, виразно протиставляються обом південноукраїнським діалектним групам. У них вона може виступати не тільки відповідно до давніх [ы] та [і] (и), а й у ряді говірок, заступаючи давні [о], [е] та [ѣ]; пор.: *пишлїй*, *мишк*, *міс'ац*, *ничѣго* та ін.; пор. також під наголосом: *кит*, *кин'*, *ві^ншки*, *пич*, *ни^нч*, *сл'ид*, *білий*, *пїшки*, *рїдко* та ін.

Фонема |е|. В наголошеній позиції фонема |е| в більшості українських діалектів виступає як звук переднього ряду середнього піднесення [е], не набираючи відтінку іншого звука. Щоправда, в деяких південно-західних говорах зустрічаємо й інші варіанти основного вияву цієї фонemi. Так, у частіші південноволинських говірок фонема |е| в

наголошеній позиції набирає розширеної і дещо обниженої артикуляції і, виступаючи після сонорних, губних, шиплячих, а також і задньоязикових та передньоязикових, переходить в [a], напр.: *бирáза, грáнка, грíбін', трáба, далáко, кулáса, бáриг, вáчур, жмáн'а, мáлник, жснац', пáрстин', типáр, чáрип, чарíн', хрищчáний, шáстий, кишáн'у, мижáју, цагла, дариво, тáрлиця'а, кáн'д'ух, тихáн'кі, лигíн'кі* та ін.; пор. також реалізацію |e| в наголошеній і ненаголошеній позиціях: *по сáлах — се^uлó, вáдра — вид-рò, на вáснó — ви^eснá, зáмл'у, — зи^eмл'á, чáри^eду — чиридá, ду мáне — мина, ду тáбе — тибá, ду сабе — сибá* та ін.

Перехід наголошеного [e] в [a] маємо також у надсянських говірках: *бирáза, грáнка, рáт'ка, шáстий, трáтій, жáнит, трáба, вечáра* та ін., хоч у цих говірках нерідко спостерігається такий перехід і в ненаголошеній позиції: *пáрат (перед), парабóна, парасíліті, чаравíкі, чарвóний, жабрáк, рáмін', брахáти, часáти, печарíци* та ін. Фонема |e| характеризується обниженою артикуляцією і в східно-карпатських говірках, в яких вона в позиції перед твердими приголосними під наголосом, набираючи забарвлення звука [a], звучить як [a]: *кле^aн, овé^aс, столé^aц, рубé^aц, стріlé^aц, берé^aза, одé^aн, вже^a* та ін.; пор. також іноді в ненаголошеній позиції: *ве^aснá* та ін. Відоме зближення [e] з [a] в окремих словах і в інших говорах; пор., наприклад, щоправда, в ненаголошеній позиції, в середньозакарпатських говірках після шиплячих: *жалудок, чалó, часати, чапíга*; у південножитомирських говірках: *чапíга, вжа, жаврíти, цапíти*, на Поділлі: *јаўрéй, жагíпет*; у слобожанських говірках на Старобільщині в ненаголошеній позиції: *та^eпéр, ла^eмáн* та ін. З інших діалектних виявів фонему |e| під наголосом відзначимо реалізацію |i| у вигляді звуженого звука [ê] з дещо підвищеною артикуляцією в напрямі до [и], що нерідко звучить як [и], який широко відомий у карпатських говорах і надсянських говірках також і не під наголосом у позиції перед м'якими приголосними та [j]; напр., у північнопідкарпатських говірках: *вёр'х, ч'ипéц'', типéр', читвер', цёр'ква, дин', днис',утиц'*; у середньозакарпатських: *вёр'х, отец', тепер', чёл'ад', че^eтвёр', вер'ба, тёр'н'а, цер'кду, дёўжат'*; у надсянських говірках: *дён', отец', тепер'*.

У ненаголошеній позиції фонема |e| в переважній більшості українських діалектів, зокрема в південно-східних, південно-західних і волинсько-поліських та підляських

говірках поліських діалектів, зближується з фонемою [и] і звучить як звуки [e^в], [и^в], [и]: *се^вло́, си^вло́, си^вло, ме^вн'і, ми^вн'і* та ін. Щоправда, ступінь наближення ненаголошеного [e] до [и] залежить від його позиції в слові відносно наголошеного звука, а також від якості звука в наступному складі. Так, у значній частині українських діалектів у побічно наголошених і в кінцевих відкритих ненаголошених складах фонема |e| наближується до основного вияву і звучить звичайно як [e] (напр.: *перел'а́каний, пере"жит'*, *не покíну, по́ле, го́ре, со́хне, до́бре* та ін.), а перед складами з наголошеними [и], [і], [у] ненаголошене [e] зазнає більшого звуження і більшою мірою зближується з [и] (напр.: *ни^всї, ни^вс'їт', ни^всї, ми^вн'і, ми^вн'і* та ін.). У деяких же говірках південно-західних і південно-східних діалектів у позиції перед [і], а ще частіше після [j] ненаголошене [e] набирає сильного відтінку [і] чи й зовсім звучить як [і]: *ми^вн'і, зна́їм, ма́їм, гра́їц'а, розвива́їц' : а, окра́їц'а* та ін. У лівобережнополіських і правобережнополіських говірках поліських діалектів фонема |e| в ненаголошеній позиції звучить виразно, не зближуючись у вимові з фонемою |и| (напр.: *берёза, весна, весёли, зелёна, тепер, тебе, себе, мене, везі, несї* та ін.). Це, очевидно, може пояснюватися, з одного боку, порівняно слабкою виявленістю в цих діалектах інших фонем переднього ряду, зокрема |и|, [і], з якими в українській мові фонема |e| має нахил до зближення і які, зокрема фонема [и], характеризуються відчутно відмінною порівняно з іншими українськими говорами артикуляцією (більш звуженою і дещо підвищеною), а з другого, — широкою вживаністю в поліських діалектах фонемою |e|, артикуляція якої в них взагалі позбавлена нахилу до звуження і яка виступає тут не лише відповідно до етимологічних [e], [ь], а й заступає в ненаголошеній позиції давні [ѣ] та [e].

Із діалектних явищ, пов'язаних з фонемою |e|, відзначимо ще відсутність лабіалізації [e] після м'яких приголосних (найчастіше шиплячих) та [j] перед споконвік твердими приголосними, що є відхиленням від загальної закономірності української мови і спостерігається в окремих словах здебільшого в карпатських та деяких галицько-буковинських говорах південно-західних діалектів; у північнопідкарпатських говірках: *шѣстий, сѣми'й, ду него, учѣра*; у середньозакарпатських: *шѣстий, чѣтыри, учѣра, женатий*; у наддністрянських: *учѣра, шѣстий, жена, жіѣб, їму*.

Фонема [ы]. У більшості карпатських говорів, а також у надсянських говірках поширена фонема [ы], яка реалізується в основному своєму вияві як звук заднього ряду високого піднесення [ы].

Дослідники визначають у карпатських говорах три основні варіанти [ы]: а) [ы] — заднього ряду високого піднесення; б) [ы] — заднього ряду середнього піднесення з різноманітними, залежно від місцевості незначними відтінками в бік більшої чи меншої вираженості артикуляції, що є найпоширенішим у середньозакарпатських говірках, зокрема в говірках східної і центральної частини Закарпатської області; в) [ы] — середнього ряду високого піднесення, ненапружений, подібний до російського [ы], але більш заднього утворення, який виступає переважно в ненаголошеній позиції. Крім того, в південно-західній частині середньозакарпатських говірок, а в окремих словах і в інших середньозакарпатських говірках знаходимо ще один варіант фонемі [ы] — лабіалізований звук заднього ряду середнього піднесення [ы°], який за говорами розрізняється більшим чи меншим нахилом до [о]. Відомий подібний звук [ы°] і в південно-західній частині північнопідкарпатських говірок (*бы°ў, бы°вало, вы°сокий, мы°ло, мы°ш, кобы°ла, вы°росла* та ін.).

Фонема [ы] в карпатських говорах звичайно виступає відповідно до давнього [ы] (пор. *рыба* <рыба, сын <сынъ, вѣлы <волы, мыти <мыти, быў <быль, было <было, выский <високий та ін.), хоч у ряді говірок вона може заступати давнє [і] (и), зокрема в звукосполюках із стверділими шиплячими [ж], [ш], іноді [ч] (*жыто, жылы, жывий, шыло, шырокий, чытати* та ін.), а також може появлятися в звукосполюках [ры], [лы], [ыр], [ыл] (<*tʁt, tʃt, tʁt, tʃt) (напр.: *дрыва, блыха, слызá, кырвавый, гылтати* та ін.), а в західнокарпатських і в надсянських говірках може іноді виступати як результат чергування з етимологічним [о] в новозакритих складах.

Фонема [у]. Фонема [у] виступає на всій території поширення української мови в основному своєму вияві як лабіалізований звук заднього ряду високого піднесення [у] відповідно до давніх [у] (и) та [ʉ] (ж) (пор.: *муха* <моуха, вѣхо <оухо, нут' <нѣтъ, дуб <дѣбъ, зуб <зѣбъ та ін.). Щоправда, в певних словах, зокрема *діврова, заміж, оєірок*, у літературній українській мові, як і в південно-східних і в багатьох південно-західних діалектах, для яких властиве заступлення етимологічного [о] в новозакритих

складах через [i], спостерігається заміна [y] на [i], хоч у ряді південно-західних, як і в поліських діалектах, і в цих словах засвідчується все-таки звук [y]: *дубр'ова, з'амуж, б'гурок, в'б'гурок, гур'ок*. У слові *глибокий* замість сподіваного [y] маємо [i] (пор. давньоруське *глыбѣкъ*), хоч у ряді південно-західних діалектів, зокрема в -карпатських, деяких наддністрянських, волинських, а також в поліських, виступає це слово у формі *глуб'окій*. У багатьох же подільських і в східній частині південноволинських говірок, а також в окремих сусідних з ними говірках у цьому слові виступає [i]: *гль'іб'окій*.

Фонема [y] в ряді карпатських говірок заступає етимологічні [o], [e] в новозакритих складах: *кун', вул, твуй, при-н'ус* та ін., а також у деяких поліських недифтонгічних говірках у наголошеній позиції.

У всіх українських говорах фонема [y] виступає в основному своєму вияві як у наголошеній, так і ненаголошеній позиціях. Із діалектних різновидів цієї фонemi треба відзначити поширений у деяких середньозакарпатських говірках її варіант [y⁰] — звук Переднього ряду, високого піднесення, з дещо обниженою артикуляцією в напрямі до [o], який виступає звичайно лише відповідно до [y]. (<ou, ж). Це спостерігається в говірках південно-західної частини Мукачівського району, в окремих говірках на північ від м. Хуст, у говірках північно-західної частини Великоберезнянського району Закарпатської області та в суміжних говірках східної Словаччини (напр., під наголосом перед твердим приголосним: *м'у'ха, ву'хо, ку'рка, гу'ска* та ін., а також у кінці слів незалежно від наголосу: *с'йн'у⁰, ф'арбу⁰, ж'бн'у⁰, ц'ю'кру⁰* та ін.; пор. збереження [y] в ненаголошеній позиції: *рука, пуст'їн'а, тиснути* та ін., перед м'яким приголосним: *руч'ка, кул'а, т'уч'а, б'ур'а* та ін.).

Фонема [o]. Фонема [o] в наголошеній позиції виступає в усіх українських діалектах в основному своєму вияві як звук [o], тобто як лабіалізований звук заднього ряду середнього піднесення, хоч у деяких говорах, зокрема карпатських, а інколи й у деяких поліських, стикаємось і з дещо обниженою артикуляцією цього звука, але в межах все-таки середнього піднесення. В карпатській групі говорів фонема [o] як у наголошеній, так і ненаголошеній позиціях перед м'якими приголосними та перед складами з [i], [y], [y], [y] реалізується в позиційному варіанті [ɔ], тобто в звукові того ж утворення, що й звичайне [o], але з дещо звуженою артикуляцією і посиленою лабіалізацією.

Таке звужене [б] внаслідок вокальної гармонії зумовлює звуження [о] і в попередніх складах; пор.: *кòрòві, кòрòву, кòрòвòї* (але: *корòва*), *вòдду, вòд'ї, вòдб'ї* (але: *вода*), *дòрòбòд'ї, дòрòз'ї* (але: *дорòга*) та ін.

Дещо подібне звужене [б] відзначається, хоч і в інших позиціях, як наслідок звуження дифтонгів, також у поліських говірках, зокрема на північній Чернігівщині та північних говірках Київщини (напр., у говірках Любецького району: *вòз, грòм, двòр, гòст'*, у правобережних надприп'ятських говірках: *пòрòг, л'òд*).

У ненаголошеній позиції виразний звук [о] чуємо нерідко в південно-східних діалектах, хоч у позиції перед наголошеними [у] та [і] спостерігається тут звичайно помірне «укання», тобто вимова ненаголошеного [о] з відтінком [y] — [o^y], [y^o], [co]; напр.: *го^yлúбка, зо^yзúл'а, ко^yжúх, то^yбі, со^yбі*. Щоправда, помірне «укання» в південно-східних діалектах обмежується не лише визначеною позицією, а й нерідко зустрічається відповідно до ненаголошеного [о] і в інших позиціях навіть у середньонаддніпрянських говірках Черкащини, Полтавщини, південної Київщини, набираючи іноді певного посилення в напрямку до сильного «укання» (напр., на Черкащині: *пужар, бу'я-рин, мо^yгúла, мутузок* та ін.; на Переяславщині: *тупор, пужар* та ін.; на Полтавщині: *тубі, ту^oбі, гулубка, гу^o-лубка, бу^oл'ичка, ко^oл'єса* та ін.). Спостерігається воно і в слобожанських говірках (пор. на Харківщині: *мугúла, до^uч'кú, до^uмúка, по^uлúн, што^uрúш* та ін.; на Ворошиловградщині: *купúка, пужар, тупор* та ін.) і в степових говірках нижньої Наддніпрянщини (пор. на Запоріжжі: *мо^uгúла, бо^uтвúн':а, о^uбúд, то^uбі* та ін.; на Херсонщині: *мугúла, пужар* та ін.). Отже, звукове поле фонемі [о] в ненаголошеній позиції у південно-східних діалектах досить широке: [о] — [OY] — [co] — [y^o] — [y].

Для багатьох південно-західних діалектів властиве сильне «укання», яке заступає ненаголошене [о] звуком [y], що особливо часто зустрічається у волинсько-подільській і галицько-буковинській групах говорів, хоч і тут поряд із сильним може виступати й помірне «укання» (напр., у подільських говірках: *чулуvíк, куро́ва, кума́р, ву^oда́, во^u-дòб'ю* та ін.; в південноволинських: *мулу^oко, гуру^oбéц', лубу^oда́, пулбва, лу^oпáта, на до^uлбн'ох* та ін.; у східнокарпатських: *нура, у^oбít, во^uда́, во^uдб'ї, сукéра* та ін.; пор. також у карпатських говорах: *сòбі, ч'о^uло^uвúк, ку^uгут, по^uлúдинок, ола́й, огúн', овéс, утиц', кугут, музул'* та ін.).

Проте далеко не завжди і в південно-західних діалектах ненаголошене [o] зазнає «укання». Нерідко і тут у ненаголошеній позиції виступає [o]. Це маємо не тільки в карпатських говорах, де у відповідних умовах появляється ненаголошене [ô] (напр.: *кѡн'ом, мѡр'ови, крѡѳл'ѡѳ, кѡрѡѳѡѳ*) або й чисте [o] (напр.: *п'ѡла, жѡна, ч'ѡвен, ѡзеро, ковач'ѡм, пѡл'ом, болѡто, молоко, колѡти, борѡна, колѡч', кѡчѡн, богѡтий*; у дієслівному суфіксі -ова-: *торговѡти, купѡвати, газдовѡти* та ін.), а й у галицько-буковинських та волинсько-подільських говорах (напр., у східнокарпатських: *колос, гѡлос, ворѡна, орѡл, огѡн*; у говірках Тернопільщини: *мѡчоха, яблѡчко, стѡдола, дѡрога, молоко, горѡниц'ї, гѡбїд*; на Вінниччині: *комарї, чѡботарї, школ'ѡр, заѡлочу'у, клѡчом, с'ѡто, молоди'ї, молѡдчий, корѡч.ий*; у південноволицьких: *полѡтѡ, комѡра, гѡнчар, молѡток, борѡда, ворѡта, вѡлос, копѡвик, гѡторка*). Єдині говірки південно-західного типу, в яких більш-менш послїдовно ненаголошене [o] заступається через [y], — це наддністрянські говірки. Отже, і в південно-західних діалектах звукове поле фонемі |o| в ненаголошеній позиції здебільшого складається з кількох одиниць: [o^y] — [ω] — [y^o] — [y] — [o].

Полїські діалекти щодо відбиття ненаголошеного [o] досить неоднорідні. Якщо волинсько-полїські і підляські говірки, а також значна частина правобережнополїських, зокрема захїдна їх частина, характеризуються бїльшою чи меншою мїрою «уканням», як і сусїдні з ними південноволицькі говірки південно-захїдного типу, то для певної частини полїських діалектїв, зокрема для лївобережнополїських і деяких півнїчно-схїдних правобережнополїських говорїв, властиве «акання» недисимїлятивного типу, тобто заступлення ненаголошеного [o] через [a]. Особливо вїдзначається «акання» в говірках півнїчної Чернїгївщини, поширених на правобережжі р. Десни (пор.: *аѡн', вѡда, карѡва, гѡлава, табїє, сабїє, чѡлавїєк, чѡлавїєкава, ач.єпнѡга, касїт', вѡзїт', чѡѡ та ін.*). У частинї лївобережнополїських, а також півнїчно-схїдних правобережнополїських діалектїв спостерїгається так зване неповне, чи слабке, «акання», що полягає лише в частковому нахїлї ненаголошеного [o] до [a], тобто в наявностї звука [o^a] і в збереженнї ненаголошеного [o] у флексіях (пор.: *во^aда, со^a-лѡма, во^aѳкї, бѡт'ко, д'ѡд'ко, зѡлатѡ, лѡѳко, дѡброго, яѡрого, вѡшого та ін.*).

Окремо треба вїдзначити, що в переважнїй бїльшостї полїських діалектїв, як лївобережно- і правобережнополїських,

так і волинсько-поліських і піддяських, йенаголошене [o], як правило, зберігається в дієслівному суфіксі -ова- (пор.: *шанова́т'*, *танцюва́т'*, *коєа́т'*, *купова́т'*, *мал'ова́т'* та ін., *годова́ти*, *лупцюва́ти*, *вірова́ти* та ін.), а нерідко також у прикметниковому суфіксі -оват- (пор.: *зеленова́та*, *круглова́та*, *винова́та* та ін.).

Фонема [a]. У своєму основному вияві фонема [a] виступає як нелабіалізований звук заднього ряду низького піднесення [a]. Щоправда, в літературній вимові, а також у середньонаддніпряньських говірках і, можливо, взагалі в південно-східних діалектах у позиції після м'яких приголосних і між м'якими приголосними артикуляція [a] може дещо пересуватися в напрямі до середнього ряду, хоч і залишається загалом задньорядною.

Реалізація фонемі [a] в українській мові як літературній, так і діалектній звичайно не залежить від наголосу. І в наголошеній, і в ненаголошеній позиції ця фонема здебільшого реалізується в звукові [a], який, опинившись у ненаголошеній позиції, не зазнає якихось помітних змін. Так, у всіх південно-східних діалектах і в значній частині південно-західних, зокрема у волинсько-подільських і в карпатських говорах, звук [a] будь-якого походження (як з етимологічного [a], так і з давнього [e]) незалежно від наголосу звучить звичайно виразно, не набираючи відтінку іншого звука.

Своєрідно відбивається фонема [a] в поліських діалектах. Вона виступає тут як звук [a] під наголосом і в ненаголошеній позиції лише відповідно до етимологічного [a] (*ри́ба*, *ба́ба*, *сла́ва*, *му́ха*, *жа́ра*, *ка́ша*, *заказа́т'*, *набира́т'*, *наси́па́т* та ін.). Відповідно ж до давнього [e] (A) звук [a] в більшості поліських діалектів, зокрема в лівобережно-поліських і правобережнополіських говорах, виступає лише під наголосом, а в ненаголошеній позиції замість [a] тут маємо [e], що звичайно не пом'якшує попереднього приголосного (напр.: *п'я́т'* < *пять*, *те́л'а* < *тела*, *сп'я́т'* < *стать*, *си́д'а́т'* < *сидать*, *де́с'а́ток* та ін., але: *не́т'и*, *де́вет'* < *девять*, *де́сет'* < *десять*, *па́мет'* < *память*, *по́јес* < *поѣсъ*, (вони) *хо́дет'*, *нбсет'*, *прбсет'* та ін.). Такий же звук [a] в північній частині лівобережнополіських і правобережнополіських говорів знаходимо також відповідно до етимологічного [a] в ненаголошеній позиції після [j] на початку слів (напр.: *је́зік*, *је́ліна*, *је́чмієн'*, *је́троб'юка*, *е́кій*, *је́йце́* та ін.).

У галицько-буковинській групі говорів південно-за-

хідних діалектів, зокрема в покутсько-буковинських, східнокарпатських, наддністрянських і надсянських говірках, фонема [a] реалізується в звукові [a] звичайно після твердих приголосних, а в позиції після м'яких приголосних, шиплячих та [j] відповідно до [a] будь-якого походження (з етимологічного [a] чи з давнього [ɛ]) виступають звуки [e], [eⁿ], [i^e], [i], [iⁿ], [iⁿ], [i], що сталося, очевидно, внаслідок пересунення артикуляції [a] в напрямі до переднього ряду і середньо-високого піднесення під впливом попереднього м'якого приголосного (напр., у східнокарпатських говірках: *л'егати^e*, *р'едб^oчком*, *уз'еу*, *гус'е*, *мн'есо*, *ж'еба*, *лош'е*, *ч'ес*, *к'еш'ко*, *г'екују*, *јѣблуко*, *јѣгода*; у покутсько-буковинських: *кош'ера*, *ж'ети*, *уз'еу*, *т'емити*, *с'вітій*, *р'існій*, *памн'іт'*, *јійц'е*; в наддністрянських: *їз'еї*, *т'ешко*, *мн'есо*, *ш'епка*, *ш'епка*, *ж'еба*, *ж'еба*, *ч'ес*, *міс'ці*, *памн'іт'*, *шч'іс'ці*, *гонч'і^eр*, *р'ібій*, *р'існій*, *д'екувати*; в надсянських говірках: *ж'ел'*, *ж'еба*, *ч'ес*, *д'екују*, *з'ет'і*, *вімн'і*, *с'імн'і*, *т'и^eгн'іти*).

У частині південно-західних говорів, зокрема в ряді наддністрянських говірок, у надсянських, а також у частині говірок північнопідкарпатських та в окремих середньо-закарпатських, [a] перед [ʏ], набираючи різного ступеня лабіалізації, зближується з [o], внаслідок чого виникають звукосполюки [oʏ], [o^aʏ], [a^aʏ], якість першого компонента яких залежить від ступеня лабіалізації [a]. Лабіалізація [a] частіше спостерігається під наголосом, хоч зрідка буває і в ненаголошеній позиції (у наддністрянських говірках: *прбуда*, *збутра*, *казбу*, *укрбу*, *споу*, *віддбу*, *клькоу*; *збути*, *моу*, *нагбу*; *злапа^oу*; *сипа^oїс'і*; у надсянських говірок: *пра^oїда*, *да^oї*, *ма^oї*; у північнопідкарпатських: *ска^oїка*, *ни^oпра^oїда*, *здава^oї*, *да^oї*, *заклика^oї*; в середньо-закарпатських, зокрема в говірках південно-західної частини Мукачівського р-ну та в говірках нижньої течії р. Теремлі на Тячівщині Закарпатської області: *прбуда*, *збутра*, *доу*, *казбу*, *поруб'ї* та ін.).

Деякі інші явища вокалізму. З інших явищ українсько-го діалектного вокалізму відзначимо лише окремі.

-1. Явище афери́зи. Одним із засобів усунення збігу голосних (гіатусу чи роззіву) є афери́за, тобто опускання ненаголошеного голосного при збігу з іншим голосним на межі або всередині слів. Найчастіше афери́зі піддається початковий звук [o], який в українській мові є найпоширеніший з усіх голосних на початку слів та морфем. Причому найсприятливіші умови для дії афери́зи

появляються за прискороного темпу мовлення на межі морфем та в тісніше граматично поєднаних між собою словах, зокрема в сполученнях службових слів (найчастіше прийменників) з повнозначними і в стійких висловах.

Явище афери змає обмежене поширення на всій українській мовній території і трапляється в поодиноких словах і висловах типу *білобрійсий* (< *білообрисий*), *довгобразій* (< *довгообразий*), *таджѣ* (< *таадже*) тощо. Найбільш розвинене воно в поліських діалектах, зокрема в говірках Чернігівської області, північної частини Сумської, північно-східної Полтавської, північної Київщини, Житомирщини, на півночі Ровенської та Волинської областей, що пояснюється, як гадає більшість дослідників, меншою поширеністю в них приставних приголосних, пор.: *до'чей* (до очей), *до'дної* (до одної), *по'бліват'* (пообливати), *по'джидат'* (поодкидати), *за'дно* (заодно), *все'дно*, *вс'одно* (все одно), *не'ддасі* (не оддаси), *не'ббивай* (не оббивай) та ін. Зрідка зустрічається це явище в наддністрянських, карпатських і подільських говорах південно-західних діалектів, пор.: *не'бзиваїс'і* (не обзивався), *'птираус'і* (обтирався), *'брўчка* (обручка) та ін.; *докóла 'бгородїли* (обгородили), *они 'бсудїли* (обсудили), *ми с'а 'днім јабличком надвб'је д'їлили* та ін.

2. Вставні голосні [o], [e]. При збігу приголосних у кінці слів в українській мові розвинулися вставні голосні [o], [e], в уживанні яких між українськими діалектами спостерігаються деякі відмінності. Так, у багатьох південно-західних говорах у слові *вогонь* виступає не вставний [o], а [e]: *огѣн'*, *вогѣн'*, *огѣн'*, *вогѣн'*; у деяких середньо-закарпатських говірках, зокрема в західній частині їх, та в західнозакарпатських у слові *вітер* маємо вставний [o]: *вітор*, у ряді говірок у формі род. відм. множини в слові *сосна* виник не вставний [o], а [e]: *сосен* та ін.

3. Гіперичні явища в діалектному вокалізмі. Гіперизми — це явища звичайно непослідовного, несистемного заміщення звуків чи форм з метою уникнення ненормативних, діалектних і відтворення правильних, літературних форм, які, проте, виявляються «правильними» лише в уяві мовців, а насправді є помилковими, відступленнями від норми. Гіперизми виникають як наслідок відштовхування від діалектних, «неправильних» форм найчастіше на діалектних стиках чи в говірках, що є мозаїчними вкрапленнями в середовищі говірок іншої діалектної системи, хоч вони можуть появлятися також як наслі-

ДОК намагання говорити по-літературному. Гіперизми в українській діалектології майже не досліджені. На них стали звертати увагу тільки останнім часом, у зв'язку з чим далі обмежимося лише наведенням окремих прикладів.

У вокалізмі української діалектної мови можна відзначити кілька різновидів гіперизмів: а) гіперичне «окання» як наслідок відштовхування від «укання», що засвідчується, наприклад, у слобожанських говірках на Старобільщині: *от'уг* (утюг), *оїр* (упир), *одова́* (удова) та ін., у говірках південного Поділля: *оса́д'ба*, *отроба́*, *бома́га* та ін.; б) гіперичне «окання» як відштовхування від «акання», що відзначається дослідниками в нижньонадприп'ятських правобережнополіських говірках, де воно, як гадають, набрало системного характеру¹: *кортóпл'а*, *копу́ста*, *боза́р*, *кобокй*, *корáс'*, *холу́па*, *голу́шка*, *подарунок*, *бот'кі́і*, *Ондріе́й*, *Онту́н*, *Натáлка*, *Кот'уша* та ін., а також у говірках Сумської і суміжних з ними говірках Харківської областей, де воно зустрічається в поодиноких словах: *огронóм*, *ока́ц'і́я*, *оптё́ка*, *окуше́рка*, *обрикóса* та ін., пор. також у слобожанських говірках на Старобільщині: *ичовéл'*, *облост'* (область), *отáга* (ватага) та ін., у південнобессарабських говірках на Одещині: *огронóм*, *ока́ц'і́я*, *обиркóса*, *одука́т* (адвокат), *о́йтóбуз* (автобус), *оптё́ка*, *о́йтóма́т* та ін.); в) гіперичне «ікання» відповідно до закономірних [о] та [е], що спостерігається на українсько-польському та українсько-білоруському пограниччі, зокрема в західній частині його, як відштовхування від відповідних польських та білоруських форм, зокрема в надсянських говірках: *дóхтір* (доктор), *гóнір* (гонор), *вівéс* (овес), *вітéц'* (отець), *міч* (меч <мечь) та ін.; в українських говірках на Брестщині: *мі́жно* (можна), *мо́л'і́диши́й* (молодший), *хворі́б* (хвороб), *Оні́прій* (Онопрій) та ін.

Огляд складу вокалізму українських діалектів з урахуванням не лише кількісного складу, а й навантаженості, частоти вживання окремих фонем, дає можливість зробити такі висновки: 1) Найближчими до літературної української мови своєю системою голосних фонем є південно-східні діалекти, які характеризуються шестифонемним як наголошеним, так і ненаголошеним вокалізмом; 2) Близь-

¹ Назарова Т. В. Деякі фонетичні гіперизми в українських Говірках Нижньої Прип'яті. Діалектологічний бюлетень, вип. 8. К., 1961, с 21—23.

кими до південно-східних є південно-західні діалекти, переважна більшість яких також характеризується шестифонемним вокалізмом того ж складу, що й південно-східні, але між цими двома вокалізмами існують відчутні відмінності щодо навантаженості, частотності окремих фонем, що дає підстави вважати систему вокалізму південно-західних діалектів за окрему діалектну систему, протиставлену системі вокалізму південно-східних діалектів; 3) Своєрідна система вокалізму властива карпатським (разом з надсянськими) говорам, що характеризуються семифонемним (а деякі з них восьмифонемним) складом як у наголошеній, так і ненаголошеній позиціях; ці говори своєю системою вокалізму відчутно протиставляються решті південно-західних; 4) Протиставлення наголошеного і ненаголошеного вокалізму в усіх південноукраїнських діалектах як південно-східних, так і південно-західних не відбивається (чи мало відбивається) на кількісному складі цих вокалізмів; 5) Поліські діалекти різко протиставляються всім іншим українським діалектам як по лінії кількісного складу фонем у фонологічній системі, навантаженості, частоті їх уживання в мовленні, так і по лінії протиставлення наголошеного і ненаголошеного вокалізму, що так виразно виступає в них порівняно з південноукраїнськими діалектами; 6) У фонологічній системі української діалектної мови можна розрізнити чотири основні діалектні системи вокалізму: південно-східну, південно-західну з галицько-буковинською та волинсько-подільською підсистемами, карпатську, поліську, чи північноукраїнську, кожна з яких більшою чи меншою мірою виразно протиставляється одна одній, характеризуючись при цьому і наявністю дрібніших варіантів.

КОНСОНАНТИЗМ

Загальна характеристика українського діалектного консонантизму. У консонантизмі, як і в вокалізмі, спостерігаються помітні відмінності між українськими діалектами, що стосуються як кількісного складу приголосних фонем, так і їх навантаженості, частоти вживання в живому мовленні.

Відмінності в частоті вживання приголосних фонем у різних діалектах найчастіше зумовлюються відмінностями в кількісному складі їх, що спричинює взаємозаступлення фонем одна одною. Так, наприклад, у зв'язку з тим, що в

багатьох поліських та подільських говірках немає фонему |р'|, у них значно посилилася частота вживання фонему |р|, яка заступила першу в усіх випадках її вживання. Те ж саме спостерігаємо і в лівобережнополіських та в багатьох південно-східних говірках, у яких немає фонему |ф|, що заступається найчастіше фонемою |х| або звукосполучкою [хв] та ін., у зв'язку з чим частота вживання фонему |х| у цих говірках відчутно більша, ніж у тих, у яких фонему |ф| наявна. Проте частота вживання окремих приголосних фонем у різних українських діалектах не завжди залежить від відмінностей у кількісному складі фонем. Так, наприклад, поширеність фонем |ф|, |г| у південно-західних діалектах зумовлюється також відносно більшою кількістю лексичних запозичень з цими фонемами, що сприяло міцнішому засвоєнню їх фонологічною системою цих говорів, хоч у них названі фонему нерідко заступають собою й інші, «питомі» українські фонему навіть у словах спільнослов'янського походження (пор. у подільських говірках: *фаліти*, *фіст* та ін.; у покутсько-буковинських говірках *г'іти*, *г'ійка*, *г'іло* та ін.).

Відмінності між українськими діалектами в консонантизмі проявляються також і в звуковій реалізації окремих приголосних фонем, тобто у виявленні тієї ж самої фонему в різних говірках в однакових фонетичних умовах через різні звуки, внаслідок чого звукове поле однакових фонем у різних говорах нерідко виявляється різним. Так, наприклад, фонему |л| у частині південно-східних діалектів, зокрема в лівобережних, реалізується в специфічному альвеолярному (ясенному) звукові [л'], що сприймається на слух як напівм'який, препалатальний звук (пор.: *кол'ї*, *бул'ї*, *мол'окó* та ін.). Фонему |з|, |с| у надністрирських і в деяких інших суміжних з ними говірках виявляються в дорсально-палатальних звуках [з'ж'], [с'ш'] та ін. Фонему |к|, |г| у певних фонетичних умовах у покутсько-буковинських та східнокарпатських говірках виступають також у фонетичних варіантах [к'], [г'], що сприяє відчутному розширенню звукового поля цих фонем, чого не спостерігаємо в інших українських діалектах.

Протиставлення одних українських діалектів іншим спостерігається і в різних позиційних можливостях окремих приголосних фонем чи й цілих груп їх, що виявляється в неоднакових змінах фонем у різних діалектах у тих же самих фонетичних позиціях. Особливо численні відмінності цього різновиду характерні для південно-західної системи

консонантизму, де досить виразно простежується залежність звукового вияву дзвінких і глухих приголосних фонем від фонетичних позицій, в яких вони опиняються в живому мовленні. Це викликає навіть взаємозаступлення дзвінких і глухих приголосних у відповідних фонетичних умовах, як, наприклад, оглушення дзвінких в абсолютному кінці слова і в позиції перед глухими приголосними та ін., чим ця діалектна група виразно протиставляється іншим діалектним групам української мови.

Зрозуміла річ, що і в інших українських діалектах спостерігаються випадки різних змін окремих приголосних фонем у тих же самих фонетичних умовах. Так, наприклад, у лівобережнополіських говірках зникає |j| (|j̥|) у позиції після голосної префікса: *перешб'ю*, *зашли*, *пришли* та ін.

Українська літературна мова, як про це свідчать дані новіших досліджень¹, характеризується консонантизмом, що складається з 32 фонем, які за артикуляційними ознаками їх звукових виявів об'єднуються в певні групи. Так, за місцем творення серед приголосних фонем розрізняються: 1) губні |б|, |п|, |в|, |ф|, |м|; 2) передньоязикові: |л|, |д'|, |т|, |т'|, |з|, |з'|, |с|, |с'|, |н|, |н'|, |л'|, |л'|, |р|, |р'|, |ц|, |ц'|, |дж|, |ч|, |ж|, |ш|; 3) середньоязикові: |j|; 4) задньоязикові: |к|, |х|, |г|; 5) фарингальні: |г|. За способом творення: 1) проривні |б|, |п|, |д|, |т| та ін.; 2) фрикативні: |з|, |с|, |ж|, |ш|, |г|, |х| та ін.; 3) африкати: |ц|, |ч| та ін. За участю голосу і шуму—сонорні: |р|, |л|, |м|, |н| та ін. і шумні, серед яких — дзвінки: |б|, |д|, |з|, |г| та ін. і глухі: |п|, |т|, |с|, |х| та ін. За додатковими ознаками артикуляції серед приголосних фонем української мови розрізняються веллярні, чи тверді: |д|, |т|, |з|, |с|, |ц| та ін. і палатальні, чи м'які: |д'|, |т'|, |з'|, |с'|, |ц'| та ін.

Кожна із приголосних фонем характеризується певними диференційними ознаками, якими вони розрізняються. Водночас самі фонемні перебувають у тісних органічних взаємозв'язках, якими визначаються фонемні розрізнення. При цьому створюються своєрідні мікрогрупи приголосних.

Для української системи консонантизму, як і для консонантизму інших східнослов'янських і взагалі слов'янських мов, дуже важливим є розрізнення приголосних за ознакою дзвінкості і глухості, а також твердості і м'якості. За цими ознаками вони звичайно групуються парами (пор.,

¹ Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. К., 1969, с. 238—242.

за ознакою дзвінкості: глухості: б — п, в — ф, д — т, з — с, ж — ш, ч — дж, ц — дз, г — х, ґ — к та ін.; за ознакою твердості: м'якості: д — д', т — т', з — з', с — с', ц — ц', н — н', л — л' та ін.), хоч існують і непаристі фонемі, що не творять співвідносних пар як за ознакою дзвінкості: глухості (напр., усі сонорні та |j| не мають паристих відповідників серед глухих), так і за ознакою твердості: м'якості (напр., усі передньоязикові, задньоязикові та фарингальний, а також шиплячі |ж|, |ш|, |ч|, |дж| не мають паристих відповідників серед м'яких, а середньоязиковий |jj — серед твердих).

Отже, в складі консонантизму української літературної мови маємо 22 твердих фонемі: |б|, |п|, |в|, |м|, |ф|, |д|, |т|, |з|, |с|, |ц|, |дз|, |л|, |н|, |р|, |ж|, |ш|, |ч|, |дж|, |х|, |к|, |г|, |ґ| і 10 м'яких: |д'|, |т'|, |з'|, |с'|, |ц'|, |дз'|, |л'|, |н'|, |р'|, |j|, з яких 20 фонем дзвінких, включаючи й сонорні та |j|: |б|, |в|, |д|, |д'|, |з|, |з'|, |дз|, |дз'|, |дж|, |ж|, |г|, |ґ|, |р|, |р'|, |л|, |л'|, |н|, |н'|, |м|, |j| і 12 глухих: |п|, |ф|, |т|, |т'|, |с|, |с'|, |ц|, |ц'|, |ч|, |ш|, |х|, |к|.

Приголосні фонемі в основному своєму вияві виступають у сильній позиції, а в слабкій реалізуються в своїх варіантах. Для розрізнення приголосних за дзвінкістю: глухістю сильною позицією є положення перед усіма голосними, перед сонорними приголосними і |в|, а слабкою — в кінці слів і всередині слова перед іншими приголосними. Для розрізнення ж приголосних за твердістю: м'якістю сильною позицією є положення перед голосними, крім |і|, а в деяких говорах, зокрема галицько-буковинських, також крім інших передньорядних, і в кінці слів, а слабкою — перед |і|, в ряді випадків і перед м'якими та напівм'якими приголосними та |j|.

До системи консонантизму української літературної мови найближчою є система консонантизму південно-східних діалектів. Проте навіть в останній знаходимо чимало відмінностей, що торкаються як самого кількісного складу приголосних фонем і їх якісного вияву, так і взаємовідносин поміж ними, що видозмінює певним чином систему консонантизму цих діалектів, протиставляючи її, з одного боку, системі консонантизму літературної мови, а з другого — системам консонантизму інших українських діалектів.

Що ж до інших діалектних груп, то вони характеризуються значною кількістю відмінностей як йоміж собою, так

і в порівнянні з південно-східними діалектами та літературною мовою, в чому легко буде переконалися при порівняльному розгляді окремих груп приголосних фонем української діалектної мови.

Губні |б|, |п|, |в|, |ф|, |м|. Група губних фонем в українській літературній мові та в усіх її говорах складається лише з п'яти одиниць.

Протиставлення за ознакою твердості: м'якості в цій групі нема, оскільки напівм'які *ј б·*, *ј п·*, *|в·|*, *ј м·* чи пом'якшені *|б'|*, *|п'|*, *|в'|*, *|м'|*, що виступають звичайно перед [і], зокрема найчастіше перед [і] (<ъ, е), на всьому просторі поширення української мови є тільки комбінаторними варіантами фонем |б|, |п|, |в|, |м|, а не окремими фонемами.

Виразніше проявляється протиставлення за ознакою дзвінкості : глухості, за якою розрізняється дві пари фонем (б — п, в — ф), а фонема |м|, як і всі сонорні, не маючи собі відповідника серед глухих, є непариною.

В українській літературній мові і в багатьох говорах досить слабо представлена фонема |ф|. Вона виступає лише в словах іншомовного походження (переважно в новіших запозиченнях), а також у деяких звуконаслідувальних словах, тому протиставлення фонем |в|, |ф| за ознакою дзвінкості : глухості — навіть у літературній українській мові досить слабке.

В основній масі південно-східних діалектів, зокрема в середньонадніпрянських, включаючи й полтавські, в слобожанських, степових, а також у лівобережнополіських говірках поліських діалектів та в ряді інших суміжних говірок фонема |ф| заступається звичайно через *ј х|*, *[хв]* та ін. (напр.: *кохта*, *тухл'і*, *хрукти*, *хвёршал*, *бухвёт*), внаслідок чого протиставлення фонем |в|, |ф| у них зовсім немає, а фонема |в| виявляється непариною.

У решти поліських діалектів, тобто в правобережно-поліських і волинсько-поліських говірках, фонема |ф| виявлена порівняно слабо, хоч і ширше, ніж в лівобережно-поліських (пор.: *хвіртка*, *хвартух*, *хвігура*, *бухвёт*, *хвэйно*, *хорма* та ін. поряд з *фартух*, *фунт*, *файно* та ін.), в результаті чого фонема |в| у цих говірках, хоч і є парною, але її протиставлення фонемі |ф| слабке.

Відчутно ширше представлена фонема |ф| у більшості південно-західних діалектів, де вона виступає не лише в словах іншомовного походження відповідно до іншомовного [f] (пор.: *форма*, *фокус*, *фабрика*, *файний*, *фарби*, *фамілія* та ін.), а й нерідко заступає собою питому звукоспо-

луку [xв] або іноді фонему |x| (напр.: *фатати, фаліти, фіст, фіртка, форостйна, вйфатні, сфатіти; фўтір, фўтор*). Проте і в південно-західних діалектах протиставлення фонем |в|, |ф| порівняно слабке, бо в позиції абсолютного кінця слова та перед глухими приголосними фонема |в| ніколи не заступається фонемою |ф|, а реалізується, як і в інших українських діалектах, у фонетичних варіантах [ў], [w], в той час як інші дзвінки приголосні в цих діалектах, оглушуючись у цій позиції, звичайно заступаються відповідними глухими (пор.: *боби — бп, грібї — грпн, хл'їба — хлпн* та ін.).

Щоправда, в деяких крайніх західних говірках, зокрема в надсянських, а частково і в лемківських, можливе, хоч і непослідовне, заступлення [в] через [ф] (напр.: *кроф, буф* (був), *жбфтий, уфт'їкла, уфкїнуї, уфчїти'л', фчїра, солофїї*).

Таким чином, серед губних приголосних у всіх українських діалектах паристими є лише б — п, які тільки в південно-західних діалектах можуть взаємно заступатися (схематично: б ↔ п). Решта приголосних губних |в|, |м| у більшості діалектів, зокрема в південно-східних і частині поліських (лівобережнополіських) виявляються непаристими, через те що немає в них фонему |ф|. У південно-західних же діалектах, де фонема |ф| звичайно наявна, паристими виявляються й фонему в — ф, однак взаємозаступлення їх у цих говорах немає (схематично: в — ф). У зв'язку з цим протиставлення названих фонем по дзвінкості : глухості треба вважати слабким.

Отже, мікроструктури консонантизму губних у різних українських діалектах виявляються різними: 1) у південно-східних і лівобережнополіських: б — п, в, м; 2) у волинсько-поліських і правобережнополіських: б — п, в — ф, м; 3) у південно-західних: б ↔ п, в ↔ ф, м.

Ствердіння губних, яке відбулося в свій час на всій території української мови, спричинило появу перед [а], що виникло з давнього носового [е], двофонемних сполук губних з [j], а також з м'якими [л'], [н'], які стали наслідком виділення колишньої м'якості (палатальності) губних в окрему артикуляцію.

Двофонемна сполука «губний + |j|» охопила всю територію української мови, ставши й літературною нормою (пор.: *лўбїа, пїат', вїазїти, Мїасо, мїако, пїамїат'* та ін.). З українських діалектів вона найширше відома в південно-східних діалектах, а також у поліських, хоч в останніх

виступає лише перед наголошеним [a] (пор.: *nʃat'* та ін.), а в ненаголошеній позиції її немає (пор.: *нетй,* *дѣвет'*, *дѣсет'*, *пáмет'* та ін.), оскільки колишнє носове [ɛ] заступає тут [e].

Після |м| у багатьох українських говорах, зокрема південно-західних, хоч це трапляється також у південно-східних і навіть поліських, виступає часто двофонемна сполука [мн], пор.: *мн'асо,* *пáмн'ат'*, *пóлумн'а,* *мн'а* (ім'я), *с'імн'а,* *мн'áти,* та ін., а після [б], [в] — [бл'], [вл'], зокрема в південно-західних діалектах, пор.: *лúбл'а,* *голубл'ата,* *здорóул'а,* *бе^нзголуб'ул'а* та ін.

Двофонемні сполуки [бл'], [пл'], [вл'], [мл'], особливо широко відомі в 3-ій ос. множини тепер. часу від дієслів II дієвідміни, стали й літературною нормою української мови (пор.: *рббл'ат'*, *л'убл'ат'*, *спл'ат'*, *л'іпл'ат'*, *лбул'ат'*, *лóмл'ат'* та ін.). Вони, крім південно-східних діалектів, поширені в поліських діалектах, якщо на закінчення [а] падає наголос (пор. *спл'ат'* та ін.), а також у ряді південно-західних, зокрема подільських, волинських, більшої карпатських. Щоправда, в багатьох наддністрянських говірках, а також у східнокарпатських, покутсько-буковинських, у частині північнокарпатських і в західній частині західнокарпатських у цих випадках виступають звичайно двофонемні сполуки [бʲ], [пʲ], [вʲ], [мʲ]; пор.: *рób jat,* *л'úbjat,* *тѣрпјат,* *тóпјат,* *лощат,* *спјат* та ін.; *рóbјет,* *рóbјит,* *спјет,* *спјит* та ін., чи з опущеним [т] закінчення: *рóbје,* *л'úbје* та ін. Між іншим, у цих говорах, очевидно, за аналогією до форм 3-ої ос. множини виникли також ці самі двофонемні сполуки на місці [бл'], [пл'], [вл'], [мл'] і в 1-ій ос. однини: *рóbју,* *л'úbју,* *тѣрпју,* *кущу,* *сташу,* *ломју,* *кóрмју* та ін.

У деяких південно-західних говірках, зокрема наддністрянських, у яких [а] заступається у відповідних фонетичних позиціях через [e], [и], [і], в дієслівних формах 3-ої ос. множини опускається [j] і двофонемна сполука губного перетворюється в однофонемну, напр.: (вони) *робит,* *л'убит,* *здыбит* та ін. Відсутність двофонемної структури в цих формах властива і поліським діалектам з ненаголошеним особовим закінченням, у яких відповідно до давнього [ɛ] виступає [e]: (вони) *рббет'*, *кунет'*, *лбет'* та ін.

З інших явищ, пов'язаних з губними приголосними, відзначимо асимілятивні перетворення груп губних [бн] > [мн], [вн] > [мн], що відомі переважно в південно-західних діалектах. Наприклад, [бн] > [мн] у наддністрян-

ських, східнокарпатських, подільських та інших говірок: *р'імний, рімн'ати, дамно, здамну, сламно* та ін.; пор. також відчутно рідше [бн] > [мн] у північнокарпатських говірках: *дрімний, срімний, потрімно* та ін.; пор. ще поширені в західній частині середньозакарпатських (на захід від р. Боржави), а також у північнокарпатських та в північній частині західнокарпатських говірок асимілятивні перетворення групи [дн] > [нн]: *холбнний, занний, трүнно, у'єнно* та ін.

Передньоязикові проривні [д], [д'], [т], [т']. Окрему мікросистему українського консонантизму становлять передньоязикові проривні фонемі, які, будучи паристими, протиставляються між собою як за дзвінкістю: глухістю (д — т, д' — т'), так і за твердістю : м'якістю (д — д', т — т') в усіх українських діалектах. Щоправда, взаємозаступлення дзвінких і глухих фонем цієї групи в слабкій позиції властиве лише південно-західним діалектам, а в двох інших діалектних групах його немає.

Отже, мікроструктури цієї групи фонем за ознакою «дзвінкість : глухість» у різних українських діалектах неоднакові: 1) у південно-західних: д ↔ т, д' ↔ т'; 2) у південно-східних і поліських: д — т, д' — т'.

Фонемі [д], [т] у всіх українських діалектах реалізуються у варіантах [д], [т], що є основними виявами цих фонем, і [д'], [т'], [д'], [т'], поширеність яких у різних українських говорах виявляється різною.

Звуки [д'], [т'] як варіанти фонем [д], [т] виступають у всіх українських діалектах у позиції перед [i] (<ъ, е), а в більшості південно-східних діалектів, зокрема в лівобережних південно-східних, також і перед [i] (<о) та перед -і (з кол. закінчення -ії) в називному-знахідному відм. множини прикметників твердої групи, дієприкметників, порядкових числівників і займенників (пор.: *д'ід, д'іло, т'іло, т'істо, т'ік — текти* та ін., але: *Сідір, Хведір, діл, стіл, потім, руді, круті, прибіті, пришійті, п'яті* та ін.; пор. також південно-східні: *Сід'ір, Хвед'ір, д'іл, ст'іл, сй-т'і, крут'і, прибіт'і, пошйт'і, п'ят'і, пот'ім, т'і* та ін.).

Фонемі [д'], [т'] у ряді південно-західних діалектів, зокрема в галицько-буковинських говорах, а найпосплідовніше в східнокарпатських і покутсько-буковинських говірках, у позиції перед [i] (найпосплідовніше перед [i] (<ъ, е), хоч можливе також перед [i] (<о), перед [e] та його варіантами [eⁿ], [i^e], [i_n], що заступає [a] будь-якого походження, після м'яких приголосних, а також в абсолютному

кінці слів переходять у задньоязикові [г'], [к'] (пор.: *г'іти* — *д'іти*, *т'їука* — *д'їука*, *к'іло* — *т'іло*, *к'істо* — *т'істо*, *їк'ік* — *їт'ік*, *к'ітка* — *т'ітка*, *г'ім* — *д'ім*, *г'істату* — *д'істату*, *ск'ії* — *стіл*, *бак'іг* — *батіг*, *г'ековати* — *д'аковати*, *сиг'ет* — *сид'ат*, *к'ігнїти* — *т'ігнїти*, *к'їмити* — *т'амити*, *к'їшко* — *т'ажко*, *жик'е* — *жит'а*, *ич'іск'е* — *ичас'т'а*, *колб'ге* — *колод'а*, *попаг'е* — *попад'а*, *тес'к* — *тес'т*, *шіс'к* — *шіст*, *медвіг* — *медвід'*, *посїг* — *посиди* та ін.), хоч перехід цей здійснюється не зовсім послідовно навіть у покутсько-буковинських і східнокарпатських говірках, яким найбільшою мірою властиве це явище (пор. вживання паралельних форм у цих говірках: *г'їука* — *д'їука*, *к'істо* — *т'істо* та ін.).

Явище переходу [т'] в [к'] охоплює значно більшу територію, ніж перехід [д'] в [г']; в окремих словах, зокрема перед [і] (<ѣ), воно трапляється не лише майже в усіх південно-західних діалектах, а й у значній частині південно-східних (пор. у говірках середньонаддніпрянських і степових: *к'істо*, *к'існо*, *к'існій* та ін.).

У значній частині південно-західних говорів, а також у правобережних південно-східних, фонеми [д'|, |т'| у двофонемних сполуках [з'д'|, [с'т'| нерідко переходять в африкати [дз'|, [ц'| (пор.: у *гн'із'дз'і*, *роздз'іліти*, у *гараздз'і* та ін.; *чес'ц'*, *мас'ц'*, *тес'ц'*, *мас'ц'у* — *мас'ц'у*, *с'ціна*, *ліс'ц'а* та ін.).

У ряді південно-західних говорів, зокрема в наддніпрянських, фонема [д| у двофонемній сполуці [дц'| може переходити в [й] (напр., складні числівники на **-дцять**: *дванайц'і*, *трійц'ат'*, *двійц'іт'*; пор. також і в інших поодиноких словах: *молбїц'і* — *молодці*, *на колбїц'і* — *на колодці* та ін.). У говірках же покутсько-буковинських, східнокарпатських, подільських фонема [д| у цій сполуці внаслідок регресивної асиміляції переходить у [ц'|, а в результаті наступного стягнення сама двофонемна сполука [ц'ц'| нерідко перетворюється в однофонемну [ц'| (*тринайц'іт'*, *дванайц'іт'*, *двійц'іт'* та ін.).

У багатьох південно-західних діалектах, а також у ряді південно-східних говірок, зокрема середньонаддніпрянських, і навіть у поліських, у двофонемних сполуках [дл'|, [тл'| в окремих словах фонеми [д|, [т| переходять у [г|, [к| (*гл'а* — *для*, *навігл'і* — *навідлі*, *кл'іје* — *тліє* та ін.); подібне спостерігається спорадично також і в двофонемних сполуках [дн|, [дн'|, [дм| (пор.: *гн'істрб*, *гн'інрб*, *гнес'* — *днесь*, *Гмитрб*, *на Гмітра*, та ін.).

Передньоязикові фрикативні [з], [з'], [с], [с']. Група передньоязикових фрикативних свистячих фонем складається з чотирьох одиниць. Ці фонем, будучи паристими, протиставляються між собою як за дзвінкістю: глухістю (з — с, з' — с'), так і за твердістю : м'якістю (з — з', с — с') в усіх українських діалектах, хоч за частотою вживання окремих фонем, а також у їх якісному вияві спостерігаються певні відмінності поміж діалектами. Взаємозаступлення дзвінких і глухих фонем цієї групи в слабкій позиції властиве тільки південно-західним діалектам, в той час як в інших діалектних групах його звичайно нема.

Отже, мікроструктура цієї групи фонем за ознакою «дзвінкість : глухість» у різних українських діалектах різна: 1) у південно-західних з ↔ с, з' ↔ с'; 2) у південно-східних і поліських: з — с, з' — с'.

Фонемі [з], [с] у всіх українських діалектах реалізуються в основних своїх виявах [з], [с], а також у звукових варіантах [з'], [с'], [з-], [с-]. Причому варіанти [з'], [с'] звичайно виступають у всіх українських діалектах у позиції перед [і] (<ъ, е) (*зіл' : а, зіл'а, зіл'е, с'іно, б'с'ін'* та ін.), а в ряді південно-східних діалектів також перед [і] (<о) та перед кінцевим -і прикметникового закінчення називного-знахідного відм. множини (пор.: *зір, мороз'іў, воз'іў, с'іа, голос'іў* та ін.), хоч у багатьох південно-східних діалектах в останньому випадку виступають варіанти [з-], [с-] (*зір, воз'іў, голос'іў, сізі, тверезі, ксі, русі* та ін.), а в південно-західних діалектах — звичайно тверді [з], [с] (пор.: *зір, возіў, голосіў, морбзіу, сізі, тверезі, русі, ксі, б'сі* тощо).

Фонемі [з'], [с'] виступають у своєму основному вияві [з'], [с'] майже в усіх українських діалектах. У багатьох наддністрянських говірках, а також у деяких суміжних з ними, зокрема в говірках Надсяння, Холмщини і Підляшшя, ці фонемі виявляються часто в дорсально-палатальних звуках з більшим чи меншим відтінком шепелявості [з"], [с"] ([з'ж'], [с'ш']); напр.: *з'ж'імá, з'ж'іл'е, з'ж'вір, с'ш'іно, с'ш'віт, с'ш'ц'іна, с'ш'міх*.

У покутсько-буковинських, східнокарпатських, подільських, зокрема західних, та деяких інших говірках спостерігається ствердіння [с'] у словотвірній частці, що входить до складу окремих займенників і прислівників, а в деяких говорах і в сполучниках; напр.: *хтос, щос, и'ос, коб'с, сес, якіс, коліс, куд'ас, кобіс, аб'с* та ін. Ствердіння [с'], а також [з'] спостерігається в ряді південно-західних говорів,

зокрема в галицько-буковинських та в південнокарпатських і західнокарпатських говірках, у звукосполюках [с'к], [з'к], що виступають у прикметникових суфіксах **-ский**, **-зкий** та в іменниковому суфіксі **-иско**; напр.: *пбл'ска*, *пán'ска*, *ниска́*, *слиска́*, *хлописко*, *конй́ско*, *дити́нйско*, *пасовй́ско*.

Передньоязикові щілинні шиплячі |ж|, |ш|. Літературна українська мова, як і більшість українських говорів, знає лише тверді фонемі |ж|, |ш|, які здебільшого реалізуються в основному своєму вияві [ж], [ш]. Літературній мові і більшості південно-східних діалектів відомі і позиційні варіанти цих фонем — напівм'які [ж-], [ш-], які виступають переважно перед [i] (<ѣ, е) (*ш'іс'т'*, *на меж'і*, *на груш'і* та ін.) та перед закінченням -а в наз.-знах. відм. однини іменників середнього роду (*підніж' : а*, *роздоріж' : а*, *Завблж'а*, *під : аш' : а* та ін.), і -у в орудн. однини іменників III відміни (*пбдорож' : у*, *рбзкіш' : у* та ін.). Щоправда, деякі південно-східні говірки, зокрема лівобережні, південнокиївські і північнополтавські, крім того, мають напівм'які шиплячі і в інших випадках перед [а] та в деяких інших позиціях: *миш'а*, *душ'а*, *ж'ару*, *біж'ат'*, *леж'ат'*, *с'піш'ат'*, *хож'у* та ін. Таким чином, у південно-східних діалектах у мікросистемі розглядуваних фонем існує лише протиставлення їх за дзвінкістю : глухістю типу ж — ш, тобто без переходу дзвінкої у глуху в слабкій позиції.

Такого самого типу протиставлення цих фонем і в більшості поліських діалектів, у яких, крім волинсько-поліських говірок, напівм'яких варіантів таких фонем майже немає.

Майже нема напівм'яких варіантів фонем |ж|, |ш| і в ряді південно-західних діалектів, зокрема в подільських, східній частині волинських говірок, а також у деяких карпатських, зокрема в західнокарпатських та в західній частині середньозакарпатських говірок. У карпатських говірках ствердіння шиплячих [ж'], [ш'] спричинило навіть виникнення неможливих у давніші часи звукосполюк [жы], [шы]: *жбыто*, *жыла*, *жбыти*, *шыти*, *грбыы* та ін. Зважаючи на те, що для південно-західних діалектів властиве взаємозаступлення дзвінких і глухих приголосних фонем, мікроструктура цих фонем у згаданих південно-західних говірках має такий вигляд: ж ↔ ш.

У деяких південно-західних говорах, зокрема в східнокарпатських, у ряді покутсько-буковинських і частково в суміжних наддністрянських, навпаки, відомі переважно

м'які фонemi |ж'|, |ш*|: *біж'у, мбж'у, біж'єчи, мбж'єш, біж'ут, мбж'ут, нбіш'у, прбіш'у, руш'нєчк, пш'єнєш'ней, ш'єбенецк* та ін. У названих говірках мікроструктура цієї групи консонантизму виглядає так: ж' ↔ ш'.

М'які шиплячі, але вже як позиційні варіанти твердих, виступають і в багатьох наддністрянських, частково в південноволинських (зокрема в західноволинських) говірках південно-західних діалектів, а також і в волинсько-поліських говірках поліських діалектів, зокрема в тих із них, у яких поширене заступлення [а] після м'яких приголосних і шиплячих через [є], [і]: *дирж'єк, міш'єти, ж'єба, ж'єти, ш'єпка, ш'їнувдти, лош'єта* та ін.

У ряді південно-західних діалектів, зокрема в говірках польсько-українського пограниччя (в південно-західній частині наддністрянських, говірках Холмщини), спостерігається, хоч і непослідовно, взаємозаступлення шиплячих і свистячих: *з'єба — жба, с'єпка — шапка, сирокій — широкий, псеніц'є, вроздї, зїйворонок — жайворонок, Марїша — Марїс'а* та ін. Таке явище фіксується також в окремих південно-східних говірках, зокрема в північно-полтавських.

З інших явищ, пов'язаних із шиплячими, вкажемо ще на перетворення груп [шк], [жк] в [чк], [ч'к], що спостерігається в західній частині карпатських говорів, зокрема в західних середньозакарпатських, північнокарпатських, західнокарпатських говірках: *чкбла, ч'кбла — школа, чкбда — ч'кбда — шкода, дбч'ка — дошка, пр'ачка — пряжка* та ін.

Передньоязикові афrikати |дж|, |ч|, |дз|, |дз'|, |ц|, |ц'|. У мікросистемі афrikат спостерігаються відмінності між українськими діалектами. Вони торкаються як частоти вживання окремих афrikат, так і звукової якості їх.

В українській літературній мові, як відомо, розрізняють три пари афrikат за дзвінкістю: глухістю: |дж| — ч, |дз| — ц, |дз'| — ц'; за твердістю: м'якістю — лише дві пари афrikат: |дз| — дз', |ц| — ц', афrikати |дж|, |ч| виявляються за цією ознакою непаристими.

Приблизно такий стан маємо в цій мікросистемі консонантизму і в більшості південно-східних діалектів. Щоправда, для цих діалектів характерне порівняно обмежене вживання афrikат |дж|, |дз|. Так, фонemi |дж| зовсім немає в багатьох південно-східних діалектах у дієслівних формах 1-ї ос. однини тепер. часу типу *ходж'у, водж'у*, які дуже часто

приймають вигляд *ход'у'*, *вод'у'* тощо. А в тих говірках, у яких наявне чергування зубних з відповідними шиплячими в цих формах, нерідко фонема |дж̣| заступається фонемою |ж|; напр., у полтавських, південнокиївських і середньочеркаських говірках: *хожу'*, *бужу'*, *сичу'* та ін. Крім того, африката |дж̣| нерідко заступається через |ж| в цих говірках і в інших випадках; пор. у середньонадніпрянських, слобожанських і степових херсонських говірок: *дріж'і'*, *дрож'і'*, *жміл'*, *бжолá*, *жерелó* та ін.

У багатьох південно-східних говорах спостерігається й заступлення африкат |дз̣|, |дз'̣| відповідними фрикативними свистячими |з|, |з'|: *зéрkало*, *звонóк*, *звiн*, *звiнкий*, *з'урчáт'*, *з'обáти*, *кукурегуза*, *кукуруза* та ін., хоч разом з тим місцями і в цих говірках стикаємося із спорадичною заміною [з], [з'] на [дз̣], [дз'̣]; пор. у середньочеркаських, північно-полтавських та ін.: *дз'вiр*, *дзилéний*, *дзил'зо*, *дз'аб*, *дз'áбра*.

Обмеженість вживання африкат |дж̣|, |дз̣|, |дз'̣|, отже, є однією з характерних ознак південно-східних діалектів.

Поліські діалекти функціонуванням африкат |дж̣|, |дз̣|, |дз'̣| здебільшого збігаються з українською літературною мовою хоч у частині з них, зокрема в волинсько-поліських та в західних правобережнополіських говірках, ці африкати вживаються дещо частіше.

Найчастіше ж' африкати |дж̣|, |дз̣|, |дз'̣| виступають у південно-західних діалектах, де маємо майже послідовне (за винятком окремих говорів, наприклад, подільських) вживання африкати |дж̣| у дієслівних формах типу *ход'жу*, *сáд'жу* та у випадках, що збігаються з літературною мовою (останнє стосується також африкати |дз̣|, |дз'̣|). Крім того, ці африкати досить часто виступають у словах-запозиченнях, зокрема в полонізмах та румунізмах, яких нема в літературній мові (напр., румунізми: *гадж'уга* — молода смерека, *д'жег* — бруд, *год'жйк* — комин та ін.; *дз'ер*, *дз'эра* — сироватка, *р'ндза* — шлунок молодого ягняти чи теляти, що вживається у висушеному вигляді як заправка при виготовленні бринзи, *бриндз'ánка* — діжечка для бринзи, *дз'áма* — м'ясний відвар, бульйон, *сп'удза* — попiл та ін.; полонізми: *дз'е'гáрик*, *дз'урá*, *дз'iнкувáти* та ін.).

Разом з тим у південно-західних діалектах ширше, ніж у літературній мові, виступають африкати |дж̣|, |дз̣|, |дз'̣| у питомих слов'янських словах. Так, у карпатських говорах, а частково також у галицько-буковинських, ще вужче у волинсько-подільських африката |дж̣|, крім дієслівних форм 1-ї особи однини тепер. часу типу *ходжу, воджу*, виступає, хоч і непослідовно, як рефлекс праслов'янських звукосполук [dj] у словах типу *саджа, меджа, пр'аджа, їджа, мѣджи, помѣджи* (між, поміж), *перѣже* та ін., а також може заступати в окремих словах фонему |ж| (пор.: *джуравѣл', джаворонок, джмирити, джігалка* та ін.), і фонему |ч| як наслідок асимілятивного одзвінчення (напр.: *ходж би* та ін.). Причому в східнокарпатських, західнокарпатських і в деяких інших південно-західних говірках на відміну від інших говорів виступає й м'яка африката |дж'̣|: *дж'ерелѣ, дж'міл', дж'ѣворонка, дж'ігун, дж'ур', садж'ей-ут, руспурідж'ен'е* та ін.; пор. також заступлення фонемами |дз̣|, |дз'̣| фонем |з|, |з'| у багатьох південно-західних говорах, зокрема галицько-буковинських та волинсько-подільських: *дзѣлѣний, дзѣрно, дз'вір, дз'візда, ходз'ї-їн, хадз'ейін, хадз'ейство* та ін.

Отже, ширше вживання африкат |дж̣|, |дз̣|, |дз'̣| у південно-західних діалектах, ніж у літературній мові та в інших українських діалектах, є однією з важливих ознак цих діалектів у ділянці консонантизму.

Глуха фонема |ч| у більшості українських діалектів є непариствою за ознакою «твердість : м'якість». Напівм'який звук [ч'] або пом'якшений [ч'] є тільки позиційними варіантами фонemi |ч|, які виступають у тих самих позиційних умовах, що й інші пом'якшені шиплячі; пор.: *нѣч'ї, нѣч'їа, облїч'їа, нїч'їу* та ін.

У частині південно-західних діалектів, зокрема в подільських і суміжних з ними південно-східних говірках, звучується вживання напівм'якої африкати [ч'] або [ч'І]; пор. у подільських говірках: *клѣча, буд'їча, камін'їча, ломїча, вініча, нїчуїу, нїчуїу, нїчу* та ін.; пор. також подібне в середньочеркаських, наддунайських та інших говірках. У ряді ж південно-східних говірок, навпаки, спостерігається ширше вживання пом'якшеної африкати [ч'], яка виступає тут, очевидно, як варіант фонemi |ч|. Так, наприклад, у полтавських говірках виступають у пара-

лельному вжитку не лише форми типу *клóч'а* — *клóч:а*, *обліч'а* — *обліча*, а й *курч'а* — *курча*, *волóчат'* — *волóчат*, *толóчат'* — *толóчат*, *тéшч'а* — *тéшча* та ін.; пор. ще: *10 ббч'ок* та ін., пор. також у лубенських говірках: *т'уч'а*, *тéшч'а*, *ч'умá*, *жоўч'*, *дошч'*, *гонч'ар*, *ч'бвен*, *пч'олá*, *ч'йстий* та ін.; пор. ще в говірках північно-західної Сумщини (*волóч'ат'*, *моўч'ат'*, *кур'ч'а*, *воўч'а* та ін.), а також на Запоріжжі (*качка* — *качка*, *кр'уч'а* — *кр'уча*, *орач'* — *орач*, *толбчат* та ін.), в південнобессарабських говірках (*лошйч'ка*, *вóмнóч'ка*, *дйч'ка* та ін.) тощо. Подібний стан з фонемою [ч] знаходимо і в лівобережнополіських і суміжних з ними правобережнополіських говірках, де її варіант [ч'] виступає спорадично (*крич'ат'*, *прач'і*, *прач'їтє* та ін., *курч'ат*, *крич'ат'*, *клбч'є* та ін.).

Як позиційний варіант фонemi [ч] пом'якшений звук [ч'] виступає в ряді південно-західних діалектів, зокрема в наддністрянських, надсянських й в частині північнокарпатських говірок перед [i] (<e) та перед рефлексами [a] > [e], [i] (після м'яких приголосних і шиплячих): *ч'єс*, *ч'їс'у*, *ч'їс*, *д'їўч'єта*, *гунч'єр*, *кач'єн*, *крич'єт*, *шч'їслива*, *зач'єу* та ін.

У покутсько-буковинських, східнокарпатських і в більшості карпатських говорів znana лише м'яка фонема [ч'], яка в усіх випадках виступає на місці фонemi [ч] в літературній мові: *печ'єш*, *печ'ў*, *печ'ўт*, *дошч'*, *кл'уч'*, *ч'єс*, *ч'ом'у*, *воўч'є*, *ч'оловік* та ін.; *ч'ас*, *пч'аў*, *ч'огб*, *колáч'*, *богáч'*, *кл'уч'*, *ноч'овити*, *ручка* та ін.

Отже, ці говори своєю м'якою фонемою [ч'] різко протиставляються решті південно-західних діалектів та іншим українським діалектам як південно-східним, так і поліським, в яких звичайно виступає фонема [ч] в її позиційних варіантах [ч], [ч'], [ч''].

З окремих діалектних явищ, пов'язаних з афrikатою [ч], відзначимо досить широке виявлення в багатьох українських говорах тенденції до заступлення фонemi [ч] фонемою [ш] у двофонемній сполуці [чн]. Ця тенденція в ряді випадків знайшла закріплення як норма літературної української мови (пор.: *соняшник*, *рушник*, *рушниця*, *мірошник*, *торішний* тощо), проте в багатьох говорах вона охоплює значно більше коло слів. Наприклад, така заміна широко зустрічається в південно-східних діалектах (пор.: *задашник*, *налішник*, *пасішник*, *помішник*, *молбінний*, *місашний*, *смашний* та ін.), а також у поліських (пор.: *помбшине* *є з'їл'чко*, *зрйвошне* *я́блоко*, *смашний*, *пшениш-*

ни, кл'ушник та ін.) та в південно-західних діалектах (пор.: *в'у лишній, смашній, пишнійший, сбн'ашка, міс'ашна, пом'ошник* та ін.).

Із вузьких діалектних явищ укажемо ще на заступлення фонему |ч| фонемою |ш| у західній частині середньозакарпатських говірок, суміжних із західнокарпатськими: *ш':ўт-ка* — щітка, *ш':а́ст'а* — щастя, *ш'улувік* — чоловік, *ш'о* — ч'о, *каш'ка* — качка, *ш'орт* — чорт, *ш'орний* — чорний та ін.

Літературна мова і більшість українських діалектів знають дві глухі свистячі фонему |ц| та |ц'|, які протиставляються одна одній за твердістю: м'якістю і є паристими відповідниками до дзвінких африкат |дз|, |дз'|.

На відміну від африкати |ц'|, що може виступати як на початку, так і в кінці складу та в кінці слів, африката |ц| майже не зустрічається в кінці слів і в кінці складу (виняток становлять лише поодинокі запозичені слова типу *плац, палац, матрац*). Проте поширеність м'якої африкати |ц'| у різних українських діалектах виявляється то вужчою, то ширшою, а в деяких із них цієї африкати як окремої фонему, здається, зовсім немає.

Африката |ц'| звичайно реалізується в основному своєму вияві [ц'], але в багатьох наддністрянських, а також у деяких суміжних з ними говірках ця фонема, як і фонему |з'|, |с'|, виявляється в дорсально-палатальному звукові [ц"] з більшим чи меншим відтінком шепелявості [ц'ʷ], як, між іншим, і фонема |дз'| (> [дз"], [дз'дж']); пор.: *вубіс''ц''é, с''ц''іна, двáйц''і(т), двáйц''ат', дз''урка, дз''вір, ц''век, ц''вок, ц''в'істи, ц''кувати* та ін.

У ряді південно-західних говорів, зокрема в галицько-буковинських і в деяких суміжних з ними карпатських говірках, спостерігається, хоч і непослідовно, ствердіння |ц'j| у звукосполучі [ц'к], що виступає в прикметниковому суфіксі -їдкий: *купéцки́й, турецьки́й, Г'івóцке''й, парубóцке''й* та ін.; до речі, суфікс -цки́й виступає в східнокарпатських говірках і в деяких суміжних з ними замість суфікса -ский, якщо перед цим суфіксом стоїть [н], пор.: *па́нцке''й, молдава́нцке''й, перемече''л'éнцке''й* та ін.

Подібне ствердіння |ц'| в суфіксі -цк- фіксується також у північній смузі лівобережнополіських говірок (*коза́чки, н'іме́чки, по-коза́чки, по-н'іме́чки* та ін.), в яких, шоправда, сталося майже послідовне ствердіння |ц'| і в інших позиціях, зокрема в кінці слів у суфіксі -ец (*конéц, купéц,*

корéц та ін.), у зворотних формах дієслів на **-ща** (<ться) (хвалійц:а, хвáлиц:а, хвáл'ац:а та ін.), та в інших випадках (пор.: на лáйци, на колóдци, на комирці та ін.).

Майже послідовно ствердіння |ц'| спостерігається в східнокарпатських говірках, у зв'язку з чим можна говорити про злиття цієї фонему в них з фонемою |ц|; пор. у кінці слів у суфіксі **-ец** {хлóпец, купéц, вінéц}, а також перед голосними [y], [a], [e], [и] та приголосними [в], [м] (пéриц, вúле"цу, цвéсте", цвiр'кун, цвéрок, цмóкнуте" та ін.). Хоч у цих говірках зустрічається й м'який звук |ц'|, зокрема в позиції перед [і] (<ѣ, е) (напр.: ц'íўка, ц'исар та ін.), але його швидше можна вважати за позиційний варіант фонему |ц|, а не за окрему фонему |ц'|. Зі ствердінням |ц'| в певних позиціях стикаємося також у ряді інших південно-західних діалектів, зокрема в суфіксах **-ец'**, **-иц'а**, в багатьох надністрянських, у західній частині подільських і південноволинських говірок: *вітрец, едівéц, кіпéц, пéриц, палиц, швец, хлопца, палца, віцц, телйца, јагнйца, пјатница* та ін.

Огляд мікросистеми африкат в українській діалектній мові дає можливість зробити такі висновки: 1) у південно-східних діалектах ця мікросистема складається з шести одиниць: $\widehat{ДЖ}$ — ч, $\widehat{ДЗ}$ — ц, $\widehat{ДЗ}'$ — ц', причому протиставлення їх за дзвінкістю : глухістю досить слабке, що ще більшою мірою послаблюється в зв'язку з слабким виявленням у цих діалектах дзвінких африкат | $\widehat{ДЖ}$ |, | $\widehat{ДЗ}$ |, | $\widehat{ДЗ}'$ |, які нерідко заступаються фонемами |ж|, |з|, |з'|; 2) у поліських діалектах ці мікросистеми консонантизму приблизно того самого складу, що й у південно-східних, однак при сильнішій виявленості дзвінких африкат, які звичайно не заступаються іншими фонемами, хоч у північній смузі цих діалектів у зв'язку з диспалаталізацією |ц'| можна з певними застереженнями говорити про злиття фонем |ц| і |ц'| в одну фонему І ц (; 3) у південно-західних діалектах дзвінкі африкати представлені сильніше, ніж у решті українських діалектів, причому протиставлення їх відповідним глухим досить сильне, оскільки вони можуть у відповідних фонетичних позиціях взаємозаступатися (схематично: $\widehat{ДЖ} \leftrightarrow \text{ч}$, $\widehat{ДЗ} \leftrightarrow \text{ц}$, $\widehat{ДЗ}' \leftrightarrow \text{ц}'$), хоч у складі їх між окремими південно-західними діалектами спостерігаються відмінності, зумовлені, наприклад, заступленням фонему |ч| фонемою |ч'| у ряді говорів, злиттям фонем |ц| і |ц'| у фонемі І ц| у східнокарпатських говірках тощо.

Передньоязикові сонорні |р|, |р'|, |л|, |л'| |н|, |н'|. Улі-

тературній мові та в українських діалектах розрізняють шість передньоязикових сонорних фонем, які за ознакою «твердість : м'якість» групуються парами (р — р', л — л', н — н').

Щоправда, в більшості поліських діалектів та в багатьох південно-західних фонема |р'| злилася з фонемою |р| в одну фонему [р]. У цих діалектах, проте, в певних позиціях можуть виступити звуки [р'], [р'] як варіанти фонемою |р|, у зв'язку з цим фонема |р| в згаданих говорах за ознакою «твердість : м'якість» виступає як непариста.

Ареал говорів зі стверділим |р'| окреслюється приблизно такою лінією: на сході — Шорс — Чернігів — гирло Прип'яті — Брусилів — Фастів — Звенигородка — Саврань — Первомайськ, на південному заході — Кам'янка-Бузька — Тернопіль — Кам'янець-Подільський — Могилів-Подільський. Пор. на північно-західній Чернігівщині: *кас'ар, пісар, сух'ар, касар'а, касару* та ін.; *вару, куру, згару, гавару* та ін.; *бура, зара, бурак, круч'ок, граз'* та ін.; на Житомирщині: *пор'адок, ут'рох, вару, расно* та ін.; на західній Волині: *бура, расний, пр'асти, пр'амо, цара, м'ора* та ін.; на Тернопільщині: *бура, буран, куру, к'урат, ком'ар, киптар, чуп'ір* та ін.; на східному і південному Поділлі: *зора, радно, раб'ій, горат, м'ирати, пудвіра* та ін.; на Львівщині: *бурак, говору, куру, ратунок, расний, зора, тр'ох* та ін. Причому в ряді наддністрянських говірок у зв'язку із ствердінням |р'| виділилася після нього окрема спеціальна артикуляція у вигляді [j]: *пр'яжа, р'ясний, зор'я, б'ур'я, пор'ядок* та ін., а також і в новіших словах — *нар'яд, мор'як* та ін., пор. ще в деяких говірках східного Поділля, де в цій позиції спорадично виникає [л'], як у деяких говірках Вінниччини (*пірл'а* — пір'я), Уманщини (*пірл'а, подвірл'а* та ін.).

У більшості українських діалектів розрізняються фонемою |р|, |р'|, хоч частота вживання їх у різних діалектах різна.

Основна маса південно-східних діалектів щодо розрізнення фонем |р|, |р'| збігається з літературною українською мовою. Проте в ряді їх, зокрема в лівобережних, полтавських і в деяких інших говірках, стикаємося з розширеним уживанням |р'| у кінці складів і слів (*баз'ар', сах'ар', ком'ар', багат'ір', кос'ар', б'ондар', цар'* та ін.; *пір'я, бур'ян, двер'мі, Хар'кіў* та ін.), а також на початку складу, очевидно, як гіперичне явище (*р'има, гр'ад, гр'аніц'а, кват'ір'а, ком'ор'а, др'укуват', стр'уч'ок, тр'ухлий* та ін.).

Найпосплідовніше давнє розрізнення |р|, |р'| збереглося, мабуть, у карпатських та в східнокарпатських говірках: *косар', лікар', читвір', тупір', унір', цар', вер'х, мёр'-ва, гір'кий, цёр'коў, пёр'ший, мбр'ква, гр'ёдка, бўр'е, гор'у* та ін.

У всіх українських діалектах розрізняються сонорні |л|, |л'| та |н|, |н'|, проте між окремими діалектами спостерігаються більші чи менші відмінності як у частоті вживання кожної з цих фонем, так і в їхніх звукових виявах.

Фонемі |л|, |н| реалізуються в основних своїх виявах [л], [н] та в звукових варіантах [л'], [н'], [л''], [н'']. Причому варіанти [л'], [н'] звичайно виступають у всіх українських діалектах в позиції перед [і] (<ѣ, е) (*л'іто, л'івий, сбл'і, л'ітати, пол'іу, н'іс — нести, н'імій* та ін.), а в ряді південно-східних діалектів також перед [і] (<о) та перед кінцевим -і прикметникових форм наз.-знах. відм. множини (пор.: *л'ій — л'ію, н'іч — н'ічі, н'іс — носа, сл'іу, вол'іу, син'іу, син'іу, білі, зел'єні* та ін.), хоч навіть і в південно-східних діалектах в останньому випадку можуть виступати варіанти [л''], [н''] (*л'іі, н'іч, н'іс, сл'іі, син'іі, білі, зел'єні* та ін.), а в південно-західних діалектах — звичайно тверді [л], [н] чи напівпом'якшені [л''], [н''] (пор.: *лій, ніч, ніс, сліу, синіу, білі, зел'єні* тощо).

У ряді південно-східних діалектів, а також у деяких суміжних з ними поліських (переважно східнополіських) і південно-західних (зокрема східноподільських) фонема |л| реалізується в своєрідному напів'мякому, препалатальному звукові [л'], що характеризується альвеолярною (ясенною), а в деяких (правобережних) говірках заальвеолярною артикуляцією. Найчастіше такий звук виступає в полтавських говірках, де його маємо як перед нелабіалізованими голосними переднього ряду, так і перед усіма голосними заднього ряду, пор.: *л'єбід', кл'єн, зел'єний, кол'ій, бул'ій, бул'ія, бул'і, молоко, пл'уг, гол'ова, пу'жал'но* та ін.

Із діалектних позиційних варіантів фонемі |н| можна відзначити вживання в ряді південно-західних говорів, зокрема в карпатських і деяких суміжних з ними, специфічного напіввідкритого заднього носового звука [ŋ], що виступає найчастіше в словах запозичених у позиції перед [к], [г], хоч може зустрічатися й у питомих слов'янських словах, напр., у закарпатських говірках: *гиртаґка, плаґка, годіґка, тоґкій, скл'аґка, співаґка, топаґки, гаґ-гл'ар, швіґлер, аґіґна*.

Щоправда, згадані варіанти фонем |л|, |н| належать до мало вивчених ще явищ української діалектної фонетики, в зв'язку з чим немає поки що можливості говорити докладніше і про межі поширення їх, і про позиційні умови, в яких вони проявляються.

У деяких південно-західних говорах, зокрема в північнокарпатських, а також в окремих суміжних з ними говірках (у південній частині наддністрянських та ін.) відбувається заступлення [л] через [в] ([ǔ], [в], [w]) в абсолютному кінці слів, а також у середині та на початку їх (*ор'єў, стій, гоўка, гор'іўка, нійўка, мовокб, маўво, ходіўва, бйва, с'ніўва* та ін.), хоч у різних південно-західних говірках, у яких спостерігається це явище, умови діяння його не збігаються.

З інших явищ відзначимо ще заступлення |н'| через |й| ([ǐ]) у звукосполучі [н'к] у демінутивних формах іменників, прикметників та інфінітивів, що зустрічається в ряді південно-західних говірок (у північнокарпатських, у північній частині західнокарпатських, у південно-західних наддністрянських тощо): *ластівбйка, сбнйко, голівбйка, молодейкйй, дрібнейкйй, малейкйй, пійтойкі, спійтойки* та ін., а також у волинсько-поліських і суміжних говірках: *вичбройка, вітрейку, дблейку, ластувбйка, журббйка, молодейкйй, старейкаја* та ін.

У частині північнокарпатських говірок звукосполука [нк] може заступатися звукосполукою [н'к]: *жін'ка, шин'кар, сукій'н'ка, шкл'і'н'ката* ін.

Окремо слід сказати про відбиття в різних українських діалектах звукосполук [ри], [ли], що походять з давніх [*rǐt], [lǐt], [rǐt], [lǐt], в яких [ъ], [ь] були слабкими. Літературна українська мова і південно-східні діалекти мають звичайно [ри], [ли] (*кривавий, гриміти, глитати, блищати* та ін.; пор. також *криниця*, в якому, проте, звукосполука [ри] не з [ръ], а з [ри]).

У поліських діалектах також здебільшого виступає звукосполука [ри], [ли], яка, проте, нерідко, зокрема в лівобережнополіських говірках, заступається й [ро], [ло].

Південно-західні діалекти мають двояке відбиття цих звукосполук: 1) у карпатських говорах, а також у східнокарпатських і деяких інших суміжних з ними говірках більш-менш послідовно виступають звукосполуки [ир], [ил], [ыр], [ыл], [ер], [ел], хоч паралельно в багатьох з цих говірок можливі і звукосполуки [ри], [ли], [ры], [лы], [ре], [ле]: *кыр'авый, гыр'іти, гытати, кыр'иця, кыр'иця, кер'иця* (кріт), *хыр'ёт, был'а, бль'а, бл'а, бль'а, бль'а*

(блоха), *дрѣва*, *дрѣва* (дрова), *сыўза́*, *слызá*, *слиза́* та ін.; 2) у решті південно-західних — [ри], [ли], [ре], [ле] при спорядичному [ир], [ил], [ер], [ел]: *брѣтва*, *дрѣва* — *дрова*, *ја́блинка*, *хребѣт* — *хрибѣт*, *блиха́* — *блоха*, *слиза́* — *сло-за́*, *гримѣти*, *кришиѣти*, *христѣти*, *бліскати* та ін., хоч і слово *криниця* в переважній більшості південно-західних діалектів відоме у вигляді: *кирнийца*, *кернійце* тощо.

Середньоязикова фонема [j]. Непариста як за дзвінкістю: глухістю, так і за твердістю: м'якістю середньоязикова фонема [j] реалізується в звуках [j] та [j̥], перший з яких звичайно виступає на початку слів і складів, а другий — у кінці складів.

Частота вживання цієї фонему в українських діалектах не однакова, оскільки вона в різних звукосполюках зазнала в діалектах змін; напр., різне відбиття [j] у діалектах у звукосполюках з губними, пор. також фонему [j] як таку, що заступає [д'] , [н'] у звукосполюках [д'ц'], [н'к'] в ряді південно-західних діалектів тощо (див. с 75, 79).

З окремих діалектних явищ, пов'язаних з фонемою [j] і не згадуваних досі, відзначимо її втрату після голосного префікса в словах типу *пришли́* (<прийшли), *зашли́* (<зайшли), *віду* (<вийду), *він'али* (<вийн'али) тощо, що спостерігається в ряді поліських говорів, зокрема в лівобережнополіських, опускання її у формах наз.-знах. відм. однини прикметників чол. роду в багатьох поліських говорах (*дѣбри* <*добрий*, *молоді́* <*молодий* тощо), хоч у цих же (поліських) говорах відзначається також ширше вживання [j] як приставного (протетичного) звука, пор.: *јагбн'* — *вагон'*, *јіволга*, *јулиця*, *јуличка*, *Јіван* та ін. Протетичний [j] часто зустрічається також в окремих словах і в деяких південно-західних діалектах, зокрема в північно-карпатських, наддністрянських та ін.: *јускра*, *јустик*, *Іенакше*, *јиндік*, *јангрис* тощо.

Задньоязикові [г], [к], [х] та фарингальна фонема [ґ]. Окрему групу приголосних фонем становлять задньоязикові [г], [к], [х], остання з яких за ознакою дзвінкості: глухості входить у міжфонемні зв'язки з фарингальною (гортанною) фонемою [ґ], що дає підстави всі чотири фонему розглядати як одну мікросистему в українському консонантизмі.

У цій мікросистемі немає розрізнення фонем за ознакою твердості: м'якості, оскільки всі вони тверді. Однак у певних позиціях вони можуть реалізуватися як напівм'які чи пом'якшені звуки [г'], [к'], [х'], [ґ'] або [г·], [к·], [х·],

[г-], що звичайно буває в літературній мові і в багатьох діалектах, зокрема південно-східних, перед [i] (<о) та перед -і прикметникового закінчення наз.-знах. відм. множини (пор.: *к'ін', к'ім, бат'к'і'ї, гор'іх'і'ї, плуг'і'ї, з'ірише, з'ірк'і, сух'і, туг'і* тощо). Проте в такому випадку ми маємо справу не з окремими фонемами, а з позиційними варіантами фонем [г |, |к |, |х |, |г |.] Навіть у тих південно-західних діалектах, у яких є м'які [г'], [к'], що заступають фонемі |д'|, |т'| у певних позиціях, вони не можуть розглядатися як окремі фонемі, а тільки як позиційні варіанти інших фонем, хоч для деяких східнокарпатських говірок, у яких можливий перехід [т'] > [к'], [д'] > [г'] не лише перед [і], [е] та їхніми фонетичними варіантами, а й у кінці слів (пор.: *тес'к', ш'іс'к', д'ес'ік, медвіг', носіг'* та ін.), можна говорити з певними застереженнями і про фонематичність [к'], [г'].

Отже, співвідношення розглядуваної мікросистеми фонем за ознакою дзвінкості : глухості у літературній мові має такий вигляд: г — к, г — х.)

(За частотою вживання окремих фонем цієї мікросистеми, зокрема |г |, |г |, українські діалекти відчутно розрізняються між собою.

Як відомо, фонема |г | не виступає в українській мові в питомих слов'янських словах, де вона здавна заступилася фонемою |г |, а сфера вживання її обмежується переважно запозиченими і звуконаслідувальними словами та похідними від них (пор.: *ганок, грати, гвалт, Гандж, гніт, заграпувати, гвалтувати, ганджувати* та ін., *ге-ге-ге, г'єгати, г'єг'єкати, г'єготати, г'єгнути, г'єган:ата* ін.). Проте і в цих словах у ряді південно-східних діалектів, хоч і далеко не в усіх, спостерігається виразна тенденція до заступлення фонемі |г | фонемою |г |. Щоправда, ця тенденція в жодній південно-східній говірці не дійшла ще до повної її реалізації, внаслідок чого певна кількість слів зберігається з фонемою |г |; пор.: *гедз', г'ул'а, гніт, гйгнут', гвалт, гава, г'єргул', джигуїн, дз'іга, ху'га* та ін.

Поліські діалекти, як і літературна українська мова та більшість південно-східних діалектів, характеризуються обмеженим уживанням фонемі |г |, хоч західна частина їх, зокрема волинсько-поліські говірки, відзначається дещо більшою частотою вживання цієї фонемі.

Отже, і в поліських і в південно-східних діалектах у ній мікросистемі консонантизму спостерігається таке співвідношення фонем: г — к, г — х.

Найбільша частота вживання фонemi |г| властива південно-західним діалектам. Значна кількість запозичених слів з інших мов, зокрема польської, німецької, румунської, угорської тощо, до складу яких входить ця фонема і які сферу свого вживання обмежили цими діалектами, порівняно часте функціонування запозичених слів у повсякденному вжитку — все це сприяло зміцненню позицій фонemi |г| в живому мовленні і міцному засвоєнню її фонологічною системою південно-західних діалектів (пор. деякі з цих слів і похідні від них, що виникли переважно вже на українському діалектному ґрунті,— полонізми: *варга, еартатий, Гемба, Гембатий, Гречно, Гречний, Гречн'іст', дзиґар, дзиґарик* та ін.; германізми: *геер, Грєйцер, грайцер, Грасата* ін.; мадяризми: *ґазда, газдін'а, газдо (у) вати, газдовін'а, Газдівство, лєґін', лєґіник, тенгеріца* та ін.; румунізми: *гл'аг, гл'агати, гл'аганец', гл'аганка, гелєта, гелєтка, гурліга, балєга, белєга, грун'* та ін.).

Оскільки фонема |г| перебуває в зв'язках протиставлення за ознакою дзвінкості : глухості з фонемою |к|, а для південно-західних діалектів взагалі властиве асимілятивне заступлення дзвінких : глухих приголосних фонем, то й фонема |г| стала також заступати у відповідних позиціях фонему |к| в питомих слов'янських словах; пор.: *ґаґбї, ґеґбї, аґаґже, аґеґже, віґл'уґе, лиґати, веліґден', г зимі, г н'бму, г вам, ґеґ вода, таґгадїґї* та ін. (у поодиноких словах таке заступлення спостерігаємо і в південно-східних діалектах: *ґаґбї, воґзал, таґже, н'іґдє, ґаґраз* та ін.).

Крім того, в ряді південно-західних говорів (найпоследовніше в східнокарпатських говірках) фонема |г|, зокрема її варіант [г'], заступила в певних позиціях також фонemi |д'|, |д|.

Усе це значно розширило діапазон вживання фонemi |г| у південно-західних діалектах і зміцнило її позиції у фонетичній системі цих говорів.

Якщо зважити на факт асимілятивного заступлення дзвінких і глухих фонем у південно-західних діалектах, то виявляється, що протиставлення за ознакою «дзвінкість : глухість» у цій мікросистемі фонем сильне, його схематично можна зобразити так: $г \leftrightarrow к, г \leftrightarrow х$. Якщо ж урахувати, що в деяких східнокарпатських говірках, хоч і з певними застереженнями, [к'], [г'] можна вважати за окремі фонemi, то для цих говірок можна побудувати таку схему: $г \leftrightarrow к, г \leftrightarrow х, г' \leftrightarrow к'$.

Українська літературна мова і більшість українських

діалектів, зокрема південно-східних, значна частина південно-західних (зокрема подільсько-волинських), а Також частина поліських (зокрема волинсько-поліських) говірок мають звичайно звукосполуки [ги], [ки], [хи] відповідно до давніх звукосполук [гы], [кы], [хы]. Шоправда, в карпатських говорах, зокрема в більшості середньозакарпатських і західнокарпатських, в яких збереглася фонема |ы|, звичайними є звукосполуки [гы], [кы], [хы] (у частині середньозакарпатських — [ги], [ки], [хи]).

У значній частині поліських діалектів, зокрема в північних лівобережнополіських і правобережнополіських, виступають звукосполуки [г'і], [к'і], [х'і], поряд з якими зустрічаються й [ги], [ки], [хи].

У багатьох наддністрянських, надсянських, частині північнокарпатських та в східнокарпатських говірках південно-західних діалектів виступають звукосполуки [к'е^и], [х'е^и], [к'и^е], [х'и^е], [к'і], [х'і], [г'і], [ги] та ін. Причому та чи інша реалізація цих звукосполук у різних говорах залежить також від наголосу ([г'і], [к'і], [х'і] — найчастіше в ненаголошеній позиції).

В абсолютній більшості українських діалектів в іменниках І відміни в дав.-місц. однини приголосні [г], [к], [х] чергуються з відповідними свистячими [з], [ц], [с]. Проте в окремих говірках, найчастіше в ряді південно-східних степових, таке чергування порушується повністю чи частково, в зв'язку з чим у цих говірках нерідко співіснують паралельні форми: *на ног'і, на річк'і, у кожух'і, у рук'і; у руц'і, у лүз'і* та ін.

Деякі інші явища консонантизму. З інших явищ українського діалектного консонантизму відзначимо ще деякі, зокрема поширеність протетичних приголосних, подвоєння (подовження) приголосних і його відбиття в різних говорах тощо.

1. **Протетичні приголосні** [г], [в], [х]. В українській діалектній мові спостерігається більша поширеність супроти літературної мови протетичних приголосних [г], [в], [х]. Протетичний [г] особливо широко представлений в ряді південно-західних діалектів, зокрема в подільсько-волинських, а також у волинсько-поліських говірках: *гбоко, горати, гувечка, гиндик, гика́ти, гобідати, гбс'ін, горёл, гулиц'а, Гил'кб, Гомёл'ко, Гантін* та ін. Для наддністрянських, надсянських, північної частини східноподільських говірок і для деяких поліських, зокрема лівобережнополіських, властивий протетичний [в]: *вбс'ін'*,

вбчи, вукріп, вутава, ворати та ін. У північно-західній частині наддністрянських говірок і в надсянських говірках виступає протетичний [л]: *лотáva* (отава), *лókун'* (окунь), *лопáйка* (опалка), *латрáмент* (атрамент), *Л'іл'кó* (Ілько) та ін. У ряді ж польських і південно-західних, як уже відзначалося, поширений приставний [j].

2. В і с у т н і с т ь п о д в о е н н я м ' я к и х п р и г о л о с н и х. Для літературної мови і більшості українських діалектів, зокрема південно-східних і польських, властиве асимілятивне подвоєння м'яких приголосних фонем в іменниках типу *зілля, життя*, що виникло внаслідок асиміляції [j] до попереднього м'якого приголосного після занепаду слабкого зредукованого [ь] (у групі -іє) і відоме також під назвою асимілятивного подовження приголосних звуків (пор.: півд.-сх. *зі'ла:а, нас'ін:а, жит'а, волбс:а* та ін.; польськ. *зі'ел'е, жит'е, знан'є* та ін.). Це подвоєння охопило не лише приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], а й шиплячі [ж], [ш], [ч] (пор.: *збіж'а, піддаш'а, клбч'а*).

У південно-західних діалектах сталося стягнення цих приголосних (пор.: *шит'а, ткан'а, шмат'а, колбс'а, камін'а, грід'а, ріл'а, клбча* та ін.; *жит'є, зі'ле, віс'і'е, жит'ї, зі'л'ї, зі'л'ї, камін'ї, вулбс'ї* та ін.). Цим південно-західні діалекти різко протиставляються решті українських діалектів.

3. Я в и щ е м е т а т е з и. Метатеза, тобто перестановка звуків (найчастіше приголосних) чи складів, належить до порівняно рідко вживаних явищ. Вона спостерігається в усіх українських діалектах, а окремі метатезовані форми закріпилися і як літературно-нормативні (пор.: *бондар* < *боднар* — *боднарь*, *ведмідь* < *медвідь* < *медвѣдь*, *субрий* < *суровий* < *суровий*, *перевѣсло* < *повересло*, *шеретувати* < *решетувати*, *намісто* < *монисто* та ін.). Однак недостатня дослідженість метатези в українській діалектній мові змушує нас обмежитися тут лише наведенням окремих прикладів. Так, у багатьох українських говорах району Карпат, зокрема в карпатських і галицько-буковинських, широко знане слово *колбн'ї*, що є метатезованою формою від *коноплі*. У галицько-буковинській групі говорів нерідко засвідчуються слова *вогорити, вугурити* — метатезоване утворення від *говорити*; пор. також у цих же говірках *прошва, прск'єва, покрыва* — кропива; пор. ще знані в ряді карпатських говірок *хпати* — пхати, *хтур'* — тхір, *тко* — хто < кьто, *лбкоти* — лото-

ки (у водяному млиновому колесі) та ін.; у наддністрянських говірках: *ганавйці* — *нагавйці* — *ноговйці* (штани), *намастйр* — монастир, *чеперйц'а* — печериця, *гижайка* — жигавка та ін.; пор. ще із правобережнополіських говірок: *рапуз* — пазур та ін.

Огляд консонантизму української діалектної мови дає можливість зробити певні узагальнення.

Між українськими діалектами в консонантизмі спостерігаються відчутні відмінності, що стосуються як кількісного складу приголосних фонем, їх якісних виявів, навантаженості (частоти вживання), так і взаємовідносин між фонемами в мікросистемах консонантизму. Так, в основній масі південно-східних діалектів немає фонемі |ф|, і їх система консонантизму складається з 31 одиниці, внаслідок чого збільшилася навантаженість фонем |х| і |в|, а в мікросистемі губних приголосних виявилася непаристою за дзвінкістю: глухістю не лише фонема |м|, як і в інших діалектах, а й фонема |в|. У багатьох же південно-східних діалектах, зокрема лівобережних, немає також дзвінких африкат |дж|, |дз|, |дз'|, що заступилися фонемами |ж|, |з|, |з'|, у зв'язку з чим система консонантизму їх стала складатися лише з 28 фонем, а в мікросистемі африкат втрачено протиставлення за дзвінкістю: глухістю.

Подібний стан спостерігається і в консонантизмі інших діалектних груп. Так, основна маса поліських діалектів має систему консонантизму, що складається з 30 фонем, оскільки в них також здебільшого немає фонемі |ф|, а фонемі |р|, |р'| збіглися в одній фонемі |р|, внаслідок чого збільшилася навантаженість цих фонем. У мікросистемах губних і передньоязикових сонорних відбулися відповідні зміни (в мікросистемі губних виявилася непаристою за дзвінкістю: глухістю фонема |в|, а в мікросистемі сонорних — за твердістю: м'якістю фонема |р|). У ряді ж поліських діалектів у зв'язку із збігом фонем |ц| і |ц'| в одній фонемі |ц| ця фонема в мікросистемі африкат виявилася непаристою за твердістю: м'якістю, а вся система консонантизму зменшилася ще на одну фонему.

Значними відмінностями характеризується система консонантизму південно-західних діалектів. У всіх них порівняно широко виступають фонемі [ф], [г], а також дзвінкі африкати |дж|, |дз|, |дз'|, які в інших діалектах виявлені слабкіше або ж і зовсім немає їх (останнє насамперед стосується фонемі |ф|). Однак і в кількісному, і в якісному

складі консонантизму цих діалектів знаходимо чимало відмінного. Так, у волинсько-подільських говірках і в частині наддністрянських сталося злиття фонем |p|, |p'| в одній фонемі |p|, внаслідок чого їхня система консонантизму складається з 31 фонем, а в мікросистемі передньоязикових сонорних фонема |p| виявилася непариною. У решті ж південно-західних діалектів кількість приголосних фонем зводиться найчастіше до 32 одиниць, але за якісним складом і особливо за звуковими виявами їх спостерігається чимало відмінностей. Так, у карпатських говорах і в деяких інших відповідно до фонемі літературної мови |ч| маємо фонему |ч'|, внаслідок чого виникли відмінності у взаємовідносинах між фонемами в мікросистемі африкат, а в східнокарпатських говірках фонемі |ж|, |ш|, |ч|, |ц'| заступаються фонемами |ж'|, |ш'|, |ч'|, |ц|. У результаті цього сталися відчутні зміни у взаємовідносинах між фонемами в мікросистемах передньоязикових шиплячих, а остання мікросистема до того ж скоротилася на одну одиницю (фонема |ц| виявилася непариною за твердістю: м'якістю, як і, між іншим, фонема |дз'|), хоч деякі східнокарпатські говірки в мікросистемі задньоязикових фонем мають, можна допускати, ще й фонемі |г'|, |к'|, що спричинює значну перебудову взаємовідносин між фонемами цієї мікросистеми, а вся система консонантизму цих говірок збільшується до 33 фонем.

Істотною ознакою південно-західного діалектного консонантизму є сильне протиставлення приголосних фонем за дзвінкістю: глухістю, яке проявляється у взаємозаступленні протиставлюваних фонем у відповідних фонетичних позиціях. Цією ознакою південно-західні діалекти виразко протиставляються решті українських діалектів, а також літературній мові, де протиставлення приголосних фонем за дзвінкістю: глухістю порівняно слабке, оскільки воно не спричинює асимілятивного взаємозаступлення відповідних фонем.

Отже, у фонологічній системі української діалектної мови виділяються три основні діалектні системи консонантизму: *п о л і с ь к а* (північноукраїнська), *п і в д е н н о - с х і д н а*, *п і в д е н н о - з а х і д н а*, кожна з яких, характеризуючись певними особливостями, виразно протиставляється одна одній. Причому саме південно-західна система консонантизму з її рядом специфічних ознак найбільшою мірою протиставляється як двом іншим діалектним системам, так і системі консонантизму україн-

ської літературної мови. Водночас у кожній діалектній системі виділяються ще й окремі підсистеми, кожна з яких має свою специфіку.

Додаткова література

Д з е н д з е л і в с ь к и й Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології, ч. 1. Фонетика. Ужгород, 1965.

З а л е с ь к и й А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. К., 1973.

К а л н ы н ь Л. Э. Опыт моделирования системы украинского диалектного языка. М., 1973.

II, МОРФОЛОГІЯ

Різновиди морфологічних діалектних відмінностей

У морфологічній будові української діалектної мови спостерігаються досить відчутні відмінності між окремими діалектними групами (наріччями) й діалектами. Ці відмінності різні за своєю природою і зумовлюються далеко не однаковими причинами. Проте вся різноманітність діалектних відмінностей на рівні морфології може бути зведена до двох основних різновидів: 1) відмінності, зумовлені особливостями фонетики місцевих діалектів (пор. форми дав. і місц. відм. однини іменників жін. роду I відміни твердої групи в південно-східних діалектах: *вод'і, руц'і, на вод'і, на руц'і* та ін. і в поліських: *вод'іе, руц'іе, на вод'іе, на руц'іе* та ін., що пояснюється різним відбиттям у цих діалектах давнього [ѣ], який був тут колись флексією); 2) відмінності, зумовлені різними напрямками граматичної аналогії (індукції), що проявилися в історії українських діалектів (пор. дав. відм. множини на -ом, -ім чи місц. відм. множини на -ох, -іх від іменників чол. роду в ряді південно-західних діалектів, що органічно виникли з давніх форм, і відповідні форми південно-східних діалектів на -ам, -ах, що виникли за аналогією до іменників -а- основ, в той час як у південно-західних діалектах ця аналогія діяла досить обмежено).

У багатьох випадках діалектні форми можуть розрізнятися фонетично й тоді, коли на їх оформлення діяли або діють й інші чинники (пор. відмінності в дав. і місц. відм. однини іменників I відміни м'якої групи в південно-західних діалектах, де виступає флексія -и: *землі, на землі* та ін. і в південно-східних, де виступає флексія -і: *землі, на землі* та ін.; в той час як у перших флексія -и органічно

виникла з давньої флексії -и, в других флексія -і появилася за аналогією до твердої групи).

Завдяки відмінностям між українськими діалектами на морфологічному рівні спостерігається виразне протиставлення як основних діалектних груп української мови, так і окремих діалектів її, що в свою чергу ще більшою мірою посилює діалектну диференціацію української мови. При цьому діалектна диференціація української мови в морфології не завжди збігається з діалектною диференціацією в інших рівнях мови. Так, якщо карпатські говори разом з надсянськими говірками на фонетичному рівні становлять досить окреслене діалектне угруповання, то на морфологічному рівні вони не можуть бути відокремлені від решти південно-західних діалектів, хоч для них властиві й певні свої особливості, що не повторюються в інших діалектах південно-західної групи. Зовсім протилежне спостерігається в поліській діалектній групі, в якій волинсько-поліські говірки разом з підляськими, хоч на фонетичному рівні й становлять з рештою поліських діалектів одну діалектну групу, на морфологічному рівні (а також і синтаксичному) зближуються з південно-західною діалектною групою, маючи з нею чимало спільного.

До характеристики діалектних відмінностей у словотворі

Українська діалектна мова на рівні словотвору досліджена ще слабко, але наявні вже дані дають можливість, по-перше, говорити про різновиди діалектних відмінностей у словотворі, їхні типи, а, по-друге, встановивши, хоча б приблизно, ареали окремих діалектних словотвірних структур, визначити взаємовідносини між основними діалектними групами української мови на цьому мовному рівні.

Серед діалектних відмінностей у словотворі можна виділити такі різновиди: а) фонетико-словотвірні відмінності, що виникли внаслідок фонетичної видозміни словотвірних морфем; б) відмінності, зумовлені різною мірою продуктивності окремих словотвірних моделей у діалектах; в) відмінності, спричинені наявністю словотвірних структур, властивих окремим діалектам або діалектним групам і яких немає в літературній мові.

Фонетичні варіанти словотвірних морфем у діалектній мові виникають з різних причин. Найчастіше вони є наслідком фонетичних особливостей говорів (пор.: суфікси -ын'-а,

-иц' в карпатських говорах *-лемкѣн'а, жниц'* та ін. відповідно до літ. *-ин'-а, -ец'*; демінутиви з суфіксами *-он'к-, -ен'к-* в літературній мові і південно-східних діалектах і *-ойк-, -ейк-* у багатьох південно-західних, зокрема в наддністрянських говірках; пор. також компаративи з суфіксами *-іш-* у південно-східних, *-ішч-, -ійш-* у південно-західних і *-ейш-* у поліських діалектах). У запозичених словотвірних формантах фонетичні варіанти пояснюються в ряді випадків субституціями мов-посередників (пор. суфікс *-ішт-а*, відповідний літ. *-іст, -ист*, який в середньозакарпатських говірках набрав такого вигляду під впливом угорської мови). Іноді ж вони пояснюються тим, що в одних говорах зберігається їхня давня форма, в той час як у інших відбулися зміни нефонетичного характеру (напр., дієслівний суфікс *-ова-* в ряді південно-західних, зокрема карпатських, і в поліських діалектах відповідно до літ. і південно-східного *-ува-*, який набрав тут такого вигляду, очевидно, за аналогією до форм тепер. часу типу *купују, торгују* та ін.) або й фонетичні іншого типу (напр., різне відбиття спільнослов'янського суфікса *-іск-* в утвореннях назв ділянок з-під сільськогосподарських культур та в деяких інших із значенням місця, а також і в пейоративних утвореннях у південно-західних і волинсько-поліських діалектах як *-ис'к-о* та в південно-східних і в більшості поліських як *-ишч-е* і ін.).

У різних діалектах ті ж самі словотвірні моделі характеризуються нерідко різною продуктивністю, своєрідним використанням їх у живому мовленні, що в свою чергу видозмінює загальний вигляд словотвірної системи діалекту. Так, у багатьох південно-західних діалектах дуже продуктивним є суфікс *-ук (-чук)*, що використовується для творення іменників із значенням малих за віком осіб (*хлопчук, сирот'у к, циганчук, мад'арчук* та ін.), а також виступає в численних українських прізвищах, хоч останні, до речі, також є ознакою цих діалектів. У середньозакарпатських говірках широко використовуються суфікси *-ан'а, -ул'а* для творення жіночих прізвиськ від імен і прізвиськ чоловіків (*Микитан'а* — Микита, *Ил'кан'а* — Ил'ко, *Чучкан'а* — Чучка, *Барнул'а* — Барна та ін.; пор. літ. і південно-східні утворення з суфіксом *-иха*).

Словотвірні структури, властиві лише окремим діалектам чи групам діалектів, сприяють індивідуалізації словотвірної системи діалектів. За своїм походженням вони бувають архаїзмами та інноваціями, що виникли в свій час на

діалектному ґрунті. Серед них на особливу увагу заслуговують архаїчні словотвірні структури, що збереглися в деяких діалектах і втрачені літературною мовою та іншими діалектами (напр., структури дробових числівників у південно-західних діалектах типу *ніўтрет'а*, *ніўчетверта* та ін., компаративи в карпатських говорах з суфіксом *-је* типу *молóжий*, *солóжий* та ін., прислівникові утворення в карпатських і поліських говорах типу *л'ітос'*, *л'іетос'*, *ўлоні́* та ін., відсутність у більшості південно-західних діалектів постфіксальних дієслівних утворень, властивих літературній мові й іншим українським діалектам типу *ході́тиму*, *ході́тимеш*, *с'мі́јец'а*, *б'јец'а*, *с'мі́јалас'*, *с'мі́\áлис'* та ін. і збереження натомість складених форм типу *му ході́ти*, *меш ході́ти*, *с'а с'мі́је*, *с'а б'је*, *с'а с'мі́јали* та ін.). Цікаві також й інновації, сфера вживання яких обмежилася лише окремими ареалами (напр.: південно-західні утворення вказівних займенників шляхом редуплікації: *сес'*, *сес'á*, *сес'є*; *тот*, *тотá*, *тотó*; *гінтотóт* та ін.; компаративи і суперлативи в середньозакарпатських і гуцульських говірках типу *майфáйний* — *мійфайний*; південно-західні утворення прикметників і прислівників з префіксом *за-* типу *замалі́й*, *замáло*; південно-західні, зокрема карпатські, своєрідні утворення дієслів від іменникових твірних основ, що не відомі літературній мові та в інших діалектах, типу *ц'іновáти* — молотити ціпом, *друтовáти* — в'язати дротом, *сáнкати с'а* — кататися на санках та ін.; своєрідні діалектні прислівникові утворення типу південно-західних *звідтáм*, *добрі́*, *крадц'і́*, *крадém-ц'і́*, *туда*, *туй* та ін.; південно-східних степових — *тончакóм*, *спонтáн'а* та ін.).

Недостатня поки що дослідженість словотвору української діалектної мови не дає можливості встановити справжні взаємовідносини на рівні словотвору навіть основних діалектних угруповань української мови. Проте наявні вже дані дають підстави твердити, що своїми особливостями словотвору найчіткіше виділяються південно-західні діалекти, до речі, досі найґрунтовніше досліджені, які мають чимало специфічного в словотворі всіх класів слів, і протиставляються, з одного боку, південно-східним діалектам, а з другого — поліським. Можна допускати, що порівняно меншою чіткістю характеризуються поліські діалекти, які, як і в словозміні, частково прилягають до південно-західних (волинсько-поліські і підляські говірки), а частково — до південно-східних (східнополіські говірки), хоч, без-

сумнівно, мають і питомі своєрідні риси в системі словотвору. Найближчими до системи словотвору літературної мови є, цілком очевидно, південно-східні діалекти, яким, проте, також властиві своєрідні діалектні ознаки і в словотворі.

ІМЕННИК

Відмінності в категорії роду. Категорія роду в іменниках проявляється в розрізненні в усіх українських говорах і говірках трьох родових класів, тобто чоловічого, жіночого і середнього роду. Таких випадків, коли не було б якогось із трьох родових класів (наприклад, середнього роду, як це маємо в ряді говорів російської мови), в українських говорах не спостерігається. Проте відмінності в категорії роду іменників між українськими діалектами все-таки існують. Вони зводяться до хитання в роді окремих іменників, до переходу їх з одного роду в інший, що тією чи іншою мірою фіксується в українських говорах усіх трьох діалектних типів. Так, чимало іменників, які в літературній мові мають жіночий рід, у ряді говорів виступають у чоловічому роді, наприклад, у говірках південно-східного Поділля: *д'іхт'аріт* (дифтерія), *шкарлатин* (скарлатина), *макух* (макуха), *голій* (олія), *грас* (*Граса* — заміс глини) та ін.; у надністрянських і південноволинських говірках: *вул'ій*, *гул'ій* (олія), *барабіл'*, *барабій* (картопля, бараболя), *ц'ілий тон муки'* (тонна) та ін.; у поліських говорах: *сен'у́к* (синиця), *палуб* (палуба) та ін. І, навпаки, значна кількість іменників, що в літературній мові мають чоловічий рід, у різних діалектах виступають у жіночому роді, наприклад, у південно-східних: *жа́йворонка*, *дрозда́*, *орла́*, *моти́ля*, *пу́п'янка* та ін. (слобожанські говірки), *лі́тра*, *ме́тра*, *икта́ра*, *обрйва́*, *комба́йна*, *грйпа́*, *ву́лі́жа* (вулик), *цил'індра́* та ін. (південнобессарабські говірки); у поліських: *пта́ха* (птаха), *і́рла́* (одна ірла — орел) та ін.; у південно-західних: *сл'іда́* (слід), *дрозда́* (дрізд), *моти́ля* (мотиль), *дз'йворонка́* (жайворонок), *чу́ба* (чуб) та ін. (карпатські говори), *страш-на́ біл'*, *до́бра вроза́й* (урожай), *мо́рга* (морг — міра площі), *пу́тна* (потоп), *зу́па* (суп), *марга́ріна* та ін. (надністрянські та південноволинські говірки), *лі́тра*, *кохві́'а*, *та́нка* (танк), *протéза* (протез) та ін. (подільські говірки). Не так уже й рідко в різних говорах спостерігається перехід іменників з жіночого роду в середній; пор.: *тру́но* (труна), *пудро́* (пудра) та ін. (східноподільські говірки), *бровб́* (брова), *ви'рeто́* (верета), *вeлі́ке прeм'я́* (премія), *тру-ді́*

млу, *тру́мло* (труна) та Ін. (наддністрянські та південноволинські говірки), *ра́мо* (рама), *стерно́* (стерня) та ін. (правобережнополіські говірки); пор. також окремі випадки переходу іменників з чоловічого роду в середній: *шво* (шов), *жезлб́* (жезл), *дишло* (дишель) та ін. (південно-східні діалекти).

Як видно з наведених прикладів, перехід іменників з одного роду в інший найчастіше відбувається в абстрактних Іменниках, зокрема віддієслівного походження, та в іменниках, у яких не розрізняється біологічний рід або в яких це розрізнення не має практичного значення, причому чимало з цих іменників є словами-запозиченнями.

При переході іменників з одного роду в інший, очевидно, значна роль належить граматичній аналогії (індукції), хоч тут також не виключене і діяння інших чинників.

Категорія числа. Категорія числа в українській діалектній мові полягає в розрізненні двох числових форм — однини і множини. Проте в різних діалектах збереглися також більші чи менші залишки двоїнних форм.

Певні залишки форм дав.-ор. відм. двоїни відбиваються в оформленні з флексіями -има, -ома, -ема, -ма ор. відм. множини ряду іменників у багатьох українських говорах, зокрема найчастіше в південно-західних; напр., у середньо-закарпатських: *из псо́ма, зубо́ма, языко́ма, л'ісо́ма, хаши́чо́ма, дын'о́ма, т'іло́ма, јармо́ма, пол'о́ма, вын'о́ма, плечы́ма*; у східнокарпатських : *двер'е́ма, двэр'ма, грош'е́ма, гріш'ма, оч'е́ма, н'іхт'ема*; у подільських : *миши́ма, воши́ма, гроши́ма, грішми*; пор. також у поліських: *гроши́ма, кури́ма, двері́ма, груши́ма*; пор. ще і в південно-східних, зокрема в полтавських говірках: *гроши́ма, грішма, двері́ма, плечі́ма, очі́ма* та ін.

Відчутні залишки двоїни в різних українських говорах маємо від форм наз.-знах. відм., що виступають у сполучі з числівниками *два, дві, обидва, обидві*, а також (за аналогією) *три, чотири*. Найчастіше такі форми зустрічаються в південно-західних і поліських діалектах, а зрідка і в південно-східних, від деяких іменників жіночого і середнього роду; пор. у волинсько-подільських : *дві руці́, дві но́з'і, три ве́рбі, шті́ри корві, дві л'і́трі* та ін.; *дві вікн'і, три відрі́, дві слові, шті́ри кілі* та ін.; у східнокарпатських: *дві ве́рбі, корові, бабі, годéн'і, мінут'і* та ін.; у наддністрянських: *дві ба́нці, три бе́рэз'і, шті́ри курбві, дві ху́стці, три л'і́трі* та ін.; *дві слові, три де́ці, шті́ри вікні, три видр'і, три варитéн'і* та ін.; у полісь-

ких: *дві верст'і* (верст'іє), *чотіри душі* (душіє), *дві вербі* (вербіє), *три подвбді* та ін.; пор. також у південно-східних, зокрема в полтавських говірках: *дві жалін'і*, *дві коні*, *три дорбз'і*, *дві корбві* та ін.; у слобожанських : *дві руці*, *дві ноз'і* та ін.

Відмінювання іменників

О д н и н а

Іменники І відміни жіночого та чоловічого роду з флексією -а. У наз. відм. однини іменники І відміни в усіх українських говорах мають флексію -а, причому в м'якому різновиді цієї відміни перед флексією -а виступає м'який приголосний. Виняток становить лише галицько-буковинська група говорів південно-західних діалектів, у якій [a] після м'яких приголосних та шиплячих заступається через [e], внаслідок чого флексія -а в цих говорах виступає у фонетичних варіантах -е, -е^н, -и^е, -и, -і: *земл'є*, *пустйн'е*, *душ'є*, *земл'є^н*, *пустин'є^н*, *земл'й*, *пустйн'и*, *пустйн'і*, *газдін'і*, *душ'і* та ін.

У род. відм. однини в твердому варіанті І відміни в усіх діалектах виступає флексія -и, хоч у деяких південно-західних говірках можуть виступати й інші її варіанти; напр., у західній частині південноволинських—і: *ду хат'і*, *ду бабі*, *ду вербі*, *ду вербі*, *без брові* та ін., але: *до воді*, *до суботи* та ін.; у східнокарпатських — е, -е^н: *рук'є*, *цєркве^н* та ін. У м'якому ж різновиді більшість діалектів має закінчення -і (<-ѣ), яке в поліських діалектах у наголошеній позиції може відбиватися як -іє, а в ненаголошеній—е: *земл'іє*, *вбл'є* та ін.

У дав.-місц. відм. однини в твердому різновиді в більшості українських діалектів, зокрема південних, виступає флексія -і (<-ѣ), хоч у поліських дифтонгічних діалектах тут маємо в наголошеній позиції -іє, а в ненаголошеній — е; напр.: *вод'іє* — на *вод'іє*, *пчол'іє* — на *пчол'іє*, *корбве* — на *корбве*, *чайц'є* — на *чайц'є*. Щоправда, в частині степових південно-східних діалектів перед флексією -і можуть зберігатися [g], [k], [x], не переходячи в [z], [ц], [d]: *рукі* — на *рукі*, *чайкі* — на *чайкі*, *ногі* — на *ногі*, *мухі* — на *мухі*, *стріхі* — у *стріхі* та ін.

Флексія -і виступає в більшості українських діалектів, зокрема в південно-східних і в частині південно-західних

(волинсько-подільських), і в м'якому різновиді цієї відміни, а в дифтонгічних поліських під наголосом -іє, в ненаголошеній позиції -е: *земл'іє* — на *земл'іє*, *клун'є* — у *клун'є*, *въл'є* — на *въл'є* та ін. У більшості ж південно-західних діалектів, зокрема в галицько-буковинській і карпатській групах говорів, зберігається звичайно рефлекс давньої флексії -и >-и: *зе^млї* — по *зе^млї*, *свинї* — на *свинї*, *хвѣжи* — у *хвѣжи*, *газдїни* — у *газдїни*, по *улици*, *долбни* — на *долбни* та ін.

У знах. відм. однини відмінностей між українськими діалектами немає. Тут скрізь знаходимо флексію -у.

Відчутні відмінності між українськими діалектами існують у формах ор. відм. однини. Щоправда, в південно-східних, більшості поліських і в частині південно-західних діалектів, зокрема у волинсько-подільських говорах, поширене закінчення -оју (для твердого різновиду) і -еју (для м'якого різновиду), хоч у правобережних південно-східних, а також у волинсько-подільських південно-західних у м'якому різновиді під впливом твердого нерідко виступає флексія -оју з м'яким приголосним перед нею (*зе^мл'оју*, *свин'оју*, *долон'оју*, *вулиц'оју*, *грушоју*, *кручоју* та ін.), яка зрідка спостерігається і в лівобережних південно-східних (*долон'оју*, *кручоју* та ін.). У деяких поліських, зокрема в північній і східній частині лівобережно-поліських говірок, зустрічаються й флексії -ой, -ей, що виникли внаслідок повної редукції (втрати) кінцевого -у: *рукої*, *галавбї*, *землїй*, *долбней* та ін. Подібні форми від окремих слів спостерігаються і в деяких полтавських та степових говірках (*рибої*, *водбї*, *рукої* та ін.).

Своєрідні форми ор. відм. однини знаходимо в галицько-буковинській та карпатській групах говорів південно-західних діалектів та волинсько-поліських і підляських говірках поліських діалектів. Найпоширенішою тут є флексія -оў, -еў, що виникла з -оју, -еју внаслідок втрати інтєрвокального [j] і переходу кінцевого [y] в [ў]: *дорбоў*, *голубу*, *руку*, *свиней*, *вулицей*, *пшеницей*, *душей*, *землей*, *дслбней* та ін. Щоправда, в багатьох південно-західних діалектах внаслідок аналогії до твердого різновиду відмінювання в м'якому різновиді також часто знаходимо флексію -оў з м'яким приголосним перед нею: *земл'бу*, *долбн'оў*, *дїн'оў*, *душбу* та ін. У районі Бережан, Івано-Франківська тощо в цих іменниках може виступати флексія -оў з нарощенням, набираючи вигляду -ојуў, -ојуў: *дорбојуў*, *рукојуў*, *душбујуў*, *голубїјуў*, *рукоїјуў* та ін.

У західнокарпатських говірках, у надсянському говорі, а острівцями і в окремих наддністрянських говірках поширена й флексія -ом, перенесена, очевидно, від іменників чоловічого роду: *над вод'ом, дорогою, з рибом, з мамом, земл'ом, дин'ом* та ін. Ця флексія, між іншим, нерідко вживається і в середньозакарпатських говірках, але лише від іменників чоловічого роду: *старостом, сідц'ом, Микітом, Куз'мом, Миколом* та ін.

У південно-східних і південно-західних діалектах від іменників, що означають істот, широко вживаються кличні форми з флексіями -о, -е, а іноді й -у: *д'бн'ко, бабо, сестро, з'емле, зоре, д'бн'у, т'бт'у, бабус'у* та ін. У південно-західних діалектах флексія -о нерідко виступає і в м'якому різновиді: *з'емл'о, газд'ин'о*, у південноволинських і волинсько-поліських говірках відома клична форма на -у від іменників твердої групи: *д'бнейку, донечку, жінку, д'їїку, кобу* та ін. У деяких галицько-буковинських говорах, зокрема в східнокарпатських і покутсько-буковинських, кличні форми нерідко виступають як здеформовані, усічені: *Мар'є', матус', д'ївус'* (замість *Мар'єсу, матусу, д'ївусу*), *Мар'ї, Гаф'ї, Парас'* (замість *Мар'їє, Мар'їч'ко, Гаф'їє, Парас'у, Микола*). У більшості поліських діалектів, зокрема в лівобережнополіських і правобережнополіських говірках, кличні форми збігаються з називним відмінком.

Іменники II відміни чоловічого роду з нульовою флексією та флексією -о. Відмінностей між українськими діалектами у формах наз.-знач. відм. однини практично немає, бо всі вони зрештою зводяться до діалектних відмінностей у фонетиці (напр., ствердіння або, навпаки, пом'якшення окремих приголосних відповідним чином відбулося і на відмінюванні іменників, які закінчувалися на ці приголосні; пор. у ряді полтавських говірок відмінювання іменників типу *базар'* — *базар'у* та ін.). Не існує відмінностей в українській діалектній мові й у формах род. та ор. відм. однини. Щоправда, в род. відм. однини в ряді говорів чимало іменників, які в літературній мові мають флексію -у, виступають із флексією -а чи мають паралельні форми; пор., у наддністрянських та в західній частині південноволинських говірок: *верха* (і *в'єрху*), *города* (і *городу*), *дрбта* (і *дроту*), *рова* (і *рову*), *рога*, *часникá* та ін.; у східнокарпатських: *рога*, *духа* та ін.; у карпатських: *рока*, *года*, *розума* (поруч: *року*, *году*, *розуму*), *Краја* та ін.; у поліських, зокрема лівобережнополіських: *года* (і *году*),

с'віта, луга, стѣна, ґрунта, двора́, майдана́, бока́ та ін.; пор. також і в окремих полтавських говірках: *ковил'а́, шчавл'а́, барвінка, очерѣта* та ін. В ор. відм. однини в усіх українських діалектах виступає флексія -ом, -ем, причому розрізнення твердого і м'якого різновидів відмінювання найбільшою мірою виявляється в частині поліських діалектів, зокрема лівобережнополіських і правобережнополіських, в той час як у південноукраїнських діалектах, зокрема в південно-західних, спостерігається сильна дія аналогії (індукції) твердого різновиду на м'який, внаслідок чого в м'якому різновиді широко виступає флексія -ом замість -ем з пом'якшенням попереднього приголосного: *кон'бм, учить^мл'ом, ковал'бм, крајом, гајом, ножбм, косарбм, школ'арбм* та ін.

Найбільші відмінності між діалектами в цій відміні іменників спостерігаються в дав.-місц. відм. однини. В південно-східних діалектах тут знаходимо паралельні форми з флексіями **-ові, -еві** та -у, а в місц. відм. однини від ряду іменників — також із флексією -і (*у луж'і, на бѣрезі, на кон'і, на пні, на вогні* та ін.), причому флексії **-ові, -еві** звичайно виступають в іменниках, що означають істот, в той час як в інших іменниках переважає флексія -у.

У південно-західних діалектах переважає над іншими фонетично відмінна флексія **-ови, -єви**, яка є органічним продовженням давньої флексії -ови. Такі форми, зокрема, поширені в галицько-буковинській і карпатській групах говорів, в той час як у волинсько-подільських говорах ця флексія набирає, як і в південно-східних діалектах, фонетичного вигляду **-ові, -еві**. До того ж у південно-західних діалектах, а частково і в південно-східних у м'якому різновиді під впливом твердого різновиду досить часто виступає флексія -ови (**-ові**) з пом'якшеним приголосним перед нею замість -єви (-еві), причому такі форми дав.-місц. відм. однини тут маємо не лише від іменників, що означають назви істот, а й від іменників, що означають предмети; пор. у карпатських говорах: *сынови — на сынови, волбви — на волова, д'ідови — на д'ідови, братова — на братова, ковал'бви — на ковал'бви, хлбпц'ови — на хлбпц'ови, крајови — на крајови, пн'єви — на пн'єви, писарева — на писарева* та ін.; у галицько-буковинських говорах: *бат'кови — на бат'кови, д'ідови — на д'ідови, братови — на братови, кусарбви — на кусарбви, же^мнц'ови — на же^мнц'ови, столбви — на столбви, стил'ц'ови (**-єви**) — на стил'ц'ови (-єви),*

кун'ови (**-ови**) — на кун'ови (-ови), ка́міневи — на ка́міневи, базáрови — на базýрови, пнéви — на пнéви, кра́јеви — на кра́јеви та ін.; у волинсько-подільських: бикóви — на бикóви, ба́т'кові — на ба́т'кові, ткачо́ви (-ові) — на ткачо́ви (-ові), хлб́нци'ові (**-ові**) — на хлб́нци'ові (-ові), міс'ац'ові (-ові) — по міс'ац'ові (-ові), дн'óви (-ові) — по дн'óви (-ові), хл'ібові — у хл'ібоеі, жа́рові — на жа́рові, я́чмéневи — у я́чмéн'ові (**-ові**) та ін.; пор. також у говірках Холмщини, де дав. відм. однини має звичайно форми на **-ови**, а місц. відм. однини на **-ові**: мішкóви — • у мішкóві, пісчóви — на пісчóкові, л'охви — у л'охві, мотузóчкови — на мотузóчкови та ін. Однак слід відзначити, що в південно-західних діалектах у місц. відм. однини досить часто виступає в твердому різновиді форма із флексією **-і**, а в м'якому—**и**, не кажучи вже про поширеність також флексії **-у**. Напр.: на бéре'з'і, на качан'і, у л'іс'і, на плт'і та ін.; на коні́, на кінці́, на возні́, на пал'ці, на ка́мени, на пни, на дощі́ та ін.; на току́, у низу́, у до́лу, на поду́, у заду́, на лану́, у жару́, на ставу́, на дощч'у́, на кону́, у тійжн'у та ін. У поліських діалектах у дав.-місц. відм. однини переважає флексія **-у**: ба́т'ку, другу́, бра́ту, косару́, мал'ару́, ковалу́, жен'ц'у́, кону́ та ін. Причому в місц. відм. і в твердому, і в м'якому різновидах відміни нерідко виступає також флексія **-іє** (під наголосом): на кон'і́є, ковал'і́є, у кон'ц'і́є, на стол'і́є, до суд'і́є та ін. У волинсько-поліських же говірках, як і в південно-західних діалектах, у дав.-місц. відм. однини переважає флексія **-ови**, **-ови**: бра́тови, сiно́ви, конéви (-ови), злóді́єви (-ови), товарише́ві, гул'т'а́јови, у са́дови, на вбзови, у мишкбви та ін.

У кл. формі в південно-східних і південно-західних діалектах в іменниках чол. роду поширені форми з флексіями **-е**, **-у**: бра́те, во́йче, дру́же, го́лубе, Пётре та ін., сiну́, ба́т'ку, та́ту, сiнку́, бра́т'іку, ко́нику та ін., хоч від син у південно-західних діалектах нерідко виступає форма сiне; гбст'у, з'ату, ко́н'у, ведмéд'у та ін. У поліських діалектах кл. форма нерідко збігається з наз. відм., хоч у них зустрічаються й zdeформовані кличні форми, що виникли внаслідок втрати кінцевих складів при швидкому темпі мовлення, типу бра! (брате), хло! (хлопче), Микй! Іва! та ін.; пор. також подібні форми в східнокарпатських говірках: Семé!, Іва! та ін.

Іменники II відміни середнього роду. У відмінюванні іменників II відміни середнього роду виділяють два різновиди: твердий і м'який. Причому в м'якому різновиді,

в свою чергу, виділяється ще два підризновиди: 1) з флексією **-е**, 2) з флексією **-а**.

У наз. -знах. відм. однини цих іменників відмінності між діалектами стосуються здебільшого другого підризновиду м'якого різновиду, тобто іменників типу *знання, життя*. В південно-східних діалектах ці іменники мають флексію **-а** і м'який довгий (подвоєний) приголосний перед нею (*жит'á, знан'á, з'іл'а, нас'ін'ата* ін.). Флексія **-а** з м'яким приголосним перед нею, але неподвоєним, стягненим, властива і більшості південно-західних діалектів, зокрема карпатським і волинсько-подільським говорам (*знан'á, жит'á, з'іл'а, с'міт'а, нас'ін'а* та ін.), хоч у західній частині південноволинських говірок місцями може появлятися й флексія **-е** (*знан'є, жит'є, з'іл'е* та ін.). У галицько-буковинській же групі говорів у силу фонетичних причин флексія **-а** після м'яких приголосних видозмінилася в **-е** (*знан'є, жит'є, віс'іл'е, клоч'е* та ін.).

У поліських говорах широко виступають форми іменників цього типу з давньою флексією **-е** і подовженим (подвоєним) м'яким приголосним перед нею (*жит'є́, збл'є́, нас'іен'х, збуож'є, клоч'є* та ін.), хоч можливі тут форми і без подовженого приголосного (*жит'є́, збл'є́, зббж'є* та ін.).

У род.-ор. відм. однини відмінності між діалектами переважно зводяться до фонетичних видозмін в оформленні флексій. Так, у галицько-буковинській групі говорів у м'якому різновиді відмінювання, зокрема в іменниках типу *знання, життя*, флексія род. відм. однини **-а** після м'яких приголосних і шиплячих набирає фонетичного вигляду **-е** (*знан'є́, жит'є́, клоч'є* та ін.). В ор. відм. однини в південно-західних діалектах, а частково також і в південно-східних, у м'якому різновиді досить широко стала вживатися флексія твердого різновиду **-ом** (*но́л'ом, jáйц'ом, лиц'ом, плеч'ом* та ін.), хоч і можливі форми з флексією **-ем** (напр., у східнокарпатських говірках: *по́лем, жéйц'ем* та ін.). Іменники ж типу *знання, життя* в південно-східних діалектах мають флексію **-ам**, хоч спорадично тут може виступати й **-ом** (*жит'áм, знан'áм* та ін.; пор. також *з'іл'ом* та ін.). У південно-західних діалектах тут звичайно виступає флексія **-ем** (-ом) (*жит'ем, віс'іл'ем, з'іл'ем, жит'ом, з'іл'ом, нас'ін'ом, ве'с'іл'ом* та ін.). Флексія **-ем** поширена і в поліських діалектах (*з'іел'ем, жит'ем, пір'ем, подвір'ем* та ін.).

У дав. відм. однини в усіх діалектах вживається флексія **-у**. Проте в південно-східних діалектах зрідка тут може

виступати флексія **-ові (-еві)** (напр.: *ліхові, сёрцеві*), а в південно-західних — флексія **-ови (і), -еви (і)**, напр., у карпатських говорах: *сел'ови, пол'ови, м'ор'ови, вес'іл'ови, лйст'ови*; у східнокарпатських: *л'итови, пол'еви*; у подільських говірках: *ліхові, сёрцеві (-озі), гн'їздбві, н'єбові, бкові*.

У місц. відм. однини скрізь звичайно виступають флексії **-у** чи **-і**, хоч остання в поліських діалектах набирає фонетичного вигляду **-іє** (*ў окн'іє, ў сел'іє, на сбнц'є, на вес'ел'є* та ін.), а в багатьох південно-західних говорах замість неї виступає в м'якому різновиді **-и** (*ў поли, у мори, у сёрци, на оконци* та ін.). Крім того, в південно-західних діалектах, а почасти і в південно-східних, тут можливі й форми на **-ові (-ови)**, перенесені з дав. відм. (*на сонечкові, на тел'аткові, на курчаткові, на пол'ови, на сонцеві* та ін.).

Іменники III відміни. Іменники жіночого роду на твердий або м'який приголосний у наз.-знах. відм. однини відмінностей в українських діалектах майже не мають. Іменник *мати* в ряді південно-західних говорів, зокрема в західнокарпатських і східнокарпатських говірках, у наз. відм. однини нерідко має паралельну форму *мат'ір*, перенесену із знах. відм., хоч подібну форму зрідка знаходимо і в деяких інших говорах, зокрема поліських (*м'атер*), у східній частині південноволинських та ін., проте в останніх найчастіше виступає форма *м'ате*. Тут необхідно також відзначити, що в карпатських говорах за III відміною відмінюються не тільки іменники колишньої **-ьв-** основи *кров, любов*, а й ряд інших: *м'брк'д'ў, ред'к'бу, др'ат'д'ў, кр'бк'ду, п'дд'д'ш'б'ў, бр'їт'бу, ц'єр'к'д'ў, кураг'бу* та ін.

У род. відм. однини в діалектах виступають паралельні форми на **-и** та **-і**. Форми на **-и** переважають у південно-західних і деяких поліських діалектах (*соли, т'їни, кр'б'ви, ђсени, м'асти, см'єрти, но'чи, м'атери* та ін.). Паралельні ж форми на **-і** зустрічаються в них у східнокарпатських: *твар'у, твар'ї* та ін.; у деяких наддністрянських: *но'чі, с'бл'ї, т'їн'ї* та ін.; у говірках північної Київщини: *но'чі, ж'об'ї'чі, с'бл'ї, т'їн'ї, душі, ма'с'ц'ї, см'єрт'ї* та ін. У південно-східних діалектах звичайно маємо форми на **-і** (*но'чі, печі, с'бл'ї, матері, мід'ї, ос'ї* та ін.), проте і в них нерідко виступають паралельні форми на **-и** (*соли, л'уб'бви, вісти, радості* та ін.).

У дав.-місц. відм. однини в іменниках III відміни в більшості українських діалектів маємо форми з флексією **-і** (*с'бл'ї, віс'т'ї, радос'т'ї, ос'ї, но'чі, печі, матері* та ін.);

Ї сдл'і, ўра́дос'т'і, на печі, на ос'і, ў ма́тері та ін.). У ряді ж південно-західних говорів нерідко виступають і форми на -и (напр., у карпатських: *ча́сти — ї́ ча́сти, ко́сти — на кості́, це́ркви — ї́ це́ркви, ма́тери — ї́ ма́тери* та ін.; у східнокарпатських: дав. *ма́тер'і, тва́р'і*, місц. *ма́тер'у і ма́тер'і, тва́р'и і тва́рі, сме́рти, па́мн'ети* та ін.; у наддністрянських: *со́ли, т'іни, ў со́ли, ў т'іни, ў не́чи* та ін.).

В ор. відм. однини іменники III відміни в південно-східних і в більшості поліських діалектів мають флексію -у з подовженим (подвоєним) м'яким приголосним перед нею (*с'і́л':у, т'і́н':у, ві́с'т'у, ра́д'іс'т'у, л'убо́ўју, Ма́т'і́рју* та ін.; *сі́л':у, ма́теру, ра́дос'т'у* та ін.), хоч у поліських говорах нерідко виступає й форма на -еју, -оју (напр., у говірках північної Київщини: *ос'оју, т'і́н'оју, ма́зеју, со́леју, кро́ўјеју*). У більшості південно-західних діалектів, зокрема в галицько-буковинських і карпатських говорах, тут маємо форми на -оу, -еу (*т'і́н'оу, со́л'оу, со́леу, ко́ст'оу, ко́стеу, мі́деу, сме́рт'оу, ча́ст'оу, ча́стеу, ма́тереу, кр'о́ул'оу, це́ркоўл'оу* та ін.), а в деяких говірках, зокрема в західнокарпатських, на -ом (*но́чом, н'учом, м'ышо́м, ко́ст'ом, сі́лом, це́ркв'ом* та ін.). У волинсько-подільських говорах, а також волинсько-поліських, ці Іменники, підпадаючи під вплив іменників I відміни, звичайно приймають форми на -оју, -еју (*со́л'оју, т'і́н'оју, но́чоју, ні́чоју, Ма́т'і́роју, ві́с'оју, кро́ўл'оју, кр'і́ўлеју, со́леју* та ін.). Такі форми, як уже відзначалося, зустрічаються й у інших поліських, а також і в ряді південно-східних говорів.

Іменники IV відміни. В іменниках середнього роду, що належать до IV відміни, в наз.-знах. відм. однини відмінності між діалектами зводяться до фонетичної видозміни флексії -а. Так, у галицько-буковинській групі південно-західних діалектів флексія -а після м'яких приголосних перейшла в -е (*мн'е, имн'е, т'і́мн'е, тел'е, лош'е, горн'е* та ін.). Флексія -е замість -а виступає і в поліських діалектах, якщо на неї не падає наголос (*пл'ем'е, ім'е* та ін.). У деяких говірках, зокрема у волинсько-поліських і зрідка в полтавських, під впливом іменників II відміни типу *лі́то* появилися форми наз.-знах. відм. однини на -о і від окремих іменників IV відміни: *ві́м'о, тел'б, лошд* та ін.; пор. також у волинсько-поліських говірках і форми із збереженням суфікса: *менб' (іменб'), тил'ето, луш'ето, пурс'ето* та ін.

У род. відм. однини в українських діалектах звичайною є флексія -и, зокрема від іменників кол. -т- основи (*тел'ати, курчати, лошдти, шчен'ати, порос'ати* та ін.), хоч вона

нерідко виступає також і в іменниках кол. -п- основи (*плéмени, імени*). Щоправда, в іменниках останньої групи в південно-східних діалектах маємо й флексію -і (*імен'і, плéмен'і*), але найчастішою формою род. відм. однини цих іменників є тут форма з флексією -а із втраченим суфіксом -ен- (*ім'я, плéм'я, а також в'ім'я, т'ім'я, с'ім'я* та ін.). Форми із втраченим суфіксом -ен-, а нерідко також -ат-, і флексією -а досить широко знані у волинсько-подільських говорах південно-західних діалектів (*ім'я, мн'а, плéм'я, плéмн'а, а також: в'імн'а, т'імн'а, с'імн'а* та ін.; *те^л'л'а, жагн'а, порос'а, курч'а, лош'а* та ін.), крім того, і в інших південно-західних (напр., у східнокарпатських: *мн'е, еімн'е, т'імн'е, с'імн'е, але: пац'єти, гус'єти, кач'єти, к'ур'єти* та ін.; у середньозакарпатських: *імн'а, ймн'а, с'імн'а, в'імн'а*; у наддністрянських: *ім'а, имн'а, мн'а, с'імн'а, т'імн'а* та ін., але: *лошати, пац'ати, ти^л'ати* та ін.). Проте в ряді карпатських говірок іменники кол. -п- основи, втрачаючи суфікс -ен-, замінюють його суфіксом -ат-, приймаючи при цьому нерідко і флексію -е замість -а (напр.: у західнокарпатських: *т'ім'яте, в'ім'яте* та ін.; у середньозакарпатських: *в'ім'яте, т'ім'яти* та ін., у надсянських говірках: *т'імн'єти, в'імн'єти* та ін.). Флексія -е широко відома і від -т- основ у західнокарпатських говірках (*те^л'ате, діт'ате, басанунч'ате* та ін.). У західній частині південноволинських говірок і в прилеглих до них наддністрянських знаходимо ще флексію -а (*ти^л'ат'а, жагн'ат'а, те^л'ет'а, жагн'ет'е, тил'єта, жагн'єта* та ін.), а в деяких -і (*тил'ат'і, жагн'ат'і* та ін.).

У дав.-місц. відм. однини іменники IV відміни характеризуються широким уживанням в діалектах паралельних форм. У південно-східних і поліських діалектах звичайними є форми із флексією -і як із суфіксами (*імен'і, плéмен'і, тел'ат'і, жагн'ат'і, порос'ат'і, лош'ат'і* та ін.), так і з втраченими суфіксами (*у плéм'ї, плéмн'і, на т'ім'ї, т'імн'і, в ім'ї* та ін.; *на тел'і, на лош'і, на \{агн'і* та ін.), хоч у безсуфіксних формах цих іменників нерідко виступають форми із флексіями -у, -ові (-еві): *плéм\у, плéмн\у, т'ім'ю, в'ім'ю, плéмнєві, плéмн'ові, в'імнєві, в'імн'ові* та ін.; *жагн'ові, порос'ові, тел'сві* та ін., а в поліських та подільських також: *жагн'у, тел'у, порос'у* та ін. Причому флексія -ові в південно-східних говірках може виступати і у формах із суфіксами: *тел'атові, порос'атові, жагн'атові* та ін. У поліських говірках зрідка фіксуються форми із флексією -е, що є, очевидно, своєрідним відбиттям давнього [ъ] у ненаголошеній позиції,

перенесеного сюди, мабуть, з іменників давніх *-ā-* та *-b-* основ: *тел'ат'е, јегн'ат'е, лошат'е* та ін.

У південно-західних діалектах, а також у ряді поліських поширені форми із флексією *-и:* *імена, плéмени, тел'ати, порос'ати, гус'ати, јегн'ети* та ін., хоч у південно-західних діалектах ширше знані форми на *-у* (*плémју, плémн'у, плéмен'у* та ін.; *тел'ату, тел'ету, лошату, лоше́ту, тел'ат'у, јагн'ат'у, лошат'у, качат'у, д'і́ч'ат'у* та ін.), а також форми на *-ови* як безсуфіксні (*плémјови, плémн'ови, вймјови, вймн'ови, т'імн'ови* та ін.; *тел'ови, јагн'ови, порос'ови, тилéви, лушéви, курчéви* та ін.), так і з суфіксами (*тел'ето-ви, јагн'етови, пац'ет'уви, јегн'ет'уви, гус'ит'уви* та ін.).

В ор. відм. однини в різних українських говорах від іменників IV відміни також досить широко представлені паралельні форми. У південно-східних діалектах від іменників колишньої *-п-* основи поряд із флексією *-ем* (*іменем, плéменем* та ін.) широко відомі безсуфіксні форми з флексією *-ам*, що виникли під впливом іменників II відміни типу *зілля, життя* (*імјám, мн'ам, плémјам, плémн'ам* та ін.). Безсуфіксні форми на *-ам* є звичайними також від іменників колишньої *-т-* основи (*тел'ам, јагн'ам, порос'ам, лошат* та ін.). У поліських діалектах у ненаголошеній позиції ця флексія набирає фонетичного вигляду *-ем* (*плémјем, плémн'ем, т'іемн'ем, с'іемн'ем* та ін.). Фонетичний варіант цієї флексії *-ем, -им, -ім* поширений і в галицько-буковинських говорах південно-західних діалектів (*тил'ém, Јагн'ém, луш'émн'ем, с'імн'ем, плémн'ем* та ін.; *тил'ім, јагн'ім, тил'ім, јагн'ім* та ін.), хоч у південно-західних діалектах звичайно переважає безсуфіксна форма на *-ом* (*тел'ом, јагн'ом, порос'ом, лошом* та ін.), яка нерідко znana також у багатьох південно-східних та поліських діалектах (*лошом, тел'ом, порос'ом, јагн'ом* та ін.). Флексія *-ом* в ряді південно-західних говорів, зокрема в карпатських, нерідко виступає і в формах із суфіксом (*тел'ат'ом, лошат'ом, јагн'ат'ом, гус'ат'ом, тел'етом, гóрн'етом* та ін., а також від колишніх *-п-* основ: *rn'іМјатом, вймјатом* та ін.).

Множина

Форми наз. відм. множини різних відмін в українських діалектах мало чим відрізняються від форм літературної мови. Із діалектних форм наз. відм. множини вкажемо на поширені, хоч і обмежено, в карпатських і в ряді інших пів-

денно-західних говорів форми іменників чоловічого роду з флексією **-ове**, перенесеної з колишніх **-й-** основ: *синове, братове, панове, кумове, сватове, сус'їдбве* та ін.; *вір лове* (орли), *вітрове, дощчове* та ін. Ще менш вживаними, зокрема переважно в говірках району західних Карпат, є давні форми наз. відм. множини іменників колишньої **-б-** основи з флексією **-и** із збереженням результатів другої палаталізації: *воїци, воїаци, чудааци, жебрааци, пијааци, пастуаи, птааи* та ін. У ряді поліських говорів знаходимо форми наз. відм. множини з флексією **-е** від іменників чоловічого роду з сингулятивним суфіксом **-ин-**: *сел'ане, цигане, громад'ане, мец'ане, л'уде, сус'їде* та ін. Такі ж форми, щоправда, як паралельні, маємо і в полтавських говірках південно-східних діалектів: *сел'ане (-и), л'уде (-и), громад'ане (-и), мічмане (-и)* та ін. Форми на **-е** від цих іменників властиві і карпатським говорам південно-західних діалектів: *цигане, христ'ане, л'уде, учаре, школ'аре* та ін. З інших діалектних форм наз. відм. множини відзначимо ще форми з флексією **-і** від деяких іменників твердої групи жіночого, а також чоловічого роду, що спостерігаються в південно-волинських говірках, а також у деяких інших південно-західних: *жабі, курі, гу'с'і, корові, вєрбі, зубі, дохторі, вечурі* та ін.

У род. відм. множини в іменниках чоловічого роду в усіх українських діалектах поширилася під впливом колишніх **-й-** основ флексія **-іу**, яка охопила і деякі іменники середнього і навіть жіночого роду; пор.: *мор'іу, пол'іу, подвір'їіу, почув'іу* та ін.; *матер'іу, губіу* (поряд з частішим: *губ*), *бабіу* (поряд з частішим: *баб*) та ін. Проте в південно-західних діалектах, а частково також у південно-східних і поліських, в іменниках жіночого роду I відміни та в іменниках середнього роду II відміни спостерігається частіше вживання флексії **-іу**: *голов'іу, коров'іу, вєрб'іу, д'уш'іу, долон'іу, нде'іу, сєстр'іу, д'їн'іу* та ін. (пор. також у полтавських: *хат'іу, сєстр'іу* та ін.; у говірках Чернігівщини, хоч і зрідка: *бабуоу* та ін.); *цєркв'іу, коругв'іу, сол'іу, т'ін'іу* та ін.; *Іаблук'іу, озєр'іу, місц'іу, сєліу, сон'ц'іу* та ін. У багатьох же поліських говірках, а також у деяких південно-західних за аналогією до колишніх **-ї-** основ поширилася флексія **-єй**: *баб'єй, хат'єй, бород'єй, ног'єй* та ін.; *хлеб'єй, сторож'єй, пол'єй, мор'єй* та ін.; пор. також у деяких східнокарпатських говірках: *баб'ий, жаб'ий, кос'ий* та ін., у західнокарпатських говірках: *цєркв'ий, цєркв'єй, цєркв'ій, кр'єкв'ій, об'єрв'ій, кор'єв'ій* та ін.

Між південно-західними діалектами, з одного боку, і південно-східними та поліськими — з другого, існують відчутні відмінності у фонетичному оформленні флексії *-ей*, що широко znana в род. відм. множини іменників III відміни, а також у поодиноких іменниках інших відмін; якщо в південно-східних і поліських діалектах вона виступає у вигляді *-ей*, то в південно-західних діалектах *-ий*: *кóстий, нбчий, пéчий, сблий, гусий, вістий, відомостий, гóстий, л'удий* та ін.

У дав.-місц. відм. множини від іменників усіх відмін у більшості українських діалектів відомі форми з флексіями *-ам, -ах*, що в свій час поширилися за аналогією до *-ā (-jā)* основ. Проте ця широко охоплююча на східнослов'янському мовному ґрунті аналогія порівняно слабо відбилася в більшості південно-західних діалектів (карпатська, галицько-буковинська групи говорів), а також у волинсько-поліських і підляських (надбузько-поліських) говірках поліських діалектів та спорадично в деяких східнополтавських і слобожанських говірках південно-східних діалектів, де широко зберігаються у фонетично видозміненому вигляді архаїчні форми дав.-місц. відм. множини з флексіями *-ім (< омъ), -ом (< ѡмъ), -ем (< -ьмъ), -іх (< ѣхъ), -ох (< ѡхъ), -ех (< -ьхъ)* та ін. Пор. у карпатських говорах: *быкім, птахім, котім, кбнім, хлбім, хлпнїм, баранїм, вóлум, псум, сынóм, волóм, гáздом, л'уд'ом, кóн'ом, гус'ом, кўр'ом, кóст'ом, т'імн'ом, вбїмн'ом, тел'атум, тел'атїм, тел'ат'ім, тел'ат'ом, кóстем, матерем* та ін.; *на чоловіках, сус'ідох, сус'ід'іх, на кóн'іх, кóн'ох, у сел'іх, по пóл'ох, на сынбх, на волóх, у гóст'ох, на тел'ат'ох, т'імн'ох* та ін.; у східнокарпатських говірках: *брát'ем, кбн'ем, пол'ем, ніхт'ем, твар'ем, мáтер'ем, пацёт'ем* та ін.; *брát'ех, кóн'ех, н'іхт'ех, пóл'ех, твар'ех, мáтер'іх (-ех), пацёт'іх (-ех, -ах)* та ін.; у наддністрянських та західноволинських говірках: *жиниц'ем, кусар'ем, кбн'ім, гдс'ц'ім, хлпнц'ім, кóн'ом, хлпнц'ом, кувал'ом, жин'ц'ом, пбл'ом, ткачóм, л'уд'ом, тил'ет'ом, пацёт'ом* та ін.; *на кóн'ох, на пал'ц'ох, на дн'ох, на плéчох, на гус'ох, на жин'ц'ех, на кувал'ех, на пол'ех, на кбн'іх, на хлпнц'іх* та ін.; у подільських говірках: *чббот'ом, л'уд'ом, кóн'ом* та ін.; *на д'ит'ох, у чббот'ох, у крїжох, на плéчох, на л'уд'ох* та ін.; у волинсько-поліських говірках: *л'уд'ум, кбн'ум, на кóн'ох, у грўд'ох, на двéрох* та ін.; у лівобережнополіських говірках: *л'удем, конем, хлпцем, д'ад'кóм, пастухом* та ін.; *кбнех, сус'іед'ох, сус'ед'ех* та ін. **Форми дав.-місц. відм. множини на -ім, -іх зрід-**

ка знаходимо від окремих іменників і в східнополтавських та слобожанських говірках: *кón'ím, гóст'ím, л'уд'ím, д'ít'ím* та ін.; *на л'уд'іх, у гóст'іх, у груд'іх, на плéчіх* та ін.

Були спроби пояснювати слабку дію аналогії -а- (-jā-) основ у цих формах особливістю фонетики південно-західних діалектів, зокрема галицько-буковинських, що проявилася в неможливості збереження в них [a] будь-якого походження після м'яких приголосних та шиплячих (а, ɛ > а > е, е^н, и^е, и, і), в зв'язку з чим навіть іменники -jā-основи мають тут фонетично видозмінену флексію -ем, -ім, -ех, -іх та ін. Ця обставина, мабуть, стала фонетичною перешкодою до поширення в згаданих говорах флексій -ам, -ах у дав. і місц. відм. множини іменників інших основ. Проте значна частина говорів, у яких поширені архаїчні флексії у цих відмінках (напр., карпатські, західноволинські південно-західних діалектів, волинсько-поліські і підляські поліських, а також східнополтавські і слобожанські південно-східних), зберігає [a], не знаючи фонетичних перетворень його після м'яких приголосних і шиплячих.

У карпатській і галицько-буковинській групах говорів та в західноволинських говірках південно-західних діалектів, а також у волинсько-поліських і підляських говірках поліських, як і в деяких говірках східної Полтавщини і Слобожанщини, форми дав.-місц. відм. множини з флексіями -ім, -ом, -іх, -ох та інші є глибокими архаїзмами, втраченими більшістю українських говорів, витіснення яких у результаті індукції -а- (-ja-) основ на всі інші основи іменників розпочалося ще на давньоруському ґрунті, хоч у різних діалектах воно перебігало по-різному. У південно-західних діалектах дія цієї індукції виявилася обмеженою. Це є яскравим підтвердженням того, що механізми дії граматичної індукції своєрідні як на рівні мови, так і на рівні місцевого діалекту. Своєрідні напрями дії граматичної індукції можуть залишати після себе сліди дуже довго, як це маємо, наприклад, у деяких східнополтавських і слобожанських говірках, які зберігають спорадично й досі (через кілька століть) із своєї первісної південно-західної діалектної підоснови архаїчні флексії дав. і місц. відм. множини -ім, -іх. Проте було б помилковим вважати, що в усіх випадках у південно-західних діалектах флексії -ім, -ом, -іх, -ох та інші є глибокі архаїзми; у галицько-буковинській групі говорів вони могли виникнути як новотвори, зокрема від іменників колишньої -ja- основи, також із флексій -ам, -ах внаслідок їхніх фонетичних перетворень.

Напр., у галицько-буковинських говорах: *дүй'ем, свін'ем, свін'им, віу'ом, віуц'ем, віуц'ім, господін'ом, газдін'ім, молодіц'ім, мѣж'ім, мѣжом, дін'ом; на віуц'ох, віуц'іх, у душ'ех, на мѣж'іх, по мѣжох, на дін'ох, на долдн'ох, долдн'іх, у шліцох* та ін.

Форми знах. відм. множини збігаються з формами називного або родового відмінків, то й відмінності між українськими діалектами в цьому відмінку відповідають відмінностям у формах називного й родового відмінків, хоч помітна перевага вживання від назв істот (включаючи й назви людей), зокрема в південно-західних діалектах, давніх форм знахідного відмінка, що не збігаються з родовим.

В ор. відм. множини в основній масі українських діалектів у всіх іменниках (за окремими винятками) запанувала флексія **-ами**, що поширилася за аналогією до давніх **-а (-ја-)** основ. Проте в окремих групах іменників у різних місцевостях можуть траплятися й діалектні форми, що є переважно наслідком збереження давніх форм. Так, у карпатських говорах знаходимо, щоправда, вже рідко вживані, форми ор. відм. множини на **-и (<-ы)**, **-ы**, **-і** від окремих іменників чоловічого і середнього роду, що сягають давніх форм колишніх **-ѡ (-јѡ-)** основ: *из бараны, з быкы, из дубы, с паны, з волы, з д'аблы, медже бойкы, давными часы, с хлѡпы, перед образы, ис хлѡпы'и, меже^и украин'у'и, з жагн'ати, з колѣси, с тел'ати, з быч'ати* та ін. У багатьох південно-західних говорах, зокрема в наддністрянських, волинських та інших, а також і в поліських діалектах, значно ширше, ніж у південно-східних діалектах і в літературній мові, поширені форми ор. відм. множини з флексією **-ми**; напр., у наддністрянських: *пчолмй, кіз'мі, віуц'ми, сиріт'мі, бріумй, бабмй, кувал'мі, кусармі, матер'мі, пол'мі*; в західноволинських: *пчлмй, кіз'мі, мишмй, ножиц'мі, піл'мі*; в лівобережнополіських: *с'ін'мі, двер'мі, грушмй, з д'йч'ат'ми, мишмй, курмй, кол'іс'мі, плеч'мі, крил'мі, тел'атми*. У ряді південно-західних діалектів в ор. відм. множини порівняно широко представлена двоїнна флексія **-ма**, а також **-ема**, **-има**, **-іма**, які переважно виступають в іменниках з м'якими основами; напр., у східнокарпатських говірках: *двер'ема, двер'ма, плеч'ема, плеч'ма, грош'ема, грішма, оч'ема, пал'ц'ема, н'іхт'ема, кл'уч'ема*; у наддністрянських: *кувал'ема, крайц'ема, хлоц'іма, жіуц'ема, жіуц'іма, \айц'ма, крил'ц'ема, крил'ц'іма, пол'ема, гос'ц'іма, кон'іма, кін'ма, пац'ет'ема, тил'ет'ема*

та ін. (пор. також і від кол. **-jā**- основ: *зёмл'ема, палиц'ема, віщ'ема* та ін.). У карпатських говорах та в деяких інших південно-західних зрідка зустрічаються форми ор. відм. множини з флексією **-ома**: *псо́ма, збарано́ма, зубо́ма, ножо́ма* та ін. У деяких наддністрянських говірках внаслідок контамінації форм на **-ма** і **-ми** трапляються форми на **-мами**, **-мима**: *кін'ма́ми, кін'ми́ма, еришма́ми* та ін.

ПРИКМЕТНИК

У відмінюванні прикметників спостерігається чимало відмінностей між українськими діалектами. Вони проявляються як у розрізненні твердої і м'якої груп прикметників, так і в оформленні окремих відмінкових форм, насамперед форм наз.-знах. відм. однини і множини.

Залежно від того, якою мірою розрізняються прикметники твердої і м'якої груп, серед українських діалектів виділяють три типи: 1) діалекти з послідовним розрізненням твердої і м'якої груп, до яких належать майже всі південно-східні, поліські і частина південно-західних діалектів; 2) діалекти, в яких сталося послідовне вирівнювання відмінювання прикметників м'якої групи за зразком твердої групи, внаслідок чого всі прикметники відмінюються за твердою групою, що характерне для більшості південно-західних діалектів; 3) діалекти з непослідовним розрізненням твердої і м'якої груп, до яких належить частина поліських, зокрема волинсько-поліські говірки, і південно-східних діалектів, зокрема слобожанські і східнополтавські, в яких певна частина прикметників твердої групи стала відмінюватися за м'якою групою.

Далі коротко зупинимося на окремих відмінкових формах прикметників.

У наз.-знах. відм. однини прикметники чоловічого роду в переважній більшості південно-східних діалектів мають, як і в літературній мові, флексії **-ий** (для твердої групи) та **-ій** (для м'якої групи). Проте в говірках південно-східної Полтавщини та в слобожанських говірках унаслідок індукції м'якої групи на тверду флексія **-ій** поширилася і в твердій групі прикметників: *чбрн'ій, зелén'ій, бага́т'ій, базáр-н'ій* та ін. Подібні форми прикметників твердої групи знаходимо також в окремих південно-західних говірках, зокрема в деяких подільсько-волинських та надсянських (*зилén'ій, ё́стрий, бугáт'ій, біл'ій, чіст'ій, плаксі́в'ій*

б'їдн'їй, рад'їй та ін.), а також у деяких волинсько-поліських говірках (*зе^елєній, ве^еселїй, базарній* та ін.).

В основній масі південно-західних діалектів як у твердїй, так і в м'якій групах прикметників чоловічого роду в наз.-знах. відм. однини виступає флексія *-ий* (у карпатських говорах часто *-ый*). Причому в галицько-буковинській групі говорів перед цим закінченням звичайно виступає кінцевий твердий приголосний основи і в прикметниках колишньої м'якої групи (*сїний, даўний, верхній, крайній, л'їтний, жїтний* та ін.), в той час як у карпатських і подільсько-волинських говорах кінцевий приголосний основи прикметників м'якої групи зберігає свою м'якість (пор. у карпатських: *сїн'ий, сїн'ый, даун'ий, даун'ый, вєрхн'ий, вєрхн'ый, нїжн'ий, нїжн'ый, їчерашн'ий, їчерашн'ый* та ін.; у подільсько-волинських: *сїн'ий, даун'ий, жїтн'ий, л'їтн'ий* та ін.). До цього треба додати, що в деяких південно-західних говорах, зокрема в східнокарпатських і західноволинських, для яких властива обиижена артикуляція звука [и], флексія *-ий* може реалізуватися як *-ей, -е"ї* (пор. у східнокарпатських: *біле"ї, дббре"ї, малє"ї, злей, рўске"ї, ч'єске"ї* та ін.; у західноволинських: *вускєй, вухкєй, рабєй, дурней, мо"ло"дєй* та ін.).

У деяких південно-західних говірках, зокрема в окремих надністриянських та в західній частині волинських, поширені в наз. відм. однини скорочені або усічені форми прикметників чоловічого роду на *-и, -ї*, що виникли внаслідок редукції і повної втрати кінцевого [ї] (пор.: *зи^елєні дуп, білі сніх, здурбє хлоп* та ін.). Проте такі скорочені або усічені форми прикметників чоловічого роду особливо характерні для поліських українських діалектів, напр., у волинсько-поліських та підляських, де вони виступають паралельно з формами на *-ий, -їй*: *божазлїви, молдїй, дббри, соснова, л'адїчи*; у правобережнополіських: *чорни, гарни, тєпли, широки, сїн'ї, домїшн'ї*; у лївобережнополіських: *божазл'їви, крикл'їви, дббри, маладї, крутї, гаварк'ї, сїн'ї*.

Прикметники середнього роду в основній масі українських діалектів, зокрема в південно-східних і в більшості південно-західних, у наз.-знах. відм. однини мають членні стягнені форми з флексією *-е*: *дббре, новє, тєпле, широке, сїн'є, домїшн'є, л'їтн'є, даўн'є* (в ряді південно-західних: *сїне, домїшне, л'їтне, даўне*) та *їй*. Із південно-західних діалектів лише в карпатських говорах, зокрема в середньо-закарпатських, прикметники середнього роду в наз.-знах.

відм. однини виступають у членній нестягненій формі з флексією -оје: *дбброје, дбўгоје, н'імбје, файноје, сін'оје, вёрхн'оје* та ін. Щоправда, в західній частині середньозакарпатських та західнокарпатських говірок виступають усічені членні форми із зредукованим, утраченим кінцевим [e]: *дбброй, файной, н'імбй, сін'ой* та ін., а в окремих говірках, зокрема в деяких говірках долини р. Боржави,— форми на -оє з утраченим серединним [j]: *дбброе, дбўгое, жбўтое* та ін. Форми наз.- знах. відм. однини на -оје зустрічаємо в прикметниках середнього роду також у надсянських говірках та в ряді волинсько-поліських, зокрема в районі Володимир-Волинського та в говірках Берестейщини і Пінщини: *рудбје, малбје, новбје, дбброје, печеноје* та ін. В основній масі поліських діалектів, зокрема в правобережнополіських та в північній частині лівобережнополіських говірок, поширені членні нестягнені форми прикметників середнього роду на -еје; хоч поряд зустрічаються й форми на -оје; напр., у правобережнополіських: *глухэје* (і *глухбје*), *дбўгеје, багате је, блискучеје*; в лівобережнополіських: *малэје, сін'еје, л'іетн'еје, малэје* (і *малбје*), *доуаеје*; пор. також у говірках з аканням: *багатаје, дбўгаје* та ін.

Прикметники жіночого роду в наз. відм. однини в південно-східних і південно-західних діалектах, включаючи й карпатські говори, мають звичайно членні стягнені форми з флексією -а: *дббра, нова, дбўга, багата* та ін.; *сін'а, жйтн'а, вёрхн'а, нйжн'а* та ін. (у ряді південно-західних: *сіна, жйтна, вёрхна, нйжна* та ін.). Поліські ж діалекти мають членні нестягнені форми на -аја; напр., у волинсько-поліських і підляських говірках: *молод'аја, крут'аја, сл'іпндја, малаја, живіца, стар'аја* (але з наголосом на кореневій частині: *сіза, ббса, чорна* та ін.); у середньополіських: *сіелаја, живіца, молод'аја, сін'аја, бешчаснаја*; у лівобережнополіських: *дббраја, веселаја, двуга\а, сін'аја, л'іетнаја*.

Членні нестягнені форми з флексією -уіу виступають у поліських діалектах у знах. відм. однини (*молод'ују, веселују, сін'ују, л'іетн'ују* та ін.), в той час як у південно-східних і південно-західних діалектах звичайно маємо стягнені форми із флексією -у (*молоду, веселу, сін'у, сину, л'ітну, л'ітну* та ін.).

У род. і знах. відм. однини прикметників чоловічого і середнього роду, які є означеннями при іменниках, що означають назви істот, у всіх українських діалектах звичайно виступає флексія -ого (*дбброго, зблого, сін'ого, л'ітн'ого*

та ін.). Проте в окремих говірках, зокрема в північно-східній частині правобережнополіських, у м'якій групі трапляється і флексія **-ero** (*сін'его, л'е'тбшн'его, ос'ен'е'го, вес'ен'е'го* та ін.).

У прикметниках жіночого роду в українських діалектах спостерігається значна варіативність флексій род. відм. однини. У переважній більшості діалектів поширена флексія **-ої** як у твердій, так і в м'якій групі. Її маємо майже в усіх південно-східних і південно-західних діалектах, а також у лівобережнополіських говірках поліських діалектів. Щоправда, в деяких південно-західних говірках із сильним уканням ненаголошена флексія **-ої** набирає фонетичного вигляду **-уї**; напр., у наддністрянських: *добрюї, власнуї, блійчуї, ру'гату'ї*; у подільських: *гарнуї, слаїну'ї, дбруї*. У волинсько-поліських і підляських говірках поліських діалектів, а також у західній частині південноволинських говірок південно-західних діалектів поширена флексія род. відм. однини **-еї**: *молод'еї, чуж'еї, туп'еї, крив'еї, нов'еї, дббреї, сівеї, гбрдеї, ббсеї* та ін., хоч у частині із цих говірок флексія **-еї** виступає звичайно тоді, коли вона наголошена, а у випадку, коли наголос падає на основу прикметника, флексія має вигляд **-иї**: *беззубиї баби, крикливиї ворони, гбрдиї д'їучини, до дббриї л'удеке* (у підляських і говірках західної Волині). Для правобережнополіських говорів і частини лівобережнополіських властиві форми із флексією **-оје**: *гарноје, дбброје, молод'је, чуж'је, чорноје* та ін., а/для лівобережнополіських, крім переважаючих форм на **-ої**,— також форми з усиченою флексією **-ой**: *малад'ой, хар'шой, доброй* та ін. Форми із флексією **-ой** фіксуються також у слобожанських та степових говірках південно-східних діалектів: *до доброй, сін'ой, хор'шей, хар'коу'ской* та ін. Флексія род. відм. однини прикметників жіночого роду **-ой** з повною редукцією кінцевого [і] зустрічається також у західнокарпатських та надсянських і частково в північнопідкарпатських говірках: *доброй, великой, сін'ой, кіз'ой* та ін.; пор. також у західній частині середньозакарпатських говірок форми із флексією **-уй**, що виникли під впливом форм дав.-місц. відм. однини жіночого роду: *без'оструї коси, до дббруї д'їїни, із нїжн'уй част'ї* та ін. У деяких правобережнополіських говірках, зокрема в говірках лівобережного Надприп'яття, поширені своєрідні форми род. відм. однини на **-е**: *молод'е, добре, гарне д'їеуки, до старе бабі", без чорне хустки", без с'ін'е сподн'їци'* та ін.

У дав. відм. однини прикметники чоловічого і середнього роду в усіх українських діалектах мають форми із флексією **-ому**, яка в південно-західних діалектах з сильним уканням може набирати фонетичного вигляду **-уму**. Ця флексія переважає в південно-східних діалектах і в місц. відм. однини, куди вона була перенесена з дав. відм. однини, хоч паралельно, проте, відчутно рідше, в них виступає і флексія **-ім** (пор.: на *доброму* — на *добрім*, на *молодому* — на *молодім*, на *сін'ому* — на *сін'ім* та ін.). У південно-західних І в поліських діалектах у місц. відм. однини прикметники чоловічого і середнього роду звичайно закінчуються на **-ім** (< **омь**, **-емь**), причому в поліських діалектах ця флексія часто набирає фонетичного оформлення **-ом** (у ненаголошеній позиції), **-уом**, **-ум** (під наголосом), а в частині карпатських говорів — **-ум**, **-ум** (пор. у південно-західних подільсько-волинських і галицько-буковинських: на *добрім*, на *молодім*, на *л'ітн'ім*, на *сін'ім* та ін., хоч у подільських та в східній частині південноволинських виступають і паралельні форми на **-ому**: на *доброму*, на *молодому*, на *сін'ому* та ін.; у карпатських: на *добрім*, на *файнім*, на *сін'ім*, на *добрум*, на *файнум*, на *сін'ум*, на *добрум*, на *файнум*, на *сін'ум* та ін., у поліських: на *добрим*, на *сін'ом*, на *л'ітн'ом*, на *молодуом*, на *тупуом*, на *кривуом*, на *чужуом*, на *кривум*, *кривум*, у *чужум* та ін.). У західнокарпатських же говірках нерідко маємо й флексію **-ым**, **-им** (*добрим*, *великым*, *вёл'кым*, *сін'им*, *кіз'им* та ін.).

У дав.- місц. відм. однини прикметники жіночого роду в південно-східних і в південно-західних діалектах здебільшого мають флексію **-ій** (*добрій*, *молодій*, *сін'ій*, *л'ітн'ій* та ін.). Проте в багатьох південно-західних говорах, зокрема в подільсько-волинських, у значній частині галицько-буковинських та в ряді південно-східних, зокрема в правобережних середньонадніпрянських (черкаських), а також степових, поширені скорочені форми з флексією **-і**, в якій втрачено кінцевий [й]; пор. у південноволинських: *старші сестрі*, на *старі бабі* та ін.; у подільських: *молоді жін'ці*, *рідні матері*, на *чужі л'удин'і* та ін.; у надністрянських: *добрі д'іўчині*, *старі бабі*, *сіві кобил'і*, на *сіві кобил'і* та ін.; у східнокарпатських: *білі*, на *білі* та ін.; у середньо-черкаських: *сін'і хустці*, *ви'сєлі д'іўчин'і*, у *гарні хат'і*, у *гос'ін'і кохєйц'і* та ін.; у південнокиївських говірках: *рідні матері*, *старші сестрі*, *путн'і д'іўчин'і* та ін.; у степових, зокрема на Херсонщині: *молоді д'іўчин'і*, на *молоді д'іўчин'і* та ін.

У поліських діалектах звичайно виступає флексія **-ой** (не під наголосом) або **-уой**, **-уей**, **-уий**, **-уй** (під наголосом); пор.: *дбброй* — на *добр̄ой*, *молодуой* — на *молодуой*, *крий* — на *крив̄уй* та ін. Флексію **-уй**, **-уй** мають і карпатські говірки, для яких характерне фонетичне чергування [o], [e]: [y], [ʏ] (*файнуй*, *-ій д'їуц'ї*, на *л'їууї*, *-ій ноз'їта* ін.). В окремих південно-східних говорах, зокрема в правобережних степових, а також і в деяких поліських, зокрема в південно-східній частині правобережнополіських говірок на Київщині, зустрічаються форми дав.-місц. відм. однини прикметників жіночого роду з флексією **-ої**, що поширилася тут, очевидно, під впливом родового відмінка; пор. у південнобессарабських говірок: на *дбброї траві*, на *висбкої горі*, на *старої вербі* та ін.; у південній частині західностепових говірок на Одещині та Миколаївщині: *зе'лєної траві*, *дбброї славі*, *молодої жін'ц'ї*, *л'їтн'ої порі*, на *зе'лєної траві*, у *дббро ї славі*, на *молодо ї жін'ц'ї* та ін.; пор. також у південній правобережнополіській говірці с Блισταвиці на Київщині: *даї дбброї* (поряд — *дббри*) *жін'ц'ї*, *сін'ої* (поряд: *сін'ї*) *хус'ц'ї*, *даї тужеї д'їучин'ї*, *однуїї д'їуц'ї*, у *правої руц'ї*, на *своїї*, на *Моїї сестрі* та ін.

В ор. відм. однини прикметники чоловічого і середнього роду в українських діалектах мають звичайно флексії **-им**, **-ім**, хоч у південно-західних діалектах переважає флексія **-им**, а в карпатських говорах вона може набувати й фонетичного вигляду **-ым** (пор. у південно-східних: *дббрим*, *сін'им*; у південно-західних: *дббрим*, *сінним*, *сін'им*; у карпатських: *дббрим*, *дббрым*, *сін'им* та ін.).

У жіночому роді в південно-східних і поліських діалектах, а також у волинсько-подільських говорах південно-західних діалектів поширена флексія **-ої**, яка в деяких східнополіських і південно-східних, зокрема в слобожанських і степових говірках, може набирати фонетичного вигляду **-ой** (пор. *дбброїу*, *сін'оїу*, *дбброї*, з *молодой* та ін.); у галицько-буковинській і карпатській групах говорів південно-західних діалектів виступає звичайно флексія **-оу** (*дбброїу*, *молодоу*, *сін'оу*, *л'їтн'оу* та ін.), а в окремих південно-західних, зокрема в західнокарпатських і деяких інших, **-ом** (*дббром*, *л'їтн'ом*, *сін'ом* та ін.).

У множинних формах найбільше відмінностей між українськими діалектами спостерігається в наз.-знах. і в ор. відмінках. У наз.-знах. відм. множини південно-східні і південно-західні діалекти мають стягнену форму на **-і**

(*добрі*, *молоді*, *сін'ї*, *л'їтн'ї* та ін.), в той час як у поліських діалектах поширені нестягнені форми з флексіями **-іце**, **-їе** (остання найчастіше виступає після шиплячих), хоч у південній частині поліських діалектів маємо нерідко форми на **-нїї**, **-її** (пор.: *рабіце*, *малице*, *сухіїе*, *старїїе*, *с'вієжіе*, *чуж'їїе*, *сін'їїета* ін.; *рабіці*, *чужїїї*, *вбїчїї*, *сін'їїї* та ін.).

У род.-місц. відм. множини поширені звичайно флексії **-их**, **-іх**, хоч у південно-західних діалектах переважає звичайно флексія **-их** (*добрих* — на *добрих*, *сінних*, *сін'их* — на *сінних*, на *сін'их* та ін.), яка в карпатських говорах може набирати фонетичного вигляду **-ых** (*дббрых*, *гїр'кьих*, *молодых* та ін., хоч звичайно: *сін'их* та ін.).

У дав. відм. множини виступають флексії **-им**, **-ім** (*дббрим*, *сін'им* та ін.), а в південно-західних **-им** (*дббрим*, *сінним*, *сін'им*), в карпатських — **-ым**, **-им** (*файным*, *сін'им* та ін.).

У переважній більшості українських діалектів в ор. відм. множини маємо флексії **-ими**, **-іми** (*дббrimi*, *молодїми*, *сін'їми*, *л'їтн'їми* та ін.). Однак у ряді південно-західних діалектів поряд з флексією **-ими** знаходимо й двоїні флексії **-има** (**-ыма**), **-іма**, що властиві західнокарпатським, а також зустрічаються в середньозакарпатських, північно-підкарпатських і надсянських говірках (*дббрыми*, *велїкыма*, *вєл'кыма*, *новыма*, *малыма*, *червоныма*, *сїнима*, *сін'їма*, *кїзїма* та ін.).

Окремо зупинимось ще на нечленних коротких прикметниках, серед яких розрізняють, з одного боку, нечленні якісні прикметники, а з другого — присвійні.

Нечленні якісні прикметники представлені в усіх українських діалектах, однак вживання їх обмежується порівняно невеликою кількістю слів (*рад*, *варт*, *здоров*, *прав*, *вїнен*, *пєвен* та ін.). Причому частіше вони зустрічаються в південно-західних діалектах і в деяких південно-східних, зокрема в степових; до того ж вони мають окремі форми лише в наз.-знах. відм. однини, в той час як в інших відмінках їх парадигма доповнюється формами членних прикметників. Що ж до присвійних прикметників, то в основній масі українських діалектів, як і в літературній мові, в наз.-знах. відм. однини вони мають нечленні, короткі форми. Проте в частині подільських, буковинських, надсянських говірок південно-західних діалектів, у правобережнополіських, а іноді і в деяких степових говірках південно-східних діалектів присвійні прикметники вирівнюють свої форми під впливом членних прикметників і в наз.-знах. відм., приймаючи

флексію *-ий* (*братовий, з'ят'овий, Васил'двий* та ін.; *бáт'кови́је, ма́тирини́је* та ін.).

У ступенюванні прикметників в українських діалектах також спостерігається ряд відмінностей.

Вищий ступінь порівняння прикметників в основній масі українських діалектів, як і в літературній мові, твориться за допомогою суфіксів *-ш-* та *-іш-*, які, щоправда, внаслідок різних асимілятивних та дисимілятивних процесів, а також інших фонетичних перетворень, можуть набирати різного вигляду. Так, суфікс *-ш-* у подільських і деяких інших говірках, зокрема й у південнокіївських, перед кінцевими кореня [д], [т] заступається *-ч-* (*молбдчий, солбдчий, швідчий, богáчий, корбч:ий* та ін.); у середньо-закарпатських говірках нерідко в таких випадках виступають творення типу: *молбджий, солбджий, твёрджий, хўдджий* та ін.; *молбжйй, солбжйй, твёржйй, ўжйй* та ін.; у південноволинських говірках, а також у деяких наддністрянських [г], [к] основи перед суфіксом *-ш-* зберігається: *дорб́жйй, дорбкййй, тўгййй, ширб́кййй* та ін.; пор. також: *вйкййй, блйкййй* та ін.; пор. ще в південних правобережнополіських говірках на Київщині: *дорбгши, тўгши* та ін.

Різними переоформленнями відзначається й суфікс *-іш-*. У багатьох південно-західних говорах, а також у ряді південно-східних говірок він набрав вигляду *-ішч-*. Напр., у південноволинських, зокрема східноволинських говірках: *добрішчий, теплішчий, скупішчий, силн'ішчий* та ін.; у подільських: *біл'ішчий, чурн'ішчий, рімн'ішчий* та ін.; у деяких наддністрянських: *сілн'ішчий, скуптйшчий, тлуст'ішчий* та ін.; у східнокарпатських: *вігідн'ішче"й, файн'ішче"й* та ін.; у середньозакарпатських: *зішчий, красн'ішчий* та ін.; у говірках південної Київщини (Ставищенський район): *доўгйшчий, здоровйшчий, солод'ішчий, біл'ішчий* та ін.; у середньочеркаських говірках: *остал'н'ішчий, рідн'ішчий* та ін.; у говірках нижнього Подністров'я: *весел'ішчий, зелен'ішчий* та ін. У ряді галицько-буковинських говірок південно-західних діалектів, зокрема в наддністрянських та західноволинських, відповідно до суфікса *-іш-* маємо *-ййш-* (< *-ѣйш-*): *мулудййшйй, солодййшйй, старййшйй, красн'ййшйй, кутн'ййшйй* та ін.; у поліських діалектах, зокрема в правобережнополіських і волинсько-поліських, а також у північній частині лівобережнополіських, цей суфікс набрав вигляду *-ейш-, -ейш-, -ййш-*:

добрі́йши, ми́л'і́йши, широчі́йши, гладчі́йши, чорн'і́йши́, скорі́йши́ та ін.

У різних українських говорах зустрічаються й аналітичні, описові форми вищого ступеня порівняння. Так, у східнокарпатських говірках вищий ступінь порівняння твориться шляхом додавання частки *май* до форми прикметника з суфіксом вищого ступеня: *май бі́ли'у́й, май кра́ш'ч'е'й, май ві́чирніш'ч'е'й* та ін. (пор. найвищий ступінь порівняння з префіксом-часткою *най*: *найбі́ліш'ч'е'й, найфайн'іш'ч'е'й* та ін.). У південно-східній частині середньо-закарпатських говірок при творенні вищого ступеня частка *май* додається до звичайного ступеня порівняння із збереженням наголосу на прикметниковій основі: *май вели́кий, май дб́рий, май новы́й* та ін. У поліських діалектах вищий ступінь порівняння може утворюватися внаслідок поєднання форм звичайного ступеня з прислівником *вел'ми* (*вёл'ми дб́ри, вёл'ми далéка* та ін.); у західноволинських — *барзо, мо́цко (барзо вели́кий, мо́цко вели́кий* та ін.), а в західнокарпатських — *гі́рше (гі́рше соло́дке — соло́дке, гі́рше червене — черво́ніше* та ін.).

Форми найвищого ступеня порівняння майже в усіх українських діалектах творяться від форм вищого ступеня за допомогою префікса-частки *най-*. У деяких наддністрянських говірках (у говорі батюків) поряд з префіксом-часткою *най-* виступають форми з префіксом-часткою *нау-* (пор. *найкра́сний, найдуж́чий* та ін.; *на́украсний, на́убі́л'шій, нау́л'п'шій* та ін.), в частині південноволинських та поліських — *над-* (*надбі́лші, надлуч́чи, надмоло́жши, наддобрі́йши* та ін.), а в південній частині середньокарпатських говірок — *май-*, що є запозиченням з румунської мови (*майл'і́п'шій, майста́ршій, майл'у́т'шій, майфайн'і́шій* та ін.). У деяких південносередньокарпатських говірках, зокрема в говірках Іршавщини і Тячівщини, за допомогою підсилювальної частки *май* з перенесенням наголосу на неї творяться форми найвищого ступеня порівняння від звичайних форм прикметників (пор. *май добры́й — найдобрі́ший, май файн́ш — найкра́ший, май вели́кы́й — найбіль́ший* та ін. і *май добры́й — добрі́ший, май фа́йны́й — кра́ший* та ін.).

У різних українських говорах поширені й інші аналітичні, описові форми найвищого ступеня порівняння. Так, у багатьох українських діалектах форми найвищого ступеня порівняння творяться від форм вищого ступеня або від звичайних форм прикметників шляхом додавання

слова *сáмий*, які звичайно виступають як паралельні до синтетичних форм (*сáмий молодший, сáмий молодій, самий старший, сáмий старій* та ін.); у наддністрянських говірках — додаванням слова *фест* до звичайної форми прикметника (*фест висóкий* — найвищий, *фест ширóкий* — найширший) та ін.

ЧИСЛІВНИК

Між українськими діалектами є чимало відмінностей як у фонетичному оформленні, так і в системі відмінювання числівників.

Найбільшу кількість фонетичних варіантів в українських діалектах має числівник *один*. У південно-східних та в переважній більшості поліських діалектів цей числівник виступає переважно у формі *одін, одна, одно (одне)*, а в волинсько-поліських — *одін, од'о́н*, хоч у поліських акаючих говірках початковий ненаголошений *to*] звичайно переходить в [а] (*адін, адна́ја, адно́је* та ін.). У південно-західних же діалектах числівник *один* виступає в багатьох варіантах; напр. у подільсько-волинських говорах: /ідем, жі́дна, \ідно, жі́днє (у західній частині волинських: жі́дан), хоч у ряді подільських та східноволинських говірок зустрічаються також форми: *одён (годен), одін*; у східнокарпатських: *одён, одін, једён, жі́дён*; у наддністрянських: *удён, одён, једен, једин, йден*; у карпатських говорах: *једён, је^uдён, одён* (зрідка), у західнокарпатських: /едем, \єдна, једно та ін.

РЯДОМ варіантів представлений у діалектах числівник *чотіри*; в південно-східних діалектах: *чотір'і* (рідше — *чотіри*); у поліських: *чотіри, чатіри, четіри^t, штіри^t* (останні дві форми у волинсько-поліських); у південно-західних, зокрема в подільсько-волинських: *штіри, штірі*; в західноволинських: *штé^uре^u*; у наддністрянських: *штйри*; у східнокарпатських: *ш'тé^uре^u*; *чотіри, чоті^eре^u, чоті^eре^u*; в карпатських говорах, зокрема в середньозакарпатських: *чотыри, четыри, читіри, чутіри, четыри^t, и^u:отырі^u*; у західнокарпатських: *штіри, штірі*; у північнокарпатських: *штйри*; крім того, в карпатських говорах поширені також особово-чоловічі форми на *-е*, які вживаються при іменниках, що означають назви осіб чоловічої статі: *чотырѐ, чотирѐ, четыре, читирѐ* та ін.; пор. також від інших числівників: *двајѐ, трыјѐ, трыјѐ, трыјѐ* та ін.

В окремих варіантах по діалектах виступають й інші

прості числівники на позначення одиниць; напр., у галицько-буковинській групі говорів: *п'јет'*, *ш'іс''т'*, *ш'іс'к'*, *д'е-віт'*, *дес'іт*; у карпатських, зокрема середньозакарпатських: *д'е'јјат'*, *д'е'јјет'*, *д'ес'ат'*, *д'ес'ет'*, *вісем*, *віс'ам*, *вус'ім*, *в'ус'ім*, *в'ус'ем*, *в'ус'ам*, *в'ус'ам* та ін.

Ряд відмінностей спостерігається і в складних числівниках. Так, у назвах чисел другого десятка в різних діалектах маємо чимало фонетичних варіантів форм; напр., у південно-східних: *одинац'ат'*, *одинац'іт'*, *одинац'ат'*, *одинадц'ат'*, *динад'ц'ат'*, *динац'ат'* (середньонаддніпрянські і лівобережні), *одінац'ат'*, *одінац'іт'* (правобережні), *двашиц'ат'* (*дванайц'ат'*, *дванайц'іт'*), *чотирнац'ат'*, *чотірнайц'ат'* (*чотірнайц'іт'*), *сімнайц'ат'*; у поліських: *одинац'ат'*, *одінацет'*, *аді'найцет'*, *аді'найц'ет'*, *аді'н-ацет'*, *восімниц'ат'*; у південно-західних, зокрема в подільсько-волинських: *одинциц'ит'*, *одинац'ит'*, *одинац'іт'*, *тринайциц'ит'*, *тринайц'ит'*, *тринайц'іт'*, *штирнайциц'ит'*, *штирнайциц'іт'*; пор. також: *двациц'ит'*, *двац'ит'*, *двіциц'ит'*, *триц'іт'*, *трициц'ит'* та ін. (у деяких волинських говірках: *уде'нан'ц'іт'*, *дванан'ц'іт'* та ін.); у наддністрянських: *їдинайциц'ит'*, *їденайциц'іт'*, *їденайц'і*, *вудинайциц'ит'*, *вудинайциц'і*, *удинайциц'і*, *удинайциц'і*, *дванайциц'ит'*, *штирнайциц'іц'*, *двівітнайциц'іт'* та ін., а також: *двайциц'ит'*, *двайциц'і*, *трийциц'і* та ін.; у карпатських говорах, зокрема середньозакарпатських: *їденац'ит'*, *їденциц'ит'*, *їденац'ат'*, *чотирінац'ат'*, *шістнайц'ат'*, *шішнайц'ит'*, *вус'амнайц'іт'* та ін.

Ряд відмінностей спостерігається і в числівниках *п'ятдесят* — *вісімдесят*, зокрема в південно-західних діалектах; напр., у подільсько-волинських: *п'јадис'ат'*, *підис'ат'*, *шіздис'ат'*, *сімдис'ат'*, *вісімдис'ат'*; у галицько-буковинських: *підис'ет'*, *підис'ет'*, *п'једис'ет'*, *шіздис'ет'*, *сімдис'ет'*; у карпатських говорах: *п'јатдес'ат'*, *п'јадес'ат'*, *шіздес'ат'*, *шідис'ат'*, *в'ус'амдес'ат'* та ін.

Для позначення чотирьох десятків скрізь вживається *сорок*, однак в окремих крайніх західних говірках південно-західних діалектів маємо давнє утворення, що сягає спільнослов'янського, як у західнокарпатських: *чотір'дес'ат'*, *чотір'дес'ат'*, *штир'ацет'* та ін.

В основній масі українських діалектів (південно-східних, поліських, подільсько-волинських і східнокарпатських з південно-західних) для позначення дев'яти десятків вживається спільнослов'янський числівник *дев'яносто* з окремими фонетичними відмінностями (напр., у волинських: *двівін'осто*, *двівін'осто* та ін., а в наддністрянських і карпат-

ських говорах — *двiдис'ѣт, двидис'ѣт, диѣядис'ѣт, де-
ѣяде^с'ѣт* та ін.).

Ряд варіантів по діалектах мають і складні числівники на позначення сотень. Якщо в південно-східних і поліських діалектах у них здебільшого така ж структура, як і в літературній мові, що відрізняється від останньої лише певним фонетичним оформленням окремих числівників, то в південно-західних діалектах спостерігається ряд відмінностей в їх оформленні. Так, у наддністрянських говірках і суміжних з ними засвідчуються такі форми: *деѣта, двѣсто, двѣсту, двѣсто, двѣсті, дв'ѣс'ѣ'ї* та ін.; *трѣсто, трѣста, штѣристо, штѣриста, пѣт'сто, пѣтсѣт, шѣстсто, шѣс'ѣсѣт, с'ѣмсто, с'ѣмсѣт, вѣс'ѣмсто, вѣс'ѣмсѣт, дѣѣжет'сто, девѣтсѣт, дѣвѣцѣт* та ін. (пор. також у волинсько-поліських говірок: *дѣвѣста, трѣста* та ін.); у карпатських говорах: *двѣасто, двѣсто, двѣста, трѣсто, трѣста, чѣтыриста, чѣтыриста, пѣат'сто, пѣат'сту, шѣс'сто, шѣс'сту, шѣстѣѣ, шѣста, с'ѣмсто, с'ѣмсту, с'ѣмста, с'ѣмстѣѣ, вус'амсто, вус'амсту (в'ус'амсту, вус'амсто), вѣс'ѣмстѣѣ, дѣѣжат'сто, дѣѣжат'сту, дѣѣжат'стѣѣ* та ін.

Своєрідні архаїчні форми дробових числівників спостерігаємо в південно-західних, а частково і в поліських діалектах. Так, у карпатських говорах широко вживані: *пѣѣдруга, пѣѣдруга, пѣѣдруга (1^{1/2}), пѣѣтрет'а, пѣѣтрит'а, пѣѣтрит'а (2^{1/2}), пѣѣчетверта (3^{1/2}), пѣѣпѣята (4^{1/2})* та ін.; у галицько-буковинських, зокрема наддністрянських: *пѣѣтора, пѣѣтрет'ї, пѣѣчварта, пѣѣпѣята, пѣѣше^сста* та ін.; у ряді західноволинських: *пѣѣтрет'а, пѣѣпѣята, пѣѣше^сста* та ін.; у волинсько-поліських говірках: *пѣѣтрет'а, пѣѣчетверта, пѣѣше^сста* та ін.

Чимало відмінностей між українськими діалектами маємо й у відмінюванні числівників. Проте вони часто зводяться взагалі до відмінностей у відмінюванні імен (напр., числівник *однѣ, однѣ, однѣ(-е)*, порядкові числівники — як прикметники, інші числівники — як різного типу іменники тощо). Однак тут все-таки відзначимо деякі особливості. Так, у багатьох діалектах (південно-східних, поліських, у ряді південно-західних) числівники *сѣрок і сто* в непрямих відмінках, крім форми *сѣрокѣ, ста*, мають і інші, зокрема форми орудного відмінка *сѣрокомѣ, сѣрокма; стомѣ*. У ряді південно-західних діалектів, зокрема в галицько-буковинських і карпатських говорах, числівники на позначення сотень рідко коли відмінюються. Напр., у наддністрянських говірках числівники 500—900 мають одну не-

відмінювану форму в усіх відмінках, а числівники 200—400 з непрямих відмінків мають окрему форму лише в дав. відм.: *дво́мсот, трі́мсот, шти́рбо́мсот*; у переважній більшості карпатських говорів, зокрема середньозакарпатських, числівники 200—900 зовсім не відмінюються.

ЗАЙМЕННИК

Займенники в українській діалектній мові характеризуються значною варіативністю форм, яка проявляється, з одного боку, в збереженні ряду архаїчних ознак як у творенні, так і в відмінюванні, що найчастіше спостерігається в південно-західних діалектах, а з другого — в різного типу інноваціях.

Зупинімося коротко на розгляді окремих розрядів займенників, маючи при цьому на увазі, що у відмінюванні їх значною мірою відбиваються особливості, властиві українським діалектам у відмінюванні інших класів слів, зокрема прикметників, за зразком яких звичайно відмінюються неособові займенники, що характеризуються розрізненням родових форм (вказівні, присвійні та ін.).

В особових займенниках 1-ої та 2-ої особи і в зворотному займеннику найбільше відмінностей між діалектами спостерігається у формах давального і місцевого відмінків та в знахідному і в орудному, в той час як у решті відмінків діалектні форми майже повністю збігаються з літературними. Так, у дав. і місц. відм. у південно-східних діалектах виступають форми *мен'ї, тобі, собі* — *на мен'ї, на тобі, на собі*, в різних фонетичних варіантах, зокрема в дав. відм.: *мен'ї, ме^чн'ї, мин'ї, мін'ї, тобі, то^чбі, ту^чбі, тубі, собі, со^чбі, су^чбі, субі*; у поліських діалектах: *мен'є, мн'є, мн'є, мн'ї, мин'ї, мін'ї, тобіє, то^чє, тобі, тебі, собіє, соб'є, собі, себі* та ін., де форми з кореневим [e], очевидно, наслідок аналогії до форм родового відмінка. У південно-західних діалектах поряд з формами *ме^чн'ї, ми^чн'ї, мин'ї, мін'ї, тоУбі, тубі, тубі, тебі, со^чбі, су^чбі, субі, себі* широко виступають, зокрема в галицько-буковинських і карпатських, а частково і в подільсько-волинських, переважно в західній частині їх, рефлексії давніх форм: *ми, мі, ти, ті, си, сі*.

У знах. відм. в південно-східних і поліських діалектах виступають форми, що збігаються з род. відм.: *менé, ме^чнé, тебé, те^чбé, себе, се^чбé* та ін. У південно-західних діалектах поряд з цими формами широко вживаються ще й

давні форми *мн'а* (<МА), *н'а*, *н'е*, *м'а*, *мі*, *т'а* (<тА), *т'е*, *т'і*, *с'а* (<СА), *с'е*, *с'і* та ін.

В оформленні ор. відм. однини між діалектами спостерігаються такі ж відмінності, як і в прикметниках та іменниках жіночого роду, тобто в південно-східних та поліських діалектах звичайно виступають форми *мноу*, *тобб'ю*, *собб'ю*, в південно-західних — *мноу*, *тобб'ю*, *собоу*, а зрідка (в крайніх західних) — *мноm*, *тобб'ом*, *собб'ом*, хоч у волинсько-подільських говорах звичайними є, як і в південно-східних діалектах, форми *мно'ю*, *тобб'ю*, *собб'ю*.

Що стосується множинних форм особових займенників 1-ої та 2-ої особи, то в них між українськими діалектами якихось відмінностей, крім фонетичних, не спостерігається (пор. у карпатських говорах: *мы*, *вы*).

Чимало відмінностей як у фонетичному оформленні, так і у формах відмінювання в різних діалектах має предметно-особовий займенник або займенник 3-ї особи. В наз. відм. однини та множини в південно-східних і поліських діалектах цей займенник звичайно виступає з приставним [в]; пор. у південно-східних: *він*, *вона*, *воно*, *воні*; в поліських: *вуон*, *вуин*, *вуен*, *вуйн*, *вун*, *вин*, *він* (в окремих крайніх північних, очевидно, під білоруським впливом: *Јон*), *вона*, *ванá*, *воно*, *ван'о* *воні*, *вані*, *воні^и* та ін. Із південно-західних діалектів тільки в подільсько-волинських говорах послідовно зберігається приставне [в] (пор.: *він*, *вона*, *вонó*, *воні*), а в карпатських і частково в галицько-буковинських приставне [в] нерідко виступає лише у формі чоловічого роду, в той час як у формах жіночого та середнього роду і в множині його часто немає; пор., у середньозакарпатських: *він*, *вун*, *вуйн*, *вын*, *овін*, *овуйн*, *овуйн*, але *она* (також: *ўна*, *вона*), *онó* (також: *ўно*, *вонó*), *оні*, *оні* (також: *ўни*, *воні*); в західнокарпатських: *він*, але — *она*, *оно*, *оні* та ін.; у наддністрянських: *він*, *вона*, *вунá*, *вонó*, *ву^онó*, *воні*, *вуні* та ін., хоч у говорі батюків: *він*, *она*, *онó* (при частішому: *вона*, *вонó*), та ін.; у східнокарпатських *він*, *ўна* (*вона*), *ў не^и* та ін.

У непрямих відмінках однини цього займенника, як і взагалі займенників, що розрізняють форми роду, спостерігається різке протиставлення форм чоловічого і середнього роду, з одного боку, а з другого — форм жіночого роду.

У род.-знах. відм. однини чол. та середн. роду в південно-східних діалектах звичайними є форми *јогó*, *до н'óго*, у дав.-місц. відм. однини — *јому*, на *н'óму*, а в орудн.

відм. однини — *ним*, хоч у багатьох південно-східних говорах вживаються й паралельні форми без приставного [н] навіть у прийменникових конструкціях, напр., у середньочеркаських говірках: у *jógo*, на *jómu*, на *jíм*, *jíм*; у полтавських: до *jógo*, з *jóeo*, на *jóeo* та ін. Переважно без приставного [н] вживаються форми цього займенника і в поліських діалектах: до *jógo*, до *jogó*, з *jíм*, на *jómu*, на *jomú* та ін. У південно-західних діалектах поширені форми як з приставним [н], так і без нього, причому в частині з них, зокрема в галицько-буковинських говорах, нерідко немає переходу [e] >[o] після [j] та м'яких приголосних; напр., у східнокарпатських: *jegó*, від *него*, *jemú*, *jíмú*, д *нему*, не^{чм}, н^{чм} та ін.; у наддністрянських: *\ogó*, *\ugó*, *úgo*, *úgu*, *jegó*, *jigó*, *\omu*, *jumú*, *jemú*, *\ímu*, *ímu*, *ним*, *н'ім*, *jíм*, на *н'ім*, на *\ím* та ін.; у карпатських говорах: *joeo*, у *н'ógo* (рідше: *у него*, *до него*), *ід н'óму*, *ку нему*, *ним*, *н'ім*, на *н'ум*, *н'úм*, *н'ім* та ін. Для південно-західних діалектів, крім подільсько-волинських говорів, властиві також усічені форми род. та дав. відм. однини: *go* (род.-знах.), *му* (дав.); щоправда, подібні форми відомі і в говірках Холмщини, а зрідка і у волинсько-поліських та підляських.

Ряд особливостей по діалектах у непрямих відмінках має займенник жіночого роду. Так, у більшості південно-східних діалектів форми непрямих відмінків займенника *вона* звичайно збігаються з формами літературної мови, проте є й відмінності, наприклад, у середньочеркаських говірках поряд з формами з приставним [н] зустрічаються й форми без нього: у *н'éji* — *ў jéji*, на *н'íu* — на *jíu*, *н'éju* — *jéju*; у полтавських: з *н'éju* — з *jeju* (остання зрідка) та ін.; у західній (правобережній) частині південно-східних діалектів трапляється перенесення форм род. відм. на дав. відм. однини: *jiji* (пор. *даў jiji гроші* та ін.), а в ряді степових говірок, зокрема в західностепових, а частково нижньонаддністрянських, ця форма поширилася і в місц. відм. однини (пор. на *jiji оже^{чн}н'ійс'а*), хоч у місц. відм. однини в цих говірках зустрічається й форма на *н'і* (пор. на *н'і оже^{чн}н'ійс'а*, на *н'і гарне пал'тó* та ін.); у знах. відм. однини не такою вже й рідкою в правобережних південно-східних говірках є форма на *н'у* (пор. *гл'ануў на н'у*), яка, до речі, зрідка засвідчується й у лівобережних говірках, зокрема полтавських. У поліських діалектах також спостерігаються відмінності у формах цього займенника, які зводяться, щоправда, переважно до фонетичного оформлення його; пор.: до *jeji*, *jejé*, *jejie*, *jajie* (род.), *jei* (дав.), *jeju*, з *jeju*

(ор.), на *јуой*, *јуї* (місц.) та ін. Чимало особливостей мають південно-західні діалекти. Так, у род. відм. однини тут виступають форми: *jiji*, *jéji*, *néji*, у дав. відм.— *jiji* (подільські говірки), *ji* (галицько-буковинські і карпатські), *јуї*, *Іуй*, *jiї*, *д н'уй*, *ід н'ї* (карпатські), *д néji*, *д н'ї* (середньозакарпатські), *jéji*, *jiji* (наддністрянські), у знах. відм.— *jiji*, *jeji*, *ji*, *ју*, на *н'у*, в ор. відм.— *неу*, *ниу*, *н'оу*; зрідка *н'ом* (карпатські і покутсько-буковинські), *néју*, *jéју* (волинсько-подільські), у місц. відм.— на *н'уй*, *н'уй*, *ней*, *н'ї* (карпатські), на *н'ї* (галицько-буковинські і подільсько-волинські) та ін.

Щодо форм множини, то крім відзначених (форми наз. відм.) вкажемо ще на форми ор. відм. із закінченням двоїни (*нїма*, *н'їма*), що зустрічаються в західній частині середньозакарпатських та в західнокарпатських говірках.

Із питальних займенників окремо зупинимося на деяких формах *хто*, *що*.

Форма наз. відм. займенника *хто* поширена в усіх південно-східних і в переважній більшості поліських та південно-західних діалектів. Лише в деяких правобережнополіських та в окремих середньозакарпатських і західнокарпатських говірках функціонує форма *кто*, а в центральних середньозакарпатських говірках — метатезована форма *тко* та паралельний її варіант *ко*; у північнопідкарпатських, західних та північних середньозакарпатських говірках вживається загальноукраїнська форма *хто*, а на пограниччі говірок з *тко* і *кто* — контамінована форма *хко*.

Форма наз.-знах. відм. займенника *що* в українських діалектах представлена у варіантах: *шчо*, *шо*, *ш'о*, *ч'о*, *што*. Форма *што* виступає лише в південно-західній частині середньозакарпатських говірок, а також у західнокарпатських говірках. У деяких покутських і східнокарпатських говірках зустрічається форма *ч'о*, хоч в основній масі східнокарпатських, як і в буковинських, поширена форма *ш'ч'о* або *шо*, а в окремих північнопідкарпатських і суміжних з ними середньозакарпатських (у говірках Великоберезнянського району) зустрічається форма *ш'о*. В основній масі українських діалектів, зокрема в південно-східних, поліських і більшості південно-західних, цей займенник виступає у варіантах *шчо*, *шо*. Причому варіант *шо* переважає в південно-західних діалектах (напр., у наддністрянських, волинсько-подільських), хоч знаходимо його в паралельному вжитку в південно-східних (напр., середньочеркаських, степових, слобожанських) і в поліських (напр., у ряді лі-

вобережнополіських, правобережнополіських і волинсько-поліських говірок).

З інших відмінкових форм цих займенників відзначимо форму місц. відм., яка в південно-східних діалектах збігається з формою дав. відм.: *на ко́му, на чо́му* (при паралельних рідко вживаних: *у кім, у чім*), у той час як у південно-західних і поліських діалектах виступають різні фонетичні варіанти давніх форм: *на кім, у чім, на ку́м, на чу́м, на ком, на чом, на куом, на чудм* та ін.

Вказівні займенники *цей, той* в українських діалектах виступають у найрізноманітніших як фонетичних, так і морфологічних варіантах. Так, для південно-східних діалектів основними виявами цих займенників у наз.-знах. відм. є форми: *цей, ца, це, ці, той, та, те, ті*, хоч по різних говорах відомі й варіанти: *оц'ей, оц'а, оц'е, оц'і, отой, ота, оте, оті, сей, са, се, сі, ца\а, саја, ц'е\е, сеје, ц'її, маја, меје, міїї* та ін., з яких форми типу *оц'ей, отой* та нестягнені форми типу *цаја, таја, міїї* виступають як паралельні, щоправда, рідше вживані, майже в усіх південно-східних говорах, а форми типу *сей, са* знані як паралельні з обмеженою сферою вживання далеко не в усіх говорах.

У поліських діалектах ці займенники виступають звичайно в членній нестягненій формі.: *сей, саја, сеје (с'оје), сіје, сіїї, той, таја, т'оје, меје, міје, міїї* та ін. Щоправда, в різних говорах можуть виступати й інші форми. Так, у північно-західній частині правобережнополіських і в північно-східній частині волинсько-поліських говорів, а також у говірках Пінщини відповідно до займенників *се́й, с'дја, се́је (с'о́је)* виступають запозичені, очевидно, з білоруської мови займенники *г'ето́й (ж'ето́й, е́то́й), г'ета́ја (ж'ета́ја, е́та́ја), г'ето́је (ж'ето́је, е́то́је)*, які можуть у жіночому і середньому роді приймати і стягнені форми (*г'ета, ж'ета, е́та, г'ето, ж'ето, е́то*).

Особливо різноманітні форми мають ці займенники в південно-західних діалектах. Так, подільсько-волинські говори найчастіше мають форми: *цей, ца, це, ці, той, та, те (то)*, поряд з якими паралельно вживаються: *оц'ей, оц'а, оц'е, оц'і, отой, ота, оте (от'о), оті, тойго, тојо* та ін., а в жіночому і середньому роді — нестягнені форми, щоправда, рідше вживані: *цаја, сеје, ц'її, таја, меје, міїї*; у східнокарпатських і покутсько-буковинських: *цес, цес'а* (а також: *се^чс'е, ц'е*), *цес'е* (а також: *це*), *ц'і, тот, тот'а, тотб, тот'і* та ін.; у надністрянських: *се́й, са (са, с'е)*,

се, сї, а нерідко, зокрема в південно-західній частині їх, також редуplikовані: *сес'а, сис'а, с'іс'а, сеса* (жін. р.), *сесє, сес'і, той, та, те (то), ті, тамтбѣ, тамта, тамтд* та ін.; а також — *тот, тота, тотб, тоті*. До того ж у ряді наддністрянських говірок, зокрема в північній частині їх, трапляються й нестягнені форми жіночого і середнього роду: *саја, сєје, тѣја, тѣје*. У карпатських говорах переважно виступають редуplikовані форми: *сес', сес'а, сесє, сес'і, тот, тота, тотб, тоті*, а також вказівний займенник третього ступеня, що вказує на найвіддаленіший предмет (*антбт, гинтбт, антотбт, гинтотбт*). Цей займенник особливо поширений у середньозакарпатських говірках.

Вказівний займенник *той (та, те)* може послаблювати своє значення вказівності і, набираючи деяких функцій означеного артикля, перетворюватися на займенник-артикль. Такий займенник-артикль перебуває звичайно в препозиції і виступає майже в усіх українських діалектах. Пор. у полтавських говірках: *Спало́мо дава́й ту кни́жку, жінко. Нічбо́ уже ми́н'ітой Васи́л' не^н зрбе́* та ін.; у словожанських: *Де там т'і во́їкі́* та ін.; у подільських: *Гоні́ с'уді́ те те^нл'а́; і що с тї́мжачка́ми робі́ти* та ін.; у наддністрянських: *Той хлоп веде́ ту корову́ і дивит' с'і* та ін.; у покутсько-буковинських: *Уз'є́лад'ідова дон'ка́ ту горстку колопéн'* та ін.; у середньозакарпатських: *пришли́ ми ид туй ри́ці́* та ін.; у волинсько-поліських: *пита́је тѣго́ Трохі́ма* та ін.; *уже не пішл'іу той Брест* та ін.; у правобережнополіських: *подо́ржа́ї вѣон тѣ́ју со́рочку у рука́х* та ін.

Відмінності у відмінюванні вказівних займенників, як і інших займенників, для яких властиве розрізнення форм роду, зводяться здебільшого до відмінностей, що спостерігаються між українськими діалектами у відмінюванні прикметників. Проте тут зустрічається чимало особливостей, зумовлених тією обставиною, що відмінкові форми вказівних займенників видозмінювалися в процесі взаємодії їх із займенниками інших розрядів, зокрема присвійних, що особливо відбилося в південно-східних і поліських діалектах, хоч у південно-західних діалектах спостерігається і вплив вказівних займенників на оформлення присвійних. Так, у південно-східних, а також і в частині поліських діалектів форми род. і ор. відм. однини вказівних займенників жіночого роду: *ц'і́јє́ї, т'і́јє́ї, ц'і́јє́ју, т'і́јє́ју* (пор. також поліські: *то́јє́је, ту́јє́ї, то́јє́ју, ту́јє́ї*) виникли за аналогією до відповідних форм присвійних займенників (пор.

мо́є́ї, тво́є́ї, сво́є́ї, мо́є́ју, тво́є́ју, сво́є́ју), в той час як так звані стягнені форми присвійних займенників у південно-західних діалектах типу *мо́жі, тво́жі, сво́жі* (пор. також форми ор. відм. однини в подільських говорах: *мо́ју, тво́ју, сво́ју*) виникли, мабуть, не без впливу вказівних займенників. Та й взагалі на оформленні в діалектній мозі вказівних, присвійних і інших неособових займенників прикметникового відмінювання яскраво відбилися своєрідні напрями аналогій, що по-різному діяли в українських діалектах протягом їх історичного розвитку. Так, наприклад, у подільсько-волинських і в більшості галицько-буковинських говорів у непрямих відмінках займенника *цей (се́й)* кореневий голосний [e] зберігся, не заступившись голосним [o] (пор. *це́го, се́го, це́ї, се́ї, це́му, се́му* та ін.), і під впливом цих форм у південноволинських говірках і в деяких суміжних з ними виникли форми вказівного займенника *той* з кореневим [e] (*те́го, те́ї, те́му, те́ју* та ін.), а також форми жіночого роду присвійних і означальних займенників: *Ме́ї, тве́ї, све́ї, усе́ї, ме́ју, тве́ју, све́ју, ўсе́ју, на тве́ї, на сее́ї* та ін.

• Своєрідне оформлення в ряді середньонаддніпрянських говірок отримав займенник *цей* у непрямих відмінках множини: *ц'іх, с'іх, ц'ім, с'ім, ц'іми, с'іми* та ін. Тут, мабуть, слід припустити аналогію до присвійних займенників типу *Мо́їх, тво́їх, сво́їх* і т. д. чи до прикметників м'якої групи (*с'ін'іх, с'ін'ім* і т. д.). Також своєрідні стягнені форми виникли в деяких південно-східних говорах, зокрема в полтавських, від вказівного займенника жіночого роду *та*: *т'і́ї* (род. замість *ті́є́ї*), *т'і́ју* (ор. замість *ті́є́ју*) та ін. Щоправда, ці форми звичайно виступають як менш уживані паралелі до основних форм *т'і́їїї, т'і́ї́ју* та ін. Окремо слід відзначити поширеність у карпатських говорах форм ор. відм. множини цих займенників з флексією -ма, перенесеною з форм двоїни: *ты́ма, тоты́ма, сама, мо́їма, мо́їма, тво́їма, тво́їма, сво́їма, сво́їма, ус'і́ма, ус'і́ма* та ін. Що ж до форм ор. відм. однини жіночого роду цих займенників, то відчутні відмінності в їх оформленні між українськими діалектами збігаються з відмінностями, що спостерігаються у відповідних формах іменників і прикметників; пор. у південно-східних і поліських діалектах, а також у подільсько-волинських говорах південно-західних діалектів: *т'і́є́ју, ц'і́ї́ју, Мо́е́ју, тео́е́ју, сво́є́ју, ўс'і́ї́ју* та ін.; *то́ї́ју, ту́ї́ју, сво́ї́ју, сво́ї́ї* та ін.; *то́ју, цсју, се́ју, мо́ју, тео́ју, сво́ју, усе́ју, ме́ју,*

твѣју, свѣју та ін.; у галицько-буковинських і карпатських говорах: *шоу, тиу, сеу, сиу, Мојоу, твојоу, својоу, ѱс'оу, мојѣу, твојѣу, својѣу* та ін. *том, с'ом, мојом, твојом* та ін.

ДІЄСЛОВО

Форми інфінітива. Між українськими діалектами спостерігається ряд відмінностей у формах інфінітива, які проявляються, з одного боку, в збереженні архаїчних форм, а з другого — у виникненні ряду іновацій.

Інфінітиви в українській діалектній мові оформлюються за допомогою суфіксів *-ти, -т', -т, -ті, -чи*) причому вживання тієї чи іншої форми інфінітива в ряді говорів, зокрема в поліських і частково в південно-східних діалектах, залежить від наголосу, хоч у ряді випадків при цьому можуть діяти й інші чинники.

У південно-східних діалектах вживаються звичайно двоякі форми інфінітива на *-ти* і на *-т'*, які в багатьох говорах виступають у паралельному вжитку. Щоправда, в усіх південно-східних діалектах вживаються без будь-яких варіантів форми на *-ти*, якщо наголос падає на суфікс (*ити, гребти, сопти, хроти, реути, рости, спасти, тр'астити*, та ін.; *везти, вестити, нести, местити, плистити* та ін.), а також у дієсловах, інфінітив яких колись закінчувався на *-чи* незалежно від наголосу (*берегти, стерегти, бігти, могли, т'агати, тоути, текти, пекти, с'ікти, волокти, мокти* та ін.) і в деяких інших на *-сти*, в яких ще на праслов'янському ґрунті відбулася дисиміляція *d, t > s* (*їсти, с'істи* та ін.). У дієсловах же з наголосом на основі звичайними є паралельні форми, причому в лівобережних (полтавських), південнокиївських, а також у багатьох степових говорах переважають форми на *-т'*, в той час як правобережні нерідко дають перевагу формам на *-ти*: У деяких лівобережних південно-східних говірках, за свідченням В. С. Вашенка, зрідка зустрічаються, щоправда, лише в паралельному вжитку, й форми на *-т* (*сид'ит, ходит* та ін.).

У поліських діалектах, зокрема в лівобережнополіських і в правобережнополіських говорах, інфінітив дієслів після голосного основи звичайно закінчується на *-т'* й рідше (частіше в правобережнополіських) на *-т* (*ходит, ходит, робит, рабит, писат, ходит, робит, писат* та ін.), але інфінітиви, основа яких закінчується на приголосний, мають безваріантні форми на *-ти* (*ростит, везти, пекти,*

могти́, текти́, мо́кти, нести́, бігти, плéсти, їести та ін.), а також інфінітиви з наголошеним -ти (*іти́, дойти́, уйти́* та ін.). У деяких говірках, зокрема на півночі правобережнополіських говорів і в північно-західній частині лівобережнополіських говірок, острівцями виступають форми на -т'і (*дуть'і, гнать'і, хад'ім'і, раб'ім'і* та ін.). Волинсько-поліські і підляські говірки найчастіше мають форми інфінітива на -ти (на Пінщині після приголосних — на -т'і): *писати, читати, знати, ходіти, носити, гнути, гйбнути, бути, цвистіцвист'і, скуб'і* та ін., а в західній частині цих говірок зберігаються й давні форми на -чи: *печі́, бігти, л'агчй, стрйгчи, верёгчи* та ін.

У південно-західних діалектах вживаються двоякі форми інфінітива: на -ти і на -чи. Щоправда, в подільсько-волинських говірках найчастіше виступають без паралельного вживання форми на -ти, хоч у східній частині південно-волинських говірок нерідко маємо форми на -т' (*брат', ходіт', носіт'* та ін.), а в західній — також на -чи або **-ччи, -ччи** (*печі́, стрйчи, помочі́, помошчй, стрйшчи, помохчй, стрйхчи, стрйгчи* та ін.).

У галицько-буковинських і карпатських говорах давні форми на -чи від дієслів з основою інфінітива на [г], [к] виступають більш-менш послідовно (*бічи, беречй, веречй, стрйчи, мочі́, печі́, течі́* та ін.), в той час як від дієслів з іншою основою звичайними є форми на -ти (*не́сти, ве́сти, схнути, відіти, знати, рева́ти* та ін.); у західнокарпатських говірках, де зберігся давній звук [і], інфінітивні форми закінчуються на -ті, -чі (*ході́ті, не́сті, схну́ті, мочі́, печі́* та ін.).

Зворотні форми дієслова. В оформленні зворотних дієслів як в українській літературній мові, так і в діалектах бере активну участь зворотна частка *с'а*, що за походженням є зворотним займенником, проте тут маємо чимало відмінностей між діалектами. Щоправда, в південно-східних і поліських діалектах, а також у значній частині подільсько-волинських говорів південно-західних діалектів відмінностей між літературною мовою нема. У цих діалектах зворотна частка *с'а* давно вже закріпилася в постпозиції і лексикалізувалася з дієсловом. Причому у випадках, коли дієслово, з яким вона творить зворотну форму, закінчується на голосний, ця частка нерідко скорочується в -с' (пор.: *бі́тис', мирі́тис', с'мі́јатис'*, але: *бі́йс'а, мирі́ус'а, с'Мі́јд-й́с'а* та ін.: пор. також: *бі́лас', мирі́лас', с'мі́јалас', бі́лис', мирі́ліс', с'мі́јаліс'* та ін.), а при збігу з попереднім -т'

перетворюється на -ц' (пор.: *б'іт'ц'а, мир'іт'ц'а, с'мі'ят'ц'а*, чи *б'іц'а, мир'іц'а, с'мі'яц'а; б'јет'ц'а, б'јец'а, б'јут'ц'а, б'јүц'а* та ін.), у подільсько-волинських же говорах виникли стягнені форми: *б'јец'а, б'јүц'а, с'ерд'иц'а, с'ерд'ац'а, с'мі'јец'а, с'мі'јүц'а* та ін.).

Відчутні відмінності в оформленні зворотних дієслів спостерігаються в південно-західних діалектах, зокрема в галицько-буковинських та карпатських говорах. Тут, поперше, частка *с'а* не злилася, не лексикалізувалася з дієсловом і може виступати стосовно нього як у препозиції, так і в постпозиції, перебуваючи іноді навіть на певній дистанції (найчастіше через одне слово) від дієслова (пор., у карпатських говорах: *то му с'а не ўдајé'* — то йому не вдається, *почүло ми с'а* — • мені почулося, *јім с'а дуже хот'іло п'іти* — їм дуже хотілося пити та ін.), по-друге, ця частка, ніколи не скорочуючись у *-с'*, як у інших діалектах, може в говорах, зокрема в галицько-буковинських, набирати різного фонетичного оформлення: *с'а, с'е, с'і, са*, що є фонетичними варіантами форми знах. відм. зворотного займенника *с'а* (себе), а також *си*, яка рядом дослідників вважається за форму, що сягає дав. відм. цього ж займенника. Частка *си* властива покутсько-буковинським та східнокарпатським говорам, хоч трапляється вона і в південно-східній частині наддністрянських говірок. В основній же масі наддністрянських говірок частка *с'а* виступає у фонетичних варіантах *с'е* (*мі'јус'е* — *а с'е ми'у* та ін.), *с'і* (*ми'у с'і* — *ја с'і ми'у*), а в північних говірках Тернопільщини — *с'а*, хоч іноді може зустрітися й форма *са*. У карпатських говорах ця частка виступає звичайно у формі *с'а*, хоч місцями, зокрема в деяких західнокарпатських і в західній частині середньозакарпатських, трапляється й *са*.

Особливістю південно-західних діалектів у вживанні зворотних дієслів є те, що при наявності в реченні двох дієслів із *с'а* частка може і не повторюватись (пор. *ми'й с'і, ми'й, бу ўже пізно* та ін.), хоч вона може опускатись і тоді, коли в реченні є лише одне зворотне дієслово (пор. *ц'йт'те, д'іти, не плачте, в'ёрну на ў'б'іт* — замість *вернуся* та ін.). Взагалі ж дієслово *вернутися* нерідко виступає без *с'а* (пор. *бо ўже хто верне, а хто не' верне* — замість *повернеться* та ін.). Однією з особливостей південно-західних говірок є вживання дієслівних форм 3-ої ос. однини з часткою *с'а* з опущеним особовим закінченням -т (-т') (пор. *с'н'і'н'с'ок с'а білі'је, а стара с'а п'ит'це, а б'ич'ок јі п'ит'аје си* та ін.).

Дієвідмінювання

Дійсний спосіб

Теперішній час. В українській діалектній мові в системі дієвідмінювання є чимало особливостей, що проявляються не тільки в наявності в різних діалектах окремих форм, викликаних як фонетичними причинами, так і різними аналогіями, а й у самій системі дієвідмін.

В українській літературній мові, як і в більшості діалектів, усі дієслова за типами дієвідмінювання поділяються на дві дієвідміни. Першу дієвідміну склали дієслова колишніх I—III класів (за основою теперішнього часу), які в закінченнях 2-ої і 3-ої особи однини та 1-ої і 2-ої особи множини мають голосний **-е-** (-je-), а в 3-ій особі множини **-у-** (-ju-). До другої дієвідміни ввійшли дієслова колишнього IV класу, які в закінченнях 2-ої і 3-ої особи однини та 1-ої і 2-ої особи множини мають голосний **-и-**, **-і-** (-ji-), а в 3-ій особі множини голосний **-а-** (-ja-). Крім того, виділяється ще й так звана архаїчна дієвідміна, що склалася з колишніх атематичних дієслів V класу і представлена дієсловами *дати*, *істи*, *бути* та дієсловами з основою *-вісти*.

Однак крім цих дієвідмін у частині українських діалектів у межах I дієвідміни виділяється досить численна за своїм складом група дієслів колишнього III класу з інфінітивною основою на [a] і основою теперішнього часу на [j] після [a] (*знáти* — *знáють*, *л'ітáти* — *л'ітáють* та ін.), які мають у ряді діалектів своєрідне дієвідмінювання, в зв'язку з чим їх можна було б виділити в окрему дієвідміну. Цю групу дієслів ми далі будемо називати окремим різновидом I дієвідміни.

У дієсловах I дієвідміни в 1-ій ос. однини між українськими діалектами спостерігається порівняно небагато відмінностей. Так, у дієсловах окремого різновиду з інфінітивною основою на -а в ряді карпатських говорів, зокрема в західнокарпатських, частково в північнопідкарпатських і в північно-західній частині середньозакарпатських, виступає, очевидно, під впливом атематичних дієслів *ім*, *дам* особова флексія **-м**; *знам*, *мам*, *думам*, *рубам*, *с'нівам*, *слухам* та ін. У значній частині середньозакарпатських говорів, а частково також і в північнопідкарпатських, у цих формах зберігається особова флексія **-у**, перед якою, проте, або опускається [j], або ж частіше заступається через [в]: *дау*, *знау*, *мау*, *купу у*, *д'акуу* та ін.; *даву*, *знаву*, *маву*,

купі́ву, ды́хаву, читáву та ін. Таке ж опускання [j] і вставляння [в] властиві для цих говірок і в формах 3-ої ос. множини (пор. *знáют, знáвут, знáвут', читáют, читáвут, читáвут', ма́ут, ма́вут, ма́вут'* та ін.).

У дієсловах 1-ої ос. однини та 3-ої ос. множини від інфінітива на задньоязикові приголосні [г], [к] у ряді поліських говірок на пограниччі з білоруськими немає перехідної палаталізації цих приголосних: *запра́гу, запре́гу, пеку́, бере́гу, могу́, ма́гу* та ін. Подібні форми трапляються і в деяких наддністрянських, зокрема в говірках батюків (*пеку́, могу́, пеку́т, могу́т*) та середньозакарпатських, зокрема в затисянських говірках на Виноградівщині (*пеку́, пеку́т* та ін.), хоч у цих говірках вони виступають звичайно тільки в паралельному вжитку.

Цікаву форму 1-ої ос. однини від дієслова *лити* маємо в подільських і галицько-буковинських говорах, де вона виступає у вигляді: *лі́у* і *л':áју* чи *л'áју*.

Значно поширеніші відмінності між українськими діалектами у формах 1-ої ос. однини дієслів II дієвідміни, зокрема з основою на передньоязикові приголосні -д, -т, -з, -с та губні -б, -п, -в, -м. Щоправда, ці відмінності зводяться переважно або майже винятково до фонетичних видозмін форм, однак вони, обмежуючи сферу своєї дії лише певними формами, носять грамадикалізований характер. Так, у переважній більшості українських діалектів старшої формації, зокрема в південно-західних і поліських, а також у північній смугі середньонаддніпрянських говірок південно-східних діалектів, які в літературній мові, у формах 1-ої ос. однини дієслів з основою на передньоязикові зубні ці приголосні чергуються з відповідними шиплячими (д—дж, т—ч, з—ж, с—ш), що є відбиттям давніх східнослов'янських чергувань d, t, z, s у звукосполучі з j; пор.: *ходѣ́ју, водѣ́ју, сидѣ́ју, кручу́, лечу́, во́жу, ля́жу, но́шу, ко́шу, машчу́, ї́ждѣ́ју* та ін. (пор. південно-західні з наголосом на основі: *ходѣ́ју, водѣ́ју, кручу́, во́жу, но́шу, ко́шу, машчу́* та ін.). У значній частині цих говорів у чергуванні [д]:[дж] відбувалося спрощення [дж]>[ж]. Це, зокрема, сталося в багатьох середньонаддніпрянських і лівобережнополіських говірках (пор. *хо́жу, си́жу, бу́жу* та ін., хоч і *водѣ́ју*, бо є *во́жу* від *возі́ти, хажу́, ва́жу* та ін.), в яких нерідко згадані форми вживаються паралельно із старішими формами з [дж].

У переважній більшості південно-східних діалектів, зокрема в південній смузі середньонадніпрянських і слобожанських говірок та в усіх степових, а також у деяких південно-західних говорах, зокрема в південно-східній смузі подільських говірок і в буковинських та частково в східнокарпатських говірках, за аналогією до інших особових форм, зокрема до форми 3-ої ос. множини (одного з крайніх членів дієслівної парадигми), відбулося вирівнювання форм 1-ої ос. однини, що виявилось в утраті чергування [д], [т], [з], [с] з шиплячими; пор.: *ход'у, вод'у, сид'у, буд'у, крут'у, лет'у, воз'у, ляз'у, нос'у, мас'т'у, їзд'у* та ін.) (пор. також подільські, буковинські та правобережні південно-східні з наголосом на основі: *хбд'у, вбд'у, буд'у, крут'у, вбз'у, нбс'у, кбс'у, мас'ц'у* та ін.). Ареал цих говорів приблизно окреслюється такою лінією зі сходу на захід: північніше Харкова, Полтави, Черкас, Вінниці, Кам'янця-Подільського, Чернівців і далі на південний захід приблизно по р. Черемош. Крім того, є ще два менші ареали, що охоплюють східні райони Сумської області, а також північну частину правобережнополіських і північно-східну частину волинсько-поліських говірок, проте на цих ареалах форми типу *ход'у, нос'у, хбд'у, нос'у* побутують паралельно з формами типу *ходж'у, хож'у, хбдж'у, хбж'у*. Щоправда, і в південно-східних діалектах, розмішених на південь від розмежувальної лінії ареалу без чергувань [д] — [дж], [ж], [т] — [ч] та ін., зокрема в полтавських, середньочеркаських, виступають форми типу *вожу, кручу*, але тільки як варіанти до основних форм типу *ход'у, крут'у* та ін. Таким чином, нові форми 1-ої ос. однини, де немає чергувань передньоязикових зубних із шиплячими, найбільшою мірою поширені звичайно в діалектах новішої формації.

З інших діалектних форм 1-ої ос. однини відзначимо ще форми дієслів з основою на губні приголосні, в яких замість двофонемних сполук [бл'], [пл'], [вл'], [мл'], очевидно, за аналогією до форм 3-ої ос. множини виникли двофонемні сполуки [бј], [пј], [вј], [мј]; пор.: *рббју, л'убју, куцју, терпју, лоўју, стайју, ломју* та ін. Такі форми поширені в ряді галицько-буковинських говорів, зокрема в південній частині надністрянських, у надсянських, покутсько-буковинських говірках, у східній частині східнокарпатських говірок, а також у ряді правобережнополіських говірок, зокрема в західній частині їх.

У 2-ій ос. однини відмінності між українськими діалектами стосуються лише дієслів окремого різновиду I дієвідміни з інфінітивною основою на -а і атематичних дієслів архаїчної дієвідміни".

У дієсловах архаїчної дієвідміни в більшості діалектів, зокрема в південно-східних, в основній масі поліських, за винятком крайніх північних говірок лівобережно- та правобережнополіських (де маємо форми *дас'ї, јес'ї*) і південно-західної частини волинсько-поліських, поширені форми, що збігаються з літературною мовою: *дасіу, јісіу, відповісіу*; у подільських говірках, а також у західній частині волинських, у південно-західних волинсько-поліських та в північних наддністрянських говірках побутують форми, що виникли за аналогією до дієслів II дієвідміни: *дасіиш, јісіиш, повітиш* та ін.; у покутсько-буковинських, східнокарпатських, карпатських говорах, а також у частині наддністрянських та в надсянських говірках звичайними формами 2-ої ос. однини цих дієслів є: *јіш, даш, повіш, јіш', даш', повіш'* та ін.; у більшості ж наддністрянських говірок — *\јс', јіс", дас', дас", повіс', повіс"* та ін. Форми типу *даш, \јш* знаходимо також у південній частині степових говорів та в північно-східній частині слобожанських говірок, де вони виникли, мабуть, під впливом російських говірок.

Дієслова окремого різновиду I дієвідміни, становлячи в карпатських говорах та в надсянських говірках по суті окрему дієвідміну, в 2-ій ос. однини мають стягнені форми: *знаш, думаш, слухаш, рубаш, чыташ* та ін. Що ж до широко знаних у південно-східних і в більшості південно-західних діалектів форм типу *знáјіш, нитáјіш, слухáјіш* тощо, то вони виникли, найвірогідніше, внаслідок фонетичного звуження [e] в позиції після [j] (див. с 51), хоч цьому звуженню могла сприяти також аналогія до відповідних дієслівних форм II дієвідміни типу *крóјіш, дóјіш* та ін.

У 3-ій ос. однини дієслова I дієвідміни в усіх українських діалектах, як і в літературній мові, звичайно мають форму з опущеним особовим закінченням. Щоправда, в ряді карпатських говорів і в надсянських говірках, для яких властиві стягнені форми в 2-ій ос. однини від дієслів окремого різновиду на -аш, відомі також стягнені форми і в 3-ій ос. однини із збереженням особового закінчення: *думат, ѳт'їкат, чытат, рубат, гáдат, слухат, з'вiдат, бiгат* та ін., хоч поряд у середньозакарпатських говір-

ках вживаються й нестягнені форми з опущеним особовим закінченням: *з'віда́є, чита́є* та ін. У поодиноких дієсловах I дієвідміни зустрічаються форми 3-ої ос. однини з особовою флексією -т(-т') і в деяких інших південно-західних говірках. Так, К. Дейна відзначає такі форми на Тернопільщині в двох говірках (Трубочин, Біловці), розміщених поблизу місця впадання р. Збруча в Дністер (*і́дет, несе́т*), а Г. Ф. Шило — від окремих дієслів у кількох населених пунктах (Ситне, Суходоли, Верба, Овадів) південної Волині (*в'і́жет', г'і́нет', со́хнет', т'е́гнет*). Подібні форми К. Дейна, як і інші дослідники, вважає за архаїзми, хоч, мабуть, вони швидше все-таки є неологізми, що виникли за аналогією до дієслів II дієвідміни.

У ряді говірок південно-східних діалектів, зокрема в деяких слобожанських і в окремих степових, внаслідок аналогії до дієслів II дієвідміни, підтриманої також впливом російської мови, в дієсловах I дієвідміни поширилися форми з особовою флексією -т': *і́дѣт', несе́т', гра́ѣт', с'ніва́ѣт'* та ін.

Із діалектних форм дієслів I дієвідміни на окрему увагу заслуговують так звані усічені, чи стягнені, безфлексійні форми від дієслів окремого різновиду (колишнього III класу) типу *зна, гул'а́*, що широко представлені в південно-східних діалектах. Їх знаходимо в усіх лівобережних південно-східних говорах, зокрема в слобожанських, середньонадністрянських (південнокиївських і полтавських), а також степових; широко відомі вони і в правобережних південно-східних, зокрема на південній Київщині, Черкащині, Кіровоградщині, Миколаївщині тощо; напр., у середньочеркаських говірках: *гул'а; гука; видумл'а́, коха, плива, циба́, колу́па́*; у полтавських: *зна, слуха, дума, гука, пита*. Особливістю говорів, у яких засвідчуються ці форми, є те, що в них усічені, чи стягнені, форми вживаються поряд з нестягненими з перевагою то тих, то інших.

Дієслова II дієвідміни в 3-ій ос. однини в українських діалектах звичайно зберігають флексійне -т'. Відмінності між діалектами в цій формі найчастіше проявляються в тому, що в одних із них флексійне -т', зберігає свою м'якість, а в інших воно зазнало ствердіння. М'яке флексійне -т' властиве південно-східним діалектам і більшості поліських: *ходит', носит', возит', говорит'* та ін. Щоправда, у волинсько-поліських говірках острівцями знаходимо й форми на -т, зокрема в говірках межиріччя Горині і Стиру та Стоходу й Прип'яті. Тверде флексійне -т поширене здебіль-

шого в південно-західних діалектах (*хòдит, нòсит, прòсит, вòзит* та ін.), хоч, наприклад, у середньозакарпатських говірках на захід від р. Боржави маємо й форми з м'яким -т' (*хòдит', нòсит', вòзит'* та ін.). Форми з твердими флексійними -т трапляються й на території південно-східних діалектів, зокрема в середньочеркаських, хоч у більшості з них переважають форми на -т'.

У частині південно-західних діалектів, зокрема на півночі наддністрянських та на півдні південно-волинських говірок, а також у південноподільських, від дієслів II дієвідміни з кореневим наголосом паралельно вживаються форми 3-ої ос. однини з опущеним флексивним -т; пор.: *ходи, нòси, прòси, рòби*, але: *сидьт, кричьт, біжьт*, а також: *хòдит, нòсит* та ін.

Своєрідні форми 3-ої ос. однини від дієслів II дієвідміни поширені в багатьох південно-східних діалектах. Тут внаслідок аналогії до дієслів I дієвідміни в дієсловах II дієвідміни з кореневим наголосом виникли форми з опущеною особовою флексією, що підрівнялися до дієслівних форм I дієвідміни: *ходе, нòсе, вòзе, рòбе, вòде, кòсе, лàзе, мàсте* та ін. Ці форми найпоширеніше вживаються в українських говорах нової формації, переважно в слобожанських та степових, включаючи й переселенські говірки. Однак вони поширені в паралельному вживанні або лише як варіанти до інших основних форм також у середньонаддніпрянських (напр., у полтавських, південнокиївських, середньочеркаських) говірках; знані вони і в південно-східних подільських, а також у буковинських та східнокарпатських (пор. буковинські: *ходи, нòси, прòси* та ін., східнокарпатські: *моле, кòсе, хòде* та ін., але: *фáле^мт* та ін.), однак в останніх ці форми, очевидно, того ж характеру, що і в північнонаддністрянських та південноволинських говірках.

Дієслова архаїчної дієвідміни в усіх говорах зберігають флексійне -т', (*дас'т', дас'ц', јис'т', јис'ц', јіес'т'* та ін.); лише в деяких південно-західних говорах, наприклад у східнокарпатських, тут виступає -т (*јіст, даст*), а в деяких середньозакарпатських маємо форми з опущеним -т (*дас', јис', нòв'іс'*).

У 1-ій ос. множини в дієсловах усіх дієвідмін на всій території поширення української мови виступає особова флексія -мо. Проте, коли на неї не падає наголос, вона може скорочуватися в -м. Це буває як у південно-східних і поліських діалектах, так і в південно-західних; пор. у полтав-

ських говірках: *рóbим, несём, хóдим* та ін., але й: *рóbимо, несéмо, хóдимо* та ін.; у лівобережнополіських: *рóbим, берём, знајём, несём* та ін., а поряд: *рóbимо, несемó, хóдимо* та ін.; у наддністрянських: *визём, кáжим, мóчим, хóдим* та ін., а також: *визéмо^у, кáжимо^у, мóчимо^у, ходимо^у* та ін.

У карпатських говорах у цих формах звичайно вживається особова флексія -ме, а в західнокарпатському зрідка -мы: *хóдимо, рóbиме, пíшеме, спимé* та ін., *мáмы, знáмы, јімы* та ін.; пор. також і від архаїчних дієслів: *јімé, дамé, пувімé* та ін.

У дієсловах окремого різновиду I дієвідміни, для яких у карпатських говорах і в надсянських говірках характерні стягнені форми в однині, поширені в цих говорах стягнені форми і в 1-й ос. множини: *співаме, чітаме, нікаме, слухаме* та ін., *мáмы, знамы* та ін., *читáмо, слухáмо, питáмо* та ін.

У формах 2-ої ос. множини якихось відмінностей між українськими діалектами не відзначається. Тут укажемо лише на наявність у деяких південно-західних діалектах, зокрема в карпатських, надсянських і в деяких суміжних з ними говірках, стягнених форм дієслів окремого різновиду I дієвідміни: *штáте, читáте, мáте, знáте, обзйрате* та ін.

У 3-ій ос. множини дієслова в усіх українських діалектах виступають із флексійним -т. Це -т', як і в у формах 3-ої ос. однини, в більшості діалектів, зокрема в південно-східних і поліських, звичайно зберігає свою м'якість, а в південно-західних втрачає, хоч в останніх є говірки (південно-західна частина середньозакарпатських та деякі ін.), в яких поширені форми з м'яким -т', як і в поліських (переважно у волинсько-поліських у басейні рік Горині, Стару, Случу) та в деяких південно-східних (зокрема, на Черкащині) є говірки з твердим флексійним -т. В одних лише покутсько-буковинських та східнокарпатських говорах у дієсловах II дієвідміни опускається флексійне -т, а самі форми 3-ої ос. множини набирають вигляду: (*вони*) *хóд'е, нóс'е, вдз'е, гбн'е, сид'é, јід'é, моуч'ё* та ін., *хóд'і, нóс'і, вбз'і, сид'і, јід'і* та ін., *хóд'у, нбс'у, вдз'у, сид'ї, јід'ї* та ін., *хóд'а, нбс'а, вбз'а, сид'á, хвáл'а, јід'á* та ін. Причому характер кінцевого голосного (флексії) цих форм залежить від тих фонетичних перетворень, яких зазнав по говорах [а] [<А) ПІСЛЯ М'ЯКИХ ПРИГОЛОСНИХ ТА [І] (див. с 56—57). Тут доречно буде також нагадати, що в зв'язку з фонетичними змінами, яких зазнало [а] будь-якого походження

після м'яких приголосних та [ʎ] у галицько-буковинських говорах та [a] [⟨A] в ПОЛІСЬКИХ діалектах, особова флексія 3-ої ос. множини дієслів II дієвідміни -ат' (⟨ ать) оформилася в цих говорах своєрідно. Так, у галицько-буковинських говорах, зокрема в наддністрянських і надсянських говірках, вона нерідко набрала вигляду -ет, -іт, -ит (*вони хбд'ет, хбд'іт, хбд'ит* та ін.), а в поліських, якщо вона опинилася в ненаголошеній позиції,—ет' (*вони хддет', нбсет', кбсет', вбзет', кўрет'* та ін.), а під наголосом — ат' (*вони спл'ат', јед'ат', сид'ат', беж'ат'* та ін.).

З інших діалектних явищ відзначимо поширення внаслідок аналогії до дієслів I дієвідміни в дієсловах II дієвідміни особової флексії -ут' замість -ат', що спостерігається в ряді південно-східних говорів, зокрема в слобожанських (*хбд'ут', вбз'ут', нбс'ут', рббл'ут', пбл'ут'* та ін.), середньочеркаських (*кбл'ут', кбс'ут', м'ел'ут', дбјут', појут', маc'ц'ут'* та ін.), звичайно в дієсловах з кореневим наголосом, а також в окремих південно-західних, наприклад у деяких наддністрянських і південноволинських [(*говбрут, вогбрут, варут, курут, мбцут, пбјут* та ін., а також під наголосом: *критут, спішјут, біжјут, стур'јут* та ін.) та в деяких буковинських (*нбс'ут, вбз'ут, хбд'ут* та ін.). Такі форми виступають як у південно-східних, так і в південно-західних говірках звичайно як паралельні до інших форм з більшою чи меншою частотою вживання.

Майбутній час. Прості форми майбутнього часу доконаного виду, відрізняючись від форм теперішнього часу лише наявністю префіксів, мають у різних українських діалектах такі ж відмінності, як і форми теперішнього часу. Тому на них тут зупинятися не станемо.

Форми майбутнього часу недоконаного виду в українських діалектах за структурою бувають двох різновидів: складена, або аналітична (найчастіше типу *буду* + інфінітив), і складна, або синтетична (типу *ходитьиму*). Проте в уживанні цих форм та в їх структурі між українськими діалектами існують більші чи менші відмінності. Якщо в південно-східних діалектах, а також у більшості поліських, зокрема в правобережнополіських і в волинсько-поліських говірках, поширені в паралельному вжитку як аналітична форма, що твориться поєднанням допоміжного дієслова *буду* та інфінітива, так і синтетична типу *ходитьиму*, то в південно-західних діалектах і в лівобережнополісь-

ких говірок поліських діалектів виступають лише різні за структурою складені, аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду.

Складна, чи синтетична, форма майбутнього часу виникла, як відомо, в результаті лексикалізації, злиття в одне слово складових частин широко вживаної у давнину складеної, аналітичної, форми, яка складалася з інфінітива відмінюваного дієслова і допоміжного дієслова *иму* (інфінітив — *йти*). Причому витворенню цієї форми передували закріплення допоміжного дієслова у постпозиції і фонетична редуція в ньому початкового [и] (*иму ходити* > *му ходити* — *ходитиму му* > *ходитиму*). Внаслідок цих процесів саме допоміжне дієслово перетворилося на своєрідне особове закінчення (-му, -меш, -ме, -memo, -мете, -муть). Можна припустити, що витворення форм типу *ходитиму* сталося раніше від лексикалізації зворотної частки *с'а*, оскільки в зворотних дієсловах майбутнього часу в тих діалектах, де існують синтетичні форми, як і в літературній мові, лексикалізована частка *с'а* стоїть після -му, -меш, -ме (пор.: *умиватимус'*, *с'мійатимес':а*, *гратимец':а* та ін.).

У південно-західних діалектах, а також у лівобережно-поліських говірках поліських діалектів представлені, як уже відзначалося, різного типу складені, аналітичні, форми, які виступають у говорах звичайно без паралельного вживання.

Найпоширенішою із них є форма типу *буду* + інфінітив, яка виступає як єдино можлива форма майбутнього часу недоконаного виду в лівобережнополіських говірках поліських діалектів (*буду хадїт'*, *будеш вазїт'*, *буде спат'*, *будем їїехат'*, *будете їти* та ін.), а також у ряді південно-західних діалектів, зокрема в подільсько-волинських і карпатських говорах (пор. у подільських: *буду брати*, *будеш їїхати*, *буде спати*, *будемо ходїти* та ін.; у південноволинських: *буду терти*, *будеш ходїти*, *будемо брати*, *будете їти* та ін.; у середньозакарпатських: *будеш знати*, *будете їїїти*, *будут ходїти* та ін.; у західнокарпатських: *будут бїти*, *будеме грати*, *будеш с'а женїти* та ін.; у північнокарпатських: *буду робїти*, *буде с'а женити*, *будете ходїти* та ін.). Зрозуміло, що на окраїнах цих говорів зустрічаються й форми, властиві сусіднім говорам. Так, у західній частині подільських говірок, а також у північній частині карпатських, зокрема в північнокарпатських і в говорі галицьких лемків, трапляються форми, властиві

переважно наддністрянським говорам типу *б́уду ходй́у*, а в східній частині середньозакарпатських говірок, зокрема в говірках околиць м. Хуста — форми, що характерні східнокарпатським говіркам, типу *му ходити* та ін.

Широкий ареал охоплюють аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду, що за своєю структурою сягають давніх форм майбутнього другого, які, проте, своїм значенням відрізняються від останніх (майбутній другий, як відомо, мав значення доконаного виду). За структурою ці форми являють собою поєднання допоміжного дієслова *буду*, яке виступає в препозиції, з формою дієслова минулого часу дієприкметникового походження (кол. невідмінюваний активний дієприкметник минулого часу, що входить до складу ряду аналітичних форм). Найхарактернішими є ці форми для наддністрянського говору і надсянських говірок; пор. у наддністрянських: *буду пий і жіу, будеш с'їженй́у, буди́с'їгризла, будимо \ли, будите" с"півали, будут загортали* та ін.; у надсянських: *буду вітхóдила, будут кричали* та ін. У північно-західних наддністрянських говірках (говір батюків) основна складова частина цієї форми виступає в чоловічому роді для всіх родів, а також у формах множини (пор. *вона буде робй́у, воно буде робй́у, будем жи́у, будем від'їу, будут кліка́у* та ін.). Такі форми майбутнього часу зустрічаються і в говірках, суміжних з наддністрянськими та надсянськими, зокрема в деяких північнопідкарпатських, західнокарпатських (говірки галицьких лемків), подільських, у говірках західної Волині; трапляються вони в паралельному вжитку і в окремих волинсько-поліських говірках.

У ряді південно-західних говорів поширені аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду, що сягають давніх аналітичних форм з допоміжним дієсловом *иму* + інфінітив і нагадують літературні і південно-східні синтетичні складні форми.

Різниця між цими діалектними і літературними формами полягає в тому, що колишнє допоміжне дієслово у фонетично видозміненому вигляді (*му, меш, ме, мемо, мете, мут*) у південно-західних діалектах виступає як у препозиції, так і в постпозиції, не зливаючись з інфінітивом, з яким творить воно цю аналітичну форму майбутнього часу.

Основним ареалом цих форм є покутсько-буковинські і особливо східнокарпатські говірки (пор. у буковинських: *меш віт'егáти, мемо віт'егáти* та ін.; у покутських: *ме*

сёрдити си, мёмо від'іти та ін.; у східнокарпатських: *му робіти, меш істи, як мёте ітї, мёмо від'іти, мёте від'іти, мут від'іти* та ін.), хоч вони зустрічаються і в суміжних із східнокарпатськими середньокарпатських говірках, зокрема в районі м. Хуста (*муказати, меш робіти, ме ходіти* та ін.), та в деяких інших. Особливістю вживання цих аналітичних форм майбутнього часу є те, що вони навіть в основному ареалі свого поширення виступають звичайно в паралельному вжитку з іншими аналітичними формами, зокрема з формами типу *буду* + інфінітив.

Минулий час. Українська мова як літературна, так і діалектна для вираження минулої дії має дві форми: 1) минулий час; 2) передминулий, чи давноминулий, час.

Вживання тієї чи іншої форми зумовлюється потребою виявлення в межах одного речення взаємовідносин однієї минулої дії з іншою, встановлення порядку їх проходження. Якщо одна з минулих дій передує іншій, то для вираження першої вживається спеціальна форма передминулого, чи давноминулого, часу, а минула дія, що відбулася вже після іншої минулої дії, виражається формою минулого часу.

Між цими формами є відмінності і в їхній структурі. В гой час як форми власне минулого часу в літературній мові і більшості українських діалектів є простими, то форми передминулого, чи давноминулого, часу — складені, аналітичні.

Далі коротко розглянемо виявлення цих форм в українських діалектах.

Сучасні українські форми минулого часу своїм походженням, як відомо, сягають давніх форм перфекта з опущеним допоміжним дієсловом. Вони власне дієприкметники за походженням (пор. давньоруськ. перфектні форми: *ходилъ есмь, ходилъ еси, ходилъ есть* і т. д. і суч. укр. форми минулого часу: *ходив* і т. д.), у зв'язку з чим у них немає особових форм, але наявні форми роду (*ходив*, *ходила*, *ходило* — *ходили*).
...;

Такі форми минулого часу, крім літературної мови, властиві більшості українських діалектів, зокрема південно-східним і поліським, де вони виступають у безваріантному вживанні. Щоправда, у волинсько-поліських говірках вони вживаються поряд із складними аналітично-особовими формами минулого часу. Поширені ці форми і в південно-західних діалектах, де їх звичайно маємо найчастіше в конструкціях з підметом, вираженням особовими займенниками 1-ої та 2-ої особи, хоч вони можуть вжива-

тися як варіанти і в усіх інших випадках. Проте в ряді подільських говірок, зокрема в говірках східного і південно-східного Поділля, як і в східноволинських говірках, ці звичайні форми минулого часу виступають безваріантно.

У південно-західних діалектах і в волинсько-поліських говірках поліських діалектів крім звичайних форм поширені ще специфічні складені, аналітичні форми минулого часу, які звучать ще перфектними, або перфективними, формами. До речі, остання назва не може вважатися за вдалу, бо вона не розкриває самої суті форми. Адже аналітична форма така ж перфективна, чи перфектна, як і звичайна форма минулого часу, бо обидві вони зрештою сягають давньої форми перфекта, а своїм значенням вони еквівалентні. Очевидно, для позначення таких форм найбільш вдалою буде все-таки назва аналітично-особові форми минулого часу.

За своєю структурою вони становлять поєднання звичайної форми минулого часу (за походженням активного дієприкметника минулого часу) з особовими енклітиками, що є здеформованими формами колишнього допоміжного дієслова *быти* в теперішньому часі (пор. *-јем, -ем, -м* < *есмь, -јес', -ес', -с'* — еси, *-с'мо, -с'ме* — есм, есмо, *-с'те* — есте). Інакше кажучи, аналітично-особові форми минулого часу є здеформовані форми колишнього перфекта.

Особові енклітики вказують на діючу особу, виконуючи функцію своєрідних особових «закінчень». Вони вживаються звичайно в конструкціях речень з опущеним підметом — особовими займенниками 1-ої, 2-ої особи, хоч іноді займенник може бути й наявним (напр., у відомій закарпатській пісні: *ја-м собі гадала хлопця молодого*). Особові енклітики, вказуючи на діючу особу, виступають тільки в 1-ій та 2-ій особах однини і множини; в 3-ій особі їх немає, оскільки на діючу особу тут вказує підмет-іменник.

У діалектах, для яких властиві аналітично-особові форми минулого часу, особові енклітики виступають у найрізноманітніших варіантах і можуть вживатися як у постпозиції, так і в препозиції, прилягаючи нерідко навіть до іншого слова. Наприклад, у наддністрянських і надсянських говірках відомі такі варіанти особових енклітик: *-јем, -ем, -им, -ім, -вим, -вім, -м* (1-а ос. однини чол. р.), *-м* (1-а ос. однини жін. і середн. р.), *-јес', -јес, -јіс, -ес', -ес, -с* (2-а ос. однини чол. р.), *-с', -с* (2-а ос. однини жін. і середн. р.), *с'мо, -с'моу, -с'му, -с'ми, -смо, -змо* (1-а ос. множини), *-с'те, с'теу, -с'ти, -сте, -сти* (2-а ос. множини); пор.: *ходій*

-*јем, биј-јем, ходів-ем, ходів-им, міг-вім, пік-вим, хаіу-м* *поставіу, нбгі-м вїмиу* та ін., *ходїла-м, була-м, ужє-м бўла, де-с' ходїу, там-ім ходїла* та ін., *ходїу -јес', ходїу -јіс, ходів-ес'*; *ходів -ис, куріву -с пригнаў, ходїла -с', ходїла -с, пушта-вила -с, ро^взбіло -с, бо-с прийшла* та ін., *ходїли -с'мо, ходїли -смо, жиби- с'мо йшли, самї -сму с'а пуздавали* та ін., *ходїли-с'те, бўли- сте, ходїли-сти, дє-сти бўли, ўже -сти минули* та ін.; у покутсько-буковинських: *-јем, -ем, -ім, -м* (1-а ос. однини), *-јес, -ес, -іс, -с, -с'*, (2-а ос. однини), *-с'мо, -смо, -м* (покутське) (1-а ос. множини), *-сте* (2-а ос. множини); (пор.: *браў-јем, брав-ем, брав-ім, брала -м, відїла-м, брали-с'мо, брали-смо* та ін., *брали-м* (покутське), *брали-сте, відїли-сте* та ін.); у східнокарпатських: *-ме, -сме* (1-а ос. однини), *-іс, -с* (2-а ос. однини), *-сме* (1-а ос. множини), *-сте* (2-а ос. множини); пор.: *н'іс-ме, нєсла-сме, к'єнуї-сме, к'єнула-сме, грїу-сме, грїла-сме, н'іс'-іс, нєсла-с, к'єдали-сме, ходєле^а-сме, ходєле^а-сте, казале^а-сте* та ін.; у карпатських говорах: *-ем, -им, -ім, -м* (1-а ос. однини) *-ес', ис', -іс', -с'* (2-а ос. однини) *-с'ме, -сме, -с'ми* (1-а ос. множини), *-с'те, -сте* (2-а ос. множини) (пор.: *ходів-ем, купів-ем, ходів-им, купів-им, робів-ім, тотбм казау ш'ч'о-м знау, бша-м, купїла-м, бо-м т'а породила* та ін.; *мус'ів-іс', робів-ис', купів-ес', ходїла-с', знала-с, ш'ч'о-с казау* та ін.; *робїли-с'ме, купїли-с'ме, мус'їли-сме, ходїли-с'ми, ходїли-с'ме, мус'їли-сте, знали-сте, што-с'те хот'їли понїкати* та ін.); у подільсько-волинських (крім східної їхньої частини), а також у ряді волинсько-поліських: *-ем, -им, -м, -ес', -с', -с'мо, -хмо* (останні в підляських говірках), *-с'те* {*брав-ем, брав-им, брала-м, робїла-м, ходїла-м, ходів-ес', брав-ес', ходїла-с', обїдали-с'мо, јїхали-с'мо, булі-хмо, напекл'ї-хмо, брали-с'те, робїли-с'те* та ін.).

Форми передминулого, чи давноминулого, часу в українській діалектній мові такої самої структури, як і в літературній. Вони творяться поєднанням відмінюваного дієслова минулого часу з допоміжним дієсловом, що виступає також у минулому часі. Відмінності між діалектами в цих формах зводяться до відмінностей у формах минулого часу.

Форми передминулого, чи давноминулого, часу в діалектній мові, як і в літературній, вживаються порівняно рідко, оскільки в мовленні не так уже й часто виникають ситуації, що викликають потребу вживання цих форм. Однак вони є в українських говорах усіх діалектних типів. Наприклад, у південно-східних середньоадніпрянських:

була зробила піч, а вона кърит', то ја знову розвал'ала, сони́чко було пригр'іло, та й сховало́с' та ін.; у слобожанських: *була́ с'півала, поїхаў буў, були́ дали́ та ін.*; у південно-західних середньозакарпатських: *мы купіли ббли, мы найшли́ ббли, найшли́-сме ббли, ўни принесли́ ббли та ін.*; у західнокарпатських: *ходиў-јем быў, ходила-јем была, ходива-јеМбывата* ін.; у наддністрянських: *писаў-јем буў, писала-м була, була-м писала, писала-с' була та ін.*; у подільських: *хо́диў буў, зро́біла була́, були́ по́свари́лис' та ін.*; у правобережнополіських: *змолоў буў, зробили́ були́, ја була́ й дала́, але... та ін.*; у волинсько-поліських: *булі-хмо напеклі́, забрали́-хмо булі́* (підляські говірки), *робила-м була, робили-с' те були́ та ін.*

Умовний спосіб

У більшості українських діалектів, зокрема в південно-східних і поліських, форми умовного способу нічим не відрізняються від відповідних форм літературної мови. Вони створюються поєднанням форм минулого часу (історично-активного дієприкметника минулого часу на -ль, -ла, -ло) з умовною часткою *би*, причому ця частка може скорочуватися в *б*, якщо вона опиняється перед голосним звуком (пор. *ходиў би*, але: *ја б ходиў, ходила б, ходили б та ін.*).

У південно-західних діалектах, для яких властиві аналітично-особові форми минулого часу, спостерігаються й відмінності у формах умовного способу, що значною мірою нагадують відмінності в згаданих формах минулого часу. Так, у них умовна частка *би*, яка, до речі, звичайно не скорочується в *б*, приєднує до себе особові енклітики в 1-й та 2-й особах однини і множини і набирає такого вигляду: **би-м** (1-а ос. однини) **бис'** (2-а ос. однини), **біс'мо**, **біс'ме**, **біс'ми** (1-а ос. множини), **біс'те** (2-а ос. множини). Напр., у наддністрянських говірках: *пішоў би-м, принесла би-м, пішла би-с, ти би-с пішбу, ходили би-смо, би с'мо прийшли́, ходили би-с'те, як би-сти нині́ прийшли́*; у покутсько-буковинських: *даў би-м, ја би-м даў, даў би-с, бі-смо ході́ли, бі-сте ході́ли*, хоч у 1-й ос. однини тут можливі, як і в східнокарпатських говірках, форми типу *даў бих, ја бих даў та ін.*

У східнокарпатських говірках досить широко вживається в 1-й особі однини частка *бих*, *бе"х*, що вгає стародавньої форми аориста (пор. ст. руськ. *быхъ*): *носёу бе"х, несла бе"х, заснуў бі"х, заснула бе"х та ін.* (пор і в інших

особах: носéле^н-сме бe^нх, нёсле^н-сме бё^нх, нёсле^н-сте бе^нх та ін.). Ця частка (*бих*), як ми бачили, виступає в паралельному вжитку в покутсько-буковинських, а також у середньозакарпатських говірках між р. Боржавою і р. Ужем (*купійу бых, ја бых купійу* та ін.). У карпатських говорах, які відзначаються збереженням давнього звука [ы], цей звук зберігається звичайно і в частці *бы* (пор. *купійу бы-м, знáла бы-м, читáю бы-с', бýли бы с'ме, знáли бы-с'те* та ін.). У 3-й ос. однини і множини в усіх цих говорах умовна частка виступає, як і у формах минулого часу, без особової енклітики (пор. *Знаў би Иван, що бідд буде* та ін.).

Отже, в багатьох південно-західних говорах умовний спосіб характеризується особовими формами, які, як і форми минулого часу, виражаються особовими енклітиками, що приєднуються до умовної частки *би*.

В українських діалектах, як і в літературній мові, вживаються також і форми умовного способу минулого часу, які творяться приєднанням до звичайних форм умовного способу допоміжного дієслова *бути* в минулому часі; пор. у наддністрянських говірках: *то бис'ї була їз'áла, то би-м буї зробійу* та ін.; у середньозакарпатських говірках: *ја бы-м была мала, тай не^н йшоу бы бы-им с'уды, кýл'коўна была хт'íла* та ін.; у середньонаддніпрянських говірках: *була б'юмý сказала, булá б не^е л'убила, буу би викинуу, бу-лї б пішли у кінó* та ін.

Наказовий спосіб

У формах наказового способу між українськими діалектами спостерігаються незначні відмінності, які зводяться переважно до виникнення ряду діалектних новотворів, хоч іноді й трапляються випадки збереження старіших форм.

Південно-східні діалекти мають такі самі форми наказового способу, як і літературна мова, проте і в них зустрічаються окремі відхилення. Такі ж в основному, однак з певними відмінностями, і форми наказового способу в поліських діалектах та в подільсько-волинських говорах південно-західних діалектів. Найбільше відмінностей у цих формах фіксується в галицько-буковинських та карпатських говорах південно-західних діалектів і в деяких говірках поліських діалектів.

У 2-й ос. однини форми наказового способу звичайно закінчуються на **-и**, **-й** та на м'який чи твердий приголосний:

веді, несі, бері, сохни, крикни, с'їдай, знай, читай, стан', с'ад', гл'ан', буд', л'аж, ріж та ін.; пор. також форми дієслів архаїчної дієвідміни: *дай, розповідай, їж*.

У ряді поліських говірок, очевидно, в зв'язку з загальною тенденцією до опускання кінцевого [й] після голосного виникли стягнені чи усічені форми 2-ої ос. однини наказового способу: *ни, поій, би, забій, ми, помій, л'ї* та ін. (замість: *пий, попій, бий, забій, мий, помій, лий*).

У наддністрянських говітках у дієсловах з префіксами *ви-, за-, при-* та ін., основа яких закінчується на приголосний, у зв'язку з перенесенням наголосу на особове закінчення *-и* в 2-ій ос. однини воно зберігається: *винусй, вихуди, захуди, прихуди, завуди, залазй* та ін.) (замість: *винос', виход'* та ін.). Своєрідні форми в цих говітках, як і взагалі в галицько-буковинських говорах, мають дієслова архаїчної дієвідміни; у наддністрянських: *їич, повіч*; у південній і південно-східній частині наддністрянських: *їідж, повідж*; у надсянських: *їич, їідж, повіч, повідж*; у покутських: *їідж, повіджі* у східнокарпатських: *їиш, повіиш'* та ін.

У карпатській групі говорів, а також у надсянських говітках у зв'язку з усуненням наголосу із флексії поширилися форми 2-ої ос. однини наказового способу з утраченим особовим закінченням *-и*: *бер, бер', бир'* (бери), *под', поій* (піді), *роб* (роби), *воз'* (візьми), *хот', ход'* (ходи), *заплат'* (заплати), *приніс'* (принеси) та ін. Подібні форми від окремих дієслів зустрічаються і в інших південно-західних говорах, зокрема в деяких наддністрянських (говір батюків): *ход', воз'* та ін. Щодо дієслів архаїчної дієвідміни, то в карпатських говорах вони мають форми: *їич, повіч*.

У 1-ій ос. множини наказового способу в усіх діалектах звичайно маємо флексії **-ім, -імо, -мо**: *ход'ім, берім, нес'ім, сад'ім* та ін., *ход'імо, берімо, нес'імо, сад'імо* та ін., *ст'ан'мо, буд'мо, с'ад'мо, ст'аймо, прих'од'мо, с'їпмо, плачмо, ріжмо, їжмо* (поліськ. *їієжмо*), *да'ймо, б'іймо, л'агаймо, питаймо, читаймо* та ін. Причому особові флексії **-ім, -імо** виступають у паралельному вжитку з перевагою то першої, то другої. У деяких південнокиївських, поліських, а також у східноволинських говітках від окремих дієслів поширені форми з наголошеною флексією **-ом**: *ход'ом* та ін. У карпатських говорах та в надсянських говітках, як і у формах теперішнього часу, замість флексії **-імо, -мо** маємо **-іме, -ме**: *с'ад'ме, ст'ан'ме, воз'міме, пуйд'іме, стисн'іме, бір'ме, хвал'ме, р'бме, рубайме,*

л'іга́йме, чита́йме, ви́йме, майже та ін.; пор. також у архаїчній дієвідміні: *буд'ме, дайме, їд'жме, повід'жме*; пор. ще ці дієслова в галицько-буковинській групі говорів: *да́ймо, ї́д'жмо, повід'жмо*.

У 2-ій ос. множини в усіх діалектах виступає особова флексія -іт' (-іт), -те, а зрідка -іте як паралельна флексія до -іт' (-іт): *нес'іт', беріт', клад'іт', т'агн'іт', крикн'іт', хвал'іт', сад'іт', кричіт'* (у південно-західних діалектах найчастіше: *нес'іт, беріт, клад'іт, т'агн'іт, сад'ітта* ін.), *с'ад'те, ст'ан'те, прих'од'те, п'лйчте, вірте, ріжте, стійте, мійте, знайте, бійте* та ін.; пор. також дієслова архаїчної дієвідміни: *дайте, відповідайте, буд'те, їжте* (поліськ. *їежте*); галицько-буковинські і карпатські—*їчте, їд'жте, по'вічте, повід'жте, повіште* та ін.

У ряді говорів зустрічаються в паралельному вжитку й архаїчні форми на -іте; напр., у середньочеркаських, зокрема на Звенигородщині: *беріте, нос'іте, ход'іте, клад'іте, пе'чіте, ве'л'іте* та ін.; у лівобережнополіських: *зробіте, клад'іте* та ін.; у наддністрянських, зокрема в говорі батюків: *покажіте, в'їжіте, глушіте, ход'іте* та ін.

Зрідка в різних говорах при формах наказового способу виступають енклітичні частки -но, -бо, що пом'якшують наказовість, які іноді можуть супроводжуватись ще й частками *же, ж*: *ході-но с'уді, ході-бо с'уді, ході ж но ск'орше, ході ж бо, дай-но, дай же но ме'н'і* та ін.

Форми наказового способу 3-ої ос. однини і множини в усіх діалектах творяться аналітично, поєднанням відповідних форм теперішнього часу із спонукальною часткою *нехай (хай)*, причому частка *нехай (хай)* звичайно виступає в південно-східних і поліських діалектах (*нехай, хай р'обит', нехай, хай р'бл'ат'*), а в південно-західних — різні фонетичні різновиди частки *нехай*: *най, н'ай, нех, ней (най н'бс'ат, н'ай ходит, ней н'бс'іт, нех возит* та ін.).

Дієприкметник і дієприслівник

АКТИВНІ дієприкметники, будучи надбанням писемної літературної мови, в українській діалектній мові, як до речі і в російській та білоруській, майже не вживаються. Єдині дієприкметникові форми, що широко відомі в усіх українських діалектах, — це пасивні дієприкметники минулого часу з суфіксами -н- та -г-. В оформленні цих дієприкметників якраз і спостерігаються певні відмінності в

діалектах. Так, наприклад, у подільських говірках, у східній частині південноволинських (на Житомирщині) і в сусідніх з ними південно-східних і деяких поліських говірках (на Київщині, Черкащині) досить широко знані форми дієприкметників з заміною передсуфіксального [e] на [a]: *завед'аний, заїзд'аний, підвед'аний, протуд'аний, покрут'аний, сплет'аний, вймолот'аний, прбс'аний, квас'аний, помас'ц'аний, зрбл'аний, зл'іпл'аний, збўл'аний, попрўл'аний, полбмл'аний* та ін.

З інших діалектних відмінностей у дієприкметниках відзначимо поширення дієприкметникових утворень з суфіксом -т- за рахунок дієприкметників із суфіксом -н-, що спостерігається в надсянських та в наддністрянських говірках західної Дрогобиччини (пор.: *зблутий, розмелу/ний, забратий, розколутий, запблутий, вітсунутий, загбрутий* та ін.), а також частіше вживання в говорах дієприкметників з суфіксом -л-, що нерідко заступають собою дієприкметники з суфіксами -Т-, -и-; напр., у деяких говірках західної Дрогобиччини: *заспаний, напйлий, набйлий* та ін.

Не станемо спеціально зупинятися на відмінюванні дієприкметників, бо вони, як відомо, відмінюються так, як прикметники. Отже, й відмінності між діалектами у відмінюванні дієприкметників повністю збігаються з діалектними відмінностями в прикметникових формах.

Дієприслівники в українській діалектній мові належать до порівняно рідко вживаних слів. Творються вони так, як і в літературній мові, тобто за допомогою суфіксів -чи, -ши, -вши. Однак у різних говорах, зокрема в поліських, південно-східних (найчастіше в степових) та й у деяких південно-західних, особливо карпатських, трапляються окремі дієприслівникові утворення на -а, що сягають давніх нечленних форм наз. відм. однини чоловічого роду активних дієприкметників теперішнього часу: *лєжа, хбд'а, сйд'а, стоја* та деякі інші.

По говорах спостерігаються деякі особливості в синтаксичному вживанні дієприслівників. Так, наприклад, в окремих карпатських, надсянських і в наддністрянських говірках дієприслівники досить часто виступають у прислівниковій функції; пор. у говірках західної Дрогобиччини: *місиў гліну хбд'ичи, читаў сйд'ичи, мбвиў прис'ідајучи, спит хбд'ичи* та ін.; у середньозакарпатських говірках: *ишбў фїт'кавучи, жиў бідўјучи, рббит плдчучи, мбвит сйд'ачи, читат стоја, піше сйд'а* та ін.

Зауваження до діалектних відмінностей у наголошуванні форм слів

Між українськими діалектами спостерігаються відчутні відмінності в наголошуванні форм слів. Це впливає із загального характеру українського наголосу, який, як і в інших східнослов'янських мовах, є нефіксованим, рухомих, у зв'язку з чим на зміну місця наголосу в словах та їх формах можуть впливати різноманітні чинники як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

До внутрішніх чинників належить, наприклад, скорочення кількості складів у словах, що в свою чергу зумовлюється діалектними фонетичними редукціями голосних звуків, особливостями словотворення тощо. Крім того, в різних діалектах можуть діяти своєрідні аналогії, невластиві літературній мові та іншим діалектам, що також нерідко спричинює зміни в наголошуванні слів.

На зміні місця наголосу можуть відбиватися і впливи з боку інших діалектів та мов, викликані тісними тривалими міждіалектними і міжмовними контактами. Так, наприклад, усталення нерухомого наголосу, фіксованого на передостанньому складі, в західнокарпатських (Лемківщина) говірках сталося, безсумнівно, внаслідок тривалих тісних контактів українського населення цієї території з носіями польської мови.

• Особливості наголошування в українській діалектній мові досліджені ще недостатньо. Тому тут обмежимося лише деякими зауваженнями щодо відмінностей у наголосі в окремих класах слів між діалектами.

Найбільше відмінностей в наголосі порівняно з літературною мовою спостерігається в південно-західних діалектах, серед яких, як уже відзначалося, є й говори з нерухомих наголосом на передостанньому складі (західнокарпатські чи лемківські) і в яких загалом відчувається сильна тенденція до перенесення наголосу на кореневу (а часом і на префіксальну) морфему. Певними особливостями наголошення характеризуються й поліські діалекти, в яких, як про це можна скласти уяву з попередніх даних, помітна тенденція, з одного боку, переносити наголос на флексію, а з другого — відтягувати його на префікс або прийменник.

Далі коротко зупинімося на деяких відмінностях у наголосі окремих частин мови, спираючись, за браком матеріалів, переважно на дані південно-західних діалектів, зокрема наддністрянських говорів і деяких інших, а також

частково на дані південної частини правобережнополіських і інших говірок.

У південно-західних діалектах знаходимо чимало відмінностей у наголошуванні іменників. Так, безсуфіксні двоскладові іменники чол. роду з наголосом на початковому складі в наз. відм. однини звичайно зберігають цей наголос і в наз. відм. множини: *золуб* — *золуби*, *комин* — *комини* та ін. Двоскладові іменники, утворені від префіксованих дієслівних основ, мають здебільшого наголос на префіксі: *від'їзд*, *прóїзд*, *відри́й*, *розри́й*, *по́хід*, *розгін*, *на́рід* та ін. У ряді багатоскладових іменників чол. і жің. роду префікси також відтягують на себе наголос: *відрі́зок*, *відти́нок*, *відт'інок*, *відмі́нок*, *при́буток*, *надви́шок*, *за́робок*, *розга́дка*, *зага́дка*, *за́мітка*, *відга́дка* та ін., а поряд деякі іменники, що мають у літературній мові наголос на префіксі, відтягують наголос на кореневу морфему: *випа́док*, *підл'і́ток*, *прау́нук*, *при́я́тел'* та ін., *недога́рок*, *недол'і́ток*, *недоу́к* та ін. У трискладових іменниках середн. роду на -о у формах наз. відм. множини наголос залишається на кореневій морфемі: *озе́ро* — *озе́ра*, *де́рево* — *де́рева* та ін. У багатоскладових іменниках жің. роду наголос часто зберігається також на кореневій морфемі: *кам'яни́ця*, *робі́тниця*, *таблиця́*, *учени́ця* та ін. Ніколи не наголошується суфікс -ан'а (-ан'е) в іменниках середн. роду: *опові́дан'а* (-е), *мобі́чан'а* (-е), *переко́нан'а* (-е) та ін., а в віддієслівних утвореннях із суфіксом -ова наголос падає на [о] дієслівного суфікса: *купба́н'а* (-е), *мал'ба́н'а* (-е) та ін. Разом з тим у ряді випадків маємо відтягування наголосу на суфікс чи на флексію або й взагалі на кінцевий склад, як, наприклад, в іменниках чол. роду з наголошеним суфіксом -ар у формах наз. відм. множини (*л'іка́р* — *л'ікара́*, *пека́р* — *пекара́* та ін.), у чоловічих особових іменах у формах род. відм. однини (*Роман* — *Романа́*, *Богдан* — *Богдана́*, *Тарас* — *Тараса́* та ін.), у безсуфіксних іменниках чол. роду типу *килі́м*, *прапо́р*, *острі́у* та ін.

Щодо особливостей наголосу іменників у поліських діалектах, укажемо на деякі, відзначені в правобережнополіських говірках, а саме: перенесення наголосу в ряді іменників чол. і жің. роду на префікс: *бдрі́з*, *праба́ба*, *прімо́ука*, *піві́тка*, *пбтребка́*; перенесення наголосу на прийменник: *бере за́ груді́*, *уз'ау́ жі́ї за' петлі́*, *за' коси́*, *об землу́*, *на зору́* та ін.; перенесення наголосу в ряді іменників чол. роду на кінцевий склад: *Про́кіп*, *горошбк*, *щочоло́чок* та ін.; відтягнення наголосу в ряді багатоскладових іменників жің.

роду в наз. відм. множини на початковий чи передпочатковий склад: *могілки, зйрочки, галушк'і, тарілочк'і* та ін.

Із діалектних відмінностей у наголошуванні прикметників відзначаються деякі з південно-західних діалектів: наголошення першого складу в складних прикметникових суфіксах — *івс'к-ий, -іўн-ий, -еўн-ий, -лив-ий: бат'кіўс'-кий, шеўченкіўс'кий* та ін., *їстїїўний, дерёїний, назїїний, вибаглиїий* та ін.; відтягнення наголосу на префікс: *почесний, бс'вітний, народний, присадкуватий* та ін.; відтягнення наголосу в ряді прикметників на кореневу морфему: *брудний, жалібний* та ін., *удобин, доччин* та ін.; у правобережнополіських діалектах: перенесення наголосу на флексію в ряді відносних та присвійних прикметників (*медовий, дрот'аний* та ін., *соколїу, орлїу* та ін.); відтягнення наголосу в ряді якісних прикметників на початковий склад (*слабкі, МїдКаїа, ц'їли, тверди, блїзен'кі, білен'ка* та ін.).

Серед особливостей наголосу в числівниках можна відзначити: зосередження наголосу на першій складовій частині складних числівників 11, 14 у правобережних південно-східних діалектах, а також у південно-східних подільських говірках (*одїнац':ат', одїнац':ї, чотїрнац':ат', чотїрнац':їт'*); зосередження наголосу в південно-західних діалектах на початковому складі в складних числівниках 500—900 (*пїятсот, с'їмсот, дє'ўїат'сот, пїят'сто, шїс'т'сто, вус'амсто* та ін.), у дробовому числівнику *пїїтора* (пор. також: *пїудруга*), у формах ор. відм. числівників 2, 3 (*двома, трόма*) та ін.

Є відмінності і в наголошуванні займенникових форм. Так, у південно-західних діалектах широко знане відтягнення наголосу на початковий склад у присвійних займенниках жін. та середн. роду (*мо\а, тво\а, сво\а, мо\е, тво\е, сво\е*), а в лівобережнополіських говірках зосередження наголосу на закінченні род. і знах. відм. однини та й інших відмінків в особових займенниках 1-ої та 2-ої особи, а також і в інших займенниках (*до мене, у тебе* та ін.; пор. також у правобережнополіських: *до себе, про мене, дл'а тебе*; пор. ще в цих же говірках: *до його, на чомї, на тому, по ц'ому, с ц'огб, у мене* та ін.).

Чимало відмінностей між діалектами спостерігається в наголошуванні дієслівних форм. Тут також виділяються південно-західні діалекти своєю тенденцією відтягувати наголос на кореневу морфему. Це маємо як у формах інфінітива (*нєсти, вєсти, вєсти, плєсти, мєсти* та ін.), так і в особових формах теперішнього часу та в інших часових

формах (пор. у 1-й ос. однини: *хóджу, вóджу, нóшу, прóшу, кáжу, пíшу* та ін.; у 1-й ос. множини: *ідéмо, везéмо, ведéмо, плетéмо* та ін.; у 2-й ос. множини: *идéте, везéте, ведéте, плетéте* та ін.; у мин. часі: *н'іс — нéсла, нéсло, нéсли, віз — вéзла, вéзла, вéзли, віў — вéла, вéло, вéли* та ін.). Таке саме наголошення дієслівних форм властиве і частині південно-східних діалектів, зокрема правобережним степовим, частині черкаських говірок та ін., а також волинсько-поліським говіркам поліських діалектів. Відтягування наголосу на кореневу морфему в південно-західних діалектах спостерігається і в ряді дієслів із суфіксами -ну -ти, -а-ти (пор.: *с'óрбнути, дмúхнути, смíкнути, с'іпнути, шкваркнути* та ін., *шпíгати, жпгати, чпгати, вéргати, обгл'адати, вигл'адати, здéржати, задéржати* та ін.), у той час як в інших діалектах у таких випадках наголос зосереджується на суфіксі. Разом з тим у ряді дієслів із суфіксами -и-ти, -і-ти наголос у південно-західних діалектах нерідко відтягується на суфікс (пор. *морозíти, ралити, образíти, дудлíти, числíти, ўјалíти, обву́глити, креслíти, ранíти, румјанíти* та ін., *счервивíти, поиржа-віти, змиришавíти, посивíти, збожевол'íти* та ін.).

Огляд явищ морфології української діалектної мови дає підстави зробити певні узагальнення.

У морфології в українських діалектах спостерігається чимало відмінностей порівняно з літературною мовою та між самими діалектами, що зумовлюють більш-менш виразне протиставлення як основних діалектних груп, так і окремих діалектів.

У морфології української діалектної мови розрізняють три основні діалектні системи: південно-східну, південно-західну і поліську, волинсько-поліські та підляські говірки якої своїми морфологічними ознаками нерідко зближуються з південно-західними діалектами, хоч на фонетичному рівні, як зрештою, очевидно, й на морфологічному, вони все-таки найближчі до інших поліських. У кожній із цих систем, зрозуміла річ, виділяються й окремі підсистеми.

Південно-східні діалекти, що лежать в основі української літературної мови, своєю морфологічною будовою найближчі до неї, хоч і в них в окремих ланках словозміни, зокрема в дієвідмінюванні, спостерігається ряд своєрідних діалектних ознак. Рядом особливостей, що зводяться як до виникнення морфологічних діалектних іновацій, так і до збереження архаїчних форм, характеризуються поліські

діалекти, які одними ознаками зближуються з південно-східними діалектами, а іншими протиставляються їм. Найбільше діалектних відмінностей у морфології мають південно-західні діалекти, які, з одного боку, зберегли значну кількість архаїчних рис, а з другого — витворили ряд діалектних морфологічних іновацій. Ці діалекти на морфологічному рівні виразно протиставляються як іншим українським діалектам, так і літературній мові.

Додаткова література

Бевзенко С. П. До характеристики відмінностей у слововборі української діалектної мови.— Мовознавство, 1975, № 3, с 68—73.

Гумецька Л. Л., Керницький І. М. Наголос у сучасній українській літературній мові і боротьба з відхиленнями від норми.— Українська мова в школі, 1954, № 3, с 3—17.

Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. К., 1976.

Українська діалектна морфологія. К., 1969.

Українська лінгвістична географія. К., 1966.

III. СИНТАКСИС

Український діалектний синтаксис й усне літературне мовлення

Українська діалектна мова в синтаксисі має чимало відмінностей від літературної мови, зокрема від її писемної форми, що впливає із самої природи діалектної мови як винятково усної форми мовлення, хоч останнім зумовлюється також ряд спільних ознак її синтаксису з синтаксисом усного літературного мовлення;

У синтаксичній організації усного мовлення винятково важливу роль відіграє інтонація та ритм мовлення, які поряд з контекстом, ситуацією мовлення є дуже істотними засобами організації вислову. І хоч ритмомелодика українського мовлення належить до мало досліджених ділянок українського мовознавства, саме на підставі мовної мелодії, за діалектним ритмомелодичним підґрунтям можна майже безпомилково визначити територіально діалектну належність мовця, якщо він навіть загалом бездоганно розмовляє літературною мовою. Так, за мелодією мовлення досить легко розрізняємо діалектне підґрунтя вихідця з Поділля з його «співучим» мовленням від вихідця з Полтавщини, а вихідця з Галичини з його своєрідним інтонуванням фрази від вихідця з Київщини і т. д.

Попередні дані дають підстави виділити в українській діалектній мові два основні типи фразової ритмомелодики — східноукраїнський, чи південно-східний, і західноукраїнський, чи південно-західний, а також, можливо, менш чіткий, третій — північноукраїнський, чи поліський, у кожному з яких виділяються ще й підтипи. Найсвоєріднішим порівняно з літературним мовленням і найбільш здиференційованим є, безсумнівно, західноукраїнський, чи південно-західний тип, у якому досить легко виділяються закарпатський (карпатський), галицький (наддністрянський), буковинський, подільський і волинський підтипи. На більшій здиференційованості західноукраїнського (південно-західного) типу фразової ритмомелодики певною мірою відбилися також тривалі тісні міжмовні контакти населення західноукраїнських земель з носіями суміжних діалектів сусідніх мов.

Усне мовлення (як літературне, так і діалектне) за своєю природою діалогічне, що найбільшою мірою відповідає потребам усного спілкування, однак у ньому представлені й певні різновиди монологічної форми мовлення, яка своєю синтаксичною організацією відчутно відрізняється від діалогічної, хоч і має ряд спільних ознак (орієнтація на ситуацію безпосереднього контакту із слухачем, ускладнення зовнішніми експресивними засобами — інтонацією, мімікою, жестами тощо). Усі форми усного розмовного мовлення як літературного, так і діалектного характеризуються своєрідністю синтаксичної будови порівняно з синтаксисом писемної літературної мови, що впливає із специфіки організації усного мовлення, ускладнення його додатковими факторами, зовнішніми експресивними й виражальними засобами, конкретними обставинами мовлення (інтонація, паузи, міміка, жести тощо).

Українська діалектна мова як винятково усна форма мовлення характеризується наявністю в її синтаксисі, з одного боку, синтаксичних явищ, спільних для всіх українських діалектів, властивих українській діалектній мові загалом, а з другого — синтаксичних структур, територіально обмежених у своєму вживанні, які служать засобом розрізнення українських діалектів на синтаксичному рівні.

Далі коротко розглянемо окремі особливості синтаксису, що спостерігаються в усіх діалектах і характеризують українську діалектну мову на всій території її поширення.

У діалектній мові переважають прості синтаксичні структури, хоч і складні структури в ній представлені до-

силь широко. Щоправда, в організації складних структур переважає сурядний спосіб поєднання їхніх складових частин над підрядними. Чиста підрядність зустрічається порівняно рідко і звичайно поєднується з сурядними конструкціями.

Для діалектної мови властива більша порівняно з писемно-літературною поширеність безсполучникової сполуки речень, чому сприяє широке використання ритмомелодичних засобів — інтонації, пауз тощо. Опускання звичайних у писемно-літературній мові сполучників та відносних слів, що забезпечують багату виразність і різноманітність логічних відтінків, і заміна їх відповідними ритмомелодичними засобами надають вислову більшої образності, сили, виразності і є одним із важливих стилістичних засобів усної розмовної мови.

З інших особливостей діалектного синтаксису можна ще відзначити: а) поширеність різного типу інверсованих структур з порушенням звичайного для нашої мови, зокрема писемної, словопорядку, а також граматично «неправильних» конструкцій, анаколупів тощо; б) широке використання неповних, еліптичних, приєднувально-видільних речень, еквівалентів речень, незакінчених і перерваних речень тощо, зокрема в діалогічній формі мовлення; в) широке введення в речення різного роду модальних часток, вставних слів тощо, що нерідко зумовлюється вимушеними паузами, різними ситуативними факторами мовлення; г) порівняно рідке використання пасивних зворотів і натомість широке вживання активних; д) більшу поширеність безособових речень з присудками, вираженими безособовими дієсловами, при порівняно вузькому вживанні присудкових слів на *-но*, *-то*; е) обмежене вживання конструкцій з дієприслівниковими і дієприкметниковими зворотами та ін.

Типи відмінностей у синтаксисі української діалектної мови

Діалектні відмінності в синтаксисі, що служать засобом розрізнення українських діалектів на цьому рівні, являють собою явища різних типів і різні за своїм походженням. Серед них, виходячи з генетичного принципу, розрізняють явища-архаїзми і явища-новотвори.

Наявність діалектних синтаксичних архаїзмів пояснюється збереженням у діалектах давніх синтаксичних конструкцій, що сягають ще спільносхіднослов'янської або й

праслов'янської епохи, які втрачені вже іншими діалектами й літературною українською мовою. Такі конструкції властиві переважно південно-західним діалектам, хоч вони зустрічаються і в південно-східних (пор. конструкції дав. відм. з прийменником *к* і його фонетичними варіантами *ік, ку, г, ту, д, ід* і ін. в ряді південно-західних і поліських діалектів, давно вже втрачені більшістю діалектів, що не стали надбанням нової української літературної мови, та ін.).

Значна частина діалектних явищ у синтаксисі є новотвори, що виникли на діалектному ґрунті внаслідок особливостей розвитку окремих діалектів. Серед них чимало таких, що спричинені діалектними особливостями в морфології та лексиці, але основна маса їх — це чисто синтаксичні явища, що стосуються організації як словосполучень, так і речень (пор. розвиток полісемії сполучника або сполучного слова *де*, внаслідок чого він вживається в багатьох говорах замість *куди, який, що* та ін.).

Окремий тип діалектних відмінностей становлять явища, що виникли внаслідок тривалих міжмовних контактів, зокрема між суміжними діалектами сусідніх мов, які спостерігаються звичайно в окраїнних діалектах пограничних зон. Серед них можна виділити два різновиди: 1) явища, що виникли на діалектному ґрунті під впливом діалектів інших мов як своєрідні синтаксичні кальки (напр., діалектні конструкції орудного знаряддя з прийменником *з* у середньозакарпатських говірках типу *пійшу с пиром* та ін.); 2) явища, що виникли внаслідок запозичення окремих синтаксичних конструкцій чи елементів із суміжних діалектів сусідніх мов або в результаті тривалої двомовності (пор. конструкції-русизми типу *д'їкувати старого*, що зрідка зустрічаються в полтавських та слобожанських говірках, конструкції-білорусизми із сполучником *дик* у поліських говірках та ін.).

Синтаксичні явища як першого, так і другого різновидів знайшли певне поширення в українських діалектах лише завдяки тому, що ці останні мали подібні питомі синтаксичні конструкції, вживані з вужчим чи з іншим значенням, і «запозичення» розглядуваного типу синтаксичних конструкцій нерідко зводилося до розширення значень або функцій існуючих уже в мові конструкцій, чому сприяло контактування з іншими мовами.

Говорячи про типи синтаксичних явищ української діалектної мови, необхідно враховувати також роль діалект-

ного явища в мовній системі діалекту, оскільки у функціональному аспекті вони виявляються різними. Одні діалектні явища зустрічаються тільки в говірках і говорах одного діалектного типу, завдяки чому за наявності їх легко можна визначити загальний діалектний тип цих говірок і говорів (пор. підрядні часові речення з сполучником *зали, заким* чи підрядні умовні з сполучником *коб, коби, кобис'* у південно-західних діалектах, конструкції з єднальними і протиставними сполучниками *дак, дик* у поліських говорах та ін.), другі вживаються в говорах різного діалектного типу, в зв'язку з чим не можуть претендувати на роль розрізняючих ознак, що визначають загальний діалектний тип (пор. архаїчні конструкції узгодження присудка з підметом збірного значення, що зустрічаються в різних діалектних групах, напр. у полтавських говірках: *д'їтворá грá-їуц':а*; у нижньонаддністрянських: *народ похддїлис' дивїц':а*; у прибузьких говірках на Первомайщині: *мблo-д'ож с'міїц'а, рад'їїут'*; у волинських говірках на Ровенщині: *хлопчурн'á бїгаїут'*), треті не можуть визначати загального діалектного типу, оскільки мають поширення лише в окремих говірках чи говорах, не повторюючись в інших (напр., конструкції із збірними числівниками типу *пушїл вни тр'óми* в західній частині середньозакарпатських говірок та ін.), або ж носять несистемний характер, вживаючись переважно у фразеологізованих словосполученнях (пор. окремі часові конструкції з прийменником *г* у східноподільських говірках на Уманщині, що зустрічаються переважно в мовленні найстаршого покоління: *г вéчору, г зимї, г рїзду*, та ін.).

ДІАЛЕКТНІ ВІДМІННОСТІ В СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

Відмінності між українськими діалектами на синтаксичному рівні насамперед і найбільшою мірою стосуються словосполучень, причому не всіх їхніх типів, а переважно лише тих, що організовані за способом керування.

В українській діалектній мові спостерігаються різні типи діалектних відмінностей у словосполученні. Одні з них стосуються організації, самої структури як прийменникових, так і безприйменникових словосполучень, яка нерідко виступає відчутно відмінною в різних діалектах, інші — полягають у специфіці використання діалектами окремих словосполучень, що проявляється в ряді випадків у різній широті їхнього семантичного обсягу тощо.

Усі діалектні відмінності в структурі словосполучень стосуються співвідношення форми головної і залежної частин словосполучення і зводяться, власне, до варіювання по говорах форм його залежної частини. Зрозуміло, що тут ідеться тільки про словосполучення, що належать до діалектних синтаксичних відмінностей протиставного типу, які, будучи різними за структурою, використовуються в різних діалектах для вираження того ж самого кола змістових відносин, а не до зрідка вживаних непротиставних відмінностей, що не мають рівноцінних відповідників в інших діалектах чи в літературній мові (пор. конструкції з особово-чоловічими числівниками *deaje, trije* та ін. типу *deaje хлопъ, trije легіні'* та ін., вживані в частині карпатських говорів).

Відмінності в структурі словосполучень в українській діалектній мові можуть бути зведені до таких основних типів: 1) структури, в яких безприйменниковій конструкції одних діалектів відповідає безприйменникова конструкція в інших діалектах, а також і в літературній мові; 2) структури, в яких безприйменниковій конструкції одних діалектів відповідає прийменникова конструкція інших діалектів чи літературної мови або навпаки; 3) структури, в яких прийменниковій конструкції одних діалектів відповідає прийменникова конструкція як в інших діалектах, так і в літературній мові.

Кожний із цих основних типів діалектних структур словосполучень у свою чергу поділяється ще на ряд різновидів.

Діалектні структури, в яких безприйменниковій конструкції одних діалектів відповідає безприйменникова ж конструкція інших діалектів, звичайно зводяться до розрізень в діалектах відмінкових форм імені, що входить до складу безприйменникової конструкції словосполучення (пор. півд.-зах. *мен'ї болїт головѣ* і півд.-сх. та літ. *мене болїт' голова*; пор. ще в різних діалектах та в літ. мові *пасу кѡн'ї, віуц'ї* та ін. і *пасу коней, овѣц'* та ін.).

Другий тип діалектних структур словосполучень, які полягають у протиставленні рівнозначних безприйменникових і прийменникових конструкцій, представлений звичайно двома різновидами: 1) безприйменниковій діалектній конструкції відповідає прийменникова конструкція в інших діалектах чи в літературній мові (пор. півд.-зах. *мен'ї болїт головѣ* і півд.-сх. і літ. *у мене болїт' голова* та ін.); 2) прийменниковій діалектній конструкції одних діалектів відповідає безприйменникова конструкція інших діалектів

та літературної мови (пор. у карпатських говорах: *п'їшу с пером, рїзати з ножом* і літ. та в інших діалектах: *пишў пером, рїзати ножем* та ін.).

Серед діалектних структур словосполучень, у яких прийменникові конструкції одних діалектів протиставляються прийменниковим же конструкціям інших діалектів, можна розрізнити кілька різновидів: 1) прийменникові конструкції, що утворені за допомогою того ж самого прийменника, але в різних діалектах виступає при ньому ім'я в різних відмінкових формах (пор. у середньозакарпатських говірках: *о дес'ат' годин* і півдн.-сх. та літ. *о дес'атїй годин і*; у наддністрянських *помежи л'уди говорити* і півд.-сх. та літ. *поміж л'уд'мічи поміж л'удей говорити* та ін.); 2) рівнозначні прийменникові конструкції, в яких ім'я виступає в тій самій відмінковій формі, а прийменники при ньому в різних діалектах різні (пор. середньозакарпат. *їдў на грїби, пишбї на ун'їверситет* і півд.-сх. та ін. *їдў по грїби, пишбў у ун'їверситет* та ін.), пои цьому в різних діалектах можуть виступати і суто діалектні прийменники (пор. у південноволинськ. *їл'їзпроз вікно*; півд.-сх. та ін. *їл'їз через вікно* і наддністрянськ. *їл'їз без (чи брез) вікно* та ін.); 3) рівнозначні прийменникові конструкції, в яких у різних діалектах виступають як різні прийменники, так і різні відмінкові форми імені (пор. півд.-сх. *їду по грїби* і західноподільськ. *їду за грїбами*; середньозакарпат. *про л'уди не може* і півд.-сх. та ін. *через л'удей не може* та ін.), причому в різних діалектах у таких конструкціях можуть виступати і суто діалектні прийменники (напр., лівобережно-поліськ. *пришоу к брату*, середньозакарпатськ. *пришбї д братови* і півд.-сх. та півд.-зах. *пришбї" до брата*; південноволинськ. *їшої проз хату* і півд.-сх. та ін. *їшо мимї (коло) хати* та ін.).

Далі коротко зупинимося на розгляді окремих діалектних структур словосполучень з іменами в різних відмінкових формах.

Серед діалектних структур словосполучень з іменем у родовому відмінку відзначимо деякі прийменникові конструкції у південно-західних та поліських діалектах, якими вони відрізняються від південно-східних діалектів та від літературної мови.

Чітке розрізнення між південно-західними та іншими діалектами виявляється в структурі словосполучення із значенням призначення, до складу якого в багатьох південно-західних діалектах входить іменник у род. відм. з

прийменником *Зо*; пор. у наддністрянських говірках: *жёртка ду начин'ї, валок ду т'їста, запаска ду роботи, рашпїл' ду дєрева, камїн' ду косї, вода ду купан'ї д'їтїй, вукул'ари ду читан'ї* та ін.; у південноволинських: *вода до купан'а, віјалка до віјан'а зббжа, чоботи до носу* та ін.; у середньо-закарпатських (зрідка): *сворїн' до јарма', дбшка до во́за, бутор до хижї* та ін.

Щоправда, поряд у цих говорах (у деяких навіть з певною перевагою) виступає з цим значенням конструкція знах. відм. з прийменником *на* чи конструкція з інфінітивом; пор. у наддністрянських говірках: *ск'їра на чоботи, д'їж'є на хл'їп, бирєзина на м'їтлу'* та ін. і *вуда купати д'їти, плет'їнка шїтти капил'ух, гурнєц нусїти му луко* та і н.; у сер едньозакарпатських: *ддїжсїнка на молоко, вода на купан'а д'їтїй* та ін. і *горнїц' молоко носїти, вода д'їтїну купати* та ін.; у південноволинських: *гладушка цїдїти молоко, коц'уба жар вигортати, рубєл' качати хуста* та ін. У південно-східних діалектах у таких випадках надається перевага конструкціям род. відм. з прийменником *дл'а* чи знах. з прийменником *на*; пор.: *жєрдка дл'а одєжі, відро дл'а води, хл'їу дл'а корови, вода дл'а купан'а* та ін. і *глек на капусту, на молоко* та ін.

Певні відмінності між діалектами спостерігаються і в конструкціях з род. відм. з прийменником *до* із значенням обставини місця, поряд з якими майже в усіх говорах виступають синонімічні конструкції знах. відм. з прийменником *в* (*у*). Щоправда, в південно-західних діалектах переважають конструкції род. відм. з прийменником *до*; напр., у наддністрянських говірках: *взи мулукó ду Л'вова, шдгум марш ду Жишóва, с'ї вирнуу ду Ростова, ду міста на зат, пішли ду л'їса, ду вїйска пішбу, ходїла-м ду школи* та ін. і (зрідка) *пуїхаїу Сибїр, пуїхали-сму у Астрахан'* та ін.; у південноволинських: *поїхали на вїстауку до Москві, до Дубна возїли, вóз'ат' до клун'ї, ідї-но до хати до свєї* та ін.; у карпатських: *ідї до Гумєнного, зайшла до Нєвіц'ка, загнали н'а до Вириц'кїх, пуйдеме до хьжж, идї до с'їнї, завїух до коморы* та ін. У південно-східних і поліських діалектах у таких випадках переважають конструкції знах. відм. з прийменником *у* (*у*). Напр., у полтавських говірках: *пішбу у Попил'асту, поїхаїу у Хар'кїї, віднесла у нору, бабус'а пустїла у хату, треба јомї зайтї шче у комнату* та ін.

У північній частині лівобережнополіських говірок поширені конструкції род. відм. з прийменником *л'а, л'є*

(коло, біля) із значенням місця; напр.: *л'анашаї шкóли же д'ел'анка, цебёр л'а калбдца, д'ет'і л'а Јагб заснул'і, кашара л'е канушн'і, л'е каперації, л'е пажарнаї* та ін. У цих же говірках, як і в правобережнополіських, поширені також подібні конструкції з прийменником *к'іл'а*; пор. у говірках північно-західної Сумщини: *к'іл'а ушій, к'іл'а порога, к'іл'а клубу* та ін.; у правобережнополіських говірках (с. Піски Житомирського р-ну): *к'іл'а маста пастрójили електростанціју*. Нарешті відзначимо ще одну конструкцію род. відм. з прийменником *напрóд (проти)*, що зафіксована в лівобережнополіських говірках Сумщини: *напрóд базару, напрóд мене* та ін.

Ряд відмінностей між українськими діалектами маємо в організації словосполучень, до складу яких входить іменник чи займенник у давальному відмінку.

Конструкції з дав. відм. у сучасній українській літературній мові та в більшості діалектів звичайно безприйменникові. Проте в карпатських говорах і в деяких сусідніх говірках інших говорів південно-західних діалектів досить широко вживаються конструкції з прийменником *к* та його варіантами *ід, ид, г, ку, ко* та ін., напр., у середньо-закарпатських говірках: *пришбу д огн'ви, побігла ід н'б-му, каже д собі, пой дмін'і, д ручкам примерзаје*; у західно-карпатських: *козу прижазају ко кракови* (до корча), *ішоју ку свому отцови, дораз бы ја к тобі пристау, виход' ку нам, г вес'іл'узапросили, приде гутобі*; у північнопідкарпатських: *пішла д з'ат'ови, д н'і пристау-швиц', йди т корові* та ін.; пор. також у буковинсько-покутських говірках, де вони вживаються досить часто: *поб'іг д нему, пишбу д братове, д св'етам траба, ид другому викну* та ін.; пор. ще зрідка в наддністрянських: *прийміт мене к собі* та ін.

Конструкції дав. відм. з прийменником *к (ік)* знаходимо і в північній частині поліських діалектів: пор. у лівобережнополіських говірках: *вийб'ег к варбтам, уже подхóд'е к óс'ен'і* та ін.; у правобережнополіських: *прихóдит' к цар'у, вона к дурн'у і перевернулаc', вийди, мате, за воритечка дай прилаж ік дороз'і, блишише ік смерт'і* та ін.

У фразеологізованих висловах типу *г різду, г великодн'у, г вчору, к бсен'і, к празникам* тощо в мовленні старшого покоління мовців конструкції дав. відм. з прийменником *к (г)* зрідка зустрічаються в усіх українських діалектах, включаючи й південно-східні. Однак усім цим конструкціям у більшості українських діалектів, як і в літературній мові, відповідають конструкції род. відм. з

прийменником *до*; пор.: *до н'ого, до неї, до брата, довогн'у, до дороги, до осені, до вечора, до с'в'ят* та ін.

Виразно протиставляються іншим українським діалектам південно-західні діалекти своїми безприйменниковими конструкціями дав. відм. аблативного та центрального об'єкта чи об'єкта стану або вигоди чи шкоди (dativus commodi і dativus incommodi). Ці конструкції знаходимо майже в усіх південно-західних діалектах, хоч і з різною частотою вживання; пор. у середньозакарпатських говірках: *мін'і то відіб'рали, мін'і пропаду'є jedén міс'ац', гроші ми хибл'ят', похворіла ми с'а жона, пес пс'ови очи не у'дере, що то са л'уд'ом стало* та ін.; у західнокарпатських: *циганови д'итина са породіла* та ін.; у наддністрянських: *мин'і заслабла жінка, jedná kobita* (жона) *помёрла чоловікови, він забра'у їм'у книшк'эта* та ін.; у буковинських: *заниду'жала мин'і жінка, мин'і болит голова* та ін.; у подільських: *і тому бідному уродилас'а дитіна, їом'у заслабла жінка, гарбуз'ви корін' відломй'са* та ін.; у південноволинських: *мен'і болит сп'іна, заслаб'іла мен'і жінка* та ін. Зрідка подібні конструкції зустрічаються у волинсько-поліських та правобережнополіських говірках; напр., у правобережнополіських: *мої'ому свекорку живот болит, заслабла мен'і жуонка* та ін. У більшості ж українських діалектів, як і в літературній мові, в таких випадках маємо конструкції род. відм. з прийменником *у* (*в*); пор.: *у н'ого заус'іді роділа пшени'ца, знайшла'с'а у них на старіш' дитіна* (середньонаддніпрянські говірки), *родй'са у бідного син* (правобережнополіські говірки) та ін.

У говорах південно-західних діалектів уживаються і безприйменникові конструкції дав. відм. із значенням приналежності; напр., у середньозакарпатських говірках: *не зна'у л'уд'ом обича'ї, а л'уде мен'і* (не знаю обичаїв людей, а люди моїх), *а брат вам де?* (а брат ваш де?), *н'ан'ому на р'бб'т'і, мати му пришла* (його мати прийшла); у західнокарпатських: *де му быкы сут* (де його бики є), *не знам як ті імено* (не знаю, як твоє ім'я); у наддністрянських: *от'ец' д'ітам, опіку'н сіротам*. В інших українських діалектах, як і в літературній мові, відповідно до цих конструкцій звичайно виступають конструкції з род. відм. приналежності або з присвійними прикметниками.

Значну кількість відмінностей між українськими діалектами маємо в організації словосполучень, до складу яких входять іменники або займенники в знахідному відмінку з прийменниками чи без них,

Виразні протиставлення між українськими діалектами спостерігаються в структурі прийменникових словосполучень знах. відм. деліберативного об'єкта при дієсловах із значенням повідомлення і турботи (*говорити, казати, думати, гадати, чути* тощо), а також і при іменниках з подібним значенням (*казка, розповідь, думка, гадка, чутка* тощо). Якщо в південно-східних і в більшості поліських діалектів, як і в літературній мові, в таких конструкціях звичайно виступає прийменник *про* (пор. із середньої Наддніпряни: *Чи ти часом не чує чого про Свиридову могилу? — Про Свиридову мугилу не чує, а про Савер-мугилу чує; розійшлас' слава про ворож'їя, розказау про ворож'їя* та ін.; із правобережнополіських говірок: *про те, як робилас' гран'ица* та ін.), то в більшості південно-західних діалектів — прийменник *за*; пор. у середньозакарпатських говірках: *думау за зймл'у, за тебе казати, с'півали за н'у, (казка) за югаса, шо шаркан'їу побїу* та ін.; у наддністрянських: *вуні за негу гувурїли, казали за брата, розповїла за свого сина, запитати за гроші, ми за него чули, дума\у за него* та ін.; у подільських: *спитайс'а јегб пан за хорта, н'їчбо за \бго не чути, а за старшого н'їчбо не чути, дума\у за ту дорогу* та ін.; - у південноволинських: *питатис'а за гроші, за бат'ка, згадати за д'їтїй, за вбўка помбука* та ін. Щоправда, в деяких південно-західних діалектах, зокрема в західнокарпатських, у таких випадках виступають синонімічні конструкції місцевого (зрідка й знахідного) відмінка з прийменником *о*: *о н'їм не знала, о рихтар'у што в једной гдовы купїу короуку, признат о грошах, (казка) о војаку старїм* та ін.; *бо ја иду до мамон'ки просити о тебе, не бїй с'а о сына, просити о ласку* та ін.; пор. також зрідка в надсянських (*ја гадају о сус'їд'ї* та ін.) і наддністрянських (*говорит о н'їм* та ін.) говірках та ін.

Спорадично конструкції знах. відм. з прийменником *о* виступають в ряді південно-західних говорів і з іншими значеннями, зокрема часу, напряду, причини, міри тощо; напр., у середньозакарпатських говірках: *о дїс'ат' годин, о тот час, дуркнуну о лаўку, сважалис'а о грїши*; у західнокарпатських: *о тыжден* (через тиждень), *о два дни, о пјат' тыжн'їу*; у надсянських говірках: *росхбдит с'ї о тоје* та ін.; у наддністрянських: *о те ходит, розбїїу о л'їд, о два метри висше*; у західній частині південноволинських: *ходит о те, росхбдиц'а о те* та ін.

Відсутні відмінності між українськими діалектами спостерігаються і в структурі словосполучень, що вживаються

для вираження цільової направленості дії. У південно-східних, а також у поліських діалектах, як і в літературній мові, переважають конструкції знах. відм. з прийменником *по*; пор. у полтавських говірках: *іті по воду, по каліну, поїхаю по дрóва, по траву, по хміл', по грибі ходіла, по орішки* та ін.; у лівобережнополіських говірках: *ід'є на воду, іті на воду, на дóхтара* та ін. Проте в цих же говорах можливі й паралельні, рідше вживані конструкції ор. відм. з прийменником *за*; пор. у полтавських говірках: *іті за л'ікарем, ішли за грибáми, йди за водóю* та ін. У багатьох же південно-західних діалектах з таким значенням виступають конструкції знах. відм. з прийменником *на*; пор. у середньозакарпатських: *пóд'те до л'іса на дрóва, ја лем біжу ў склеп на цукор, мусай ити на хворóст, пушбу на л'ікы* та ін. (пор. також подібні конструкції у цих же говорах із на † знах. назв установ: *забрали го на міліціју, иду на с'іл'раду, на поліклініку* та ін.) і у надністрянських: *п'їдему на малини (грибі, зáјац'і)* та ін. У ряді ж південно-західних говорів, напр. буковинських, подільських, переважають конструкції ор. відм. з прийменником *за*; пор. у буковинських: *се"стра п'ішла за водоу; п'ішла у ліс за ожáнами й малиной* та ін.

Окремі протиставлення між діалектами виникають у структурі словосполучень завдяки специфічним діалектним прийменникам. Так, напр., у надністрянських і надсянських говірках досить часто вживані конструкції знах. відм. з прийменниками *без, без, през*, що відповідають літературному *через*, а в південноволинських — *проз*, що відповідає літературним *через* та *коло, повз*; пор. у надсянських говірках: *поплынуў без (через) воду, іді през л'іс, јéd'те без поле* та ін.; у надністрянських: *без (через) л'іс, без дóггий час, без рік* та ін.; у подільсько-волинських: *жілізниц'а іде без (через) Мокре, без Озирани, бес (через) с'ім нéd'іл' буде* та ін.; у східній частині південноволинських: *ул'із проз (через) вікно, проз стріху, йшоу проз (коло, повз) хату* та ін. Між іншим, поряд з прийменником *без* (через) нерідко виступає й прийменник *без* (без), що вживається в словосполученнях з род. відм. (пор. у надністрянських говірках: *без вікон, без дверей, без родіни* та ін.).

У південно-західних діалектах спостерігається і своєрідне, відмінне як від літературної мови, так і від інших діалектів, вживання окремих прийменників. Так, прийменник *про* в карпатських говорах і деяких інших може вжи-

ватися в конструкціях із знах. відм. із значенням призначення, а зрідка й причини; пор. у середньозакарпатських говірках: *ци ма́жете да́што про д'і́йкы́* (для дівчат), *вино́ и колома́с'т' — то про чо́рта* (для чорта) *бы́ло, ци на-йшла́ бы с'а туй и про нас* (для нас) *рабо́та* та ін.; *то-сме нешчасли́ві про то́ту* (через ту) *д'і́йчину, про папір* (через папір) *не во́змут и цу́кру* та ін.; у західнокарпатських (частіше): *він мат то́то с'іно про свої́ быкы́* (для своїх биків), *не годны спати про блыхы́* (через бліх), *л'уби́ў бы н'а мили́й — про л'уди́* (через людей) *не може* та ін.; пор. також уживання в буковинських говірках прийменника *через* (у значенні *протягом*) із знах. відм. для вираження часової тривалості: *дошч паде́ че "риз ц'ілий тї́жде"н'* (протягом цілого тижня); *чириз зї́му* (протягом зими) *лédве вїт-кала-м ковери́ц, де д'іти мо́жуть' ўс'о памн'атати чириз вака́ціју* (після канікул) та ін.

Своєрідне протиставлення південно-західних діалектів решті українських діалектів виявляється в структурі словосполучення з дієсловом *чекати, ждати*, до складу якого в перших входить знах. відм. імені з прийменником *на*, в той час як у решті діалектів звичайно маємо безприйменникову конструкцію знахідного; пор. у наддністрянських говірках: *чекати на тебе́* і південно-східне: *ждати тебе́* та ін.

Із діалектних конструкцій словосполучень з ор. відм. відзначимо лише деякі, якими окремі південно-західні говори відчутно протиставляються іншим.

У карпатських говорах досить часто виступає конструкція ор. відм. з прийменником *з* із значенням знаряддя дії, чим ці говори відрізняються не лише від літературної мови та південно-східних і поліських діалектів, а й від інших південно-західних; пор. у середньозакарпатських говірках: *пури́зати з ножо́м, з рука́ми јі ймиу́* (руками її зловив), *з ротиком ры́је ры́нка* (ротиком рие рибка) та ін.; у західнокарпатських говірках: *з ножом кро́ити, косити с косом* (косити косою), *ішоу́ з возом* (їхав возом), *із возом переви́з без воду́* (возом перевіз через воду) та ін.; пор. ще в цих же говірках конструкції з прийменником *зо*, але з іншим значенням: *зачала с'а хвалити зо сво́јом д'і́йком* (почала хвалитися своєю дочкою) та ін.

Нерідко зустрічається в середньозакарпатських говірках специфічна конструкція ор. відм. з прийменником *перед* із значенням причини; напр.: *перед гул'ан'ом* (через гуляння) і *јісти му н'іколи, не мо́же зérно зийти́ перед морозами́* (через морози).

Своєрідні конструкції *ор. відм.* з прийменником *за* з дієсловами *шукати, питати, глядіти* властиві західній частині південноволинських говірок та деяким суміжним з ними наддністрянським і подільським; пор. у говірках Лубенського району: *я шукала за неїу по цілому селі* (я шукала її по всьому селі); *я шукају за книжскоју* (я шукаю книжку); *настѣх питаѣс'а за свеју корово ју; бригадір питаѣс'а за головоју колгоспу* (бригадир питався про голову колгоспу); *шулак кружлау і шукау за курчама та ін.*

Серед діалектних конструкцій з місц. відм. укажемо на окремі, властиві деяким південно-західним діалектам. Так, завдяки полісемантичності прийменника *о* в ряді південно-західних діалектів, зокрема в карпатських і частково в наддністрянських, можливі конструкції місц. відм. з цим прийменником з різним значенням, зокрема із значенням ознаки, способу дії, часу. Напр., із значенням ознаки в західнокарпатських говірках: *д'іужа о 'једнім оку, пес о кривих лабах, стоїт' хвон при дорозі о једні нозі* та ін., у деяких наддністрянських говірках (батюків): *стіл о трох ногах* та ін., із значенням способу дії у середньокарпатських говірках: *жиу о хлод'і, о го́лод'і* та ін., у західнокарпатських: *лем о хлібі і вод'і жити* та ін., в окремих наддністрянських: *о го́лод'і, о хло́д'і* та ін.; із значенням часу в наддністрянських говірках: *о різдві, о великодни, о Дмитрі, о покрові* та ін.; пор. подібні конструкції в середньокарпатських говірках з прийменником *у*: *різдві, у великодни* та ін.; із значенням об'єкта дії, напр., у західнокарпатських говірках: *Іван с'а признат о грошах, він гварит о луд'ох, она повідат о сус'ід'і, так о мні гадајут, јак о старі д'іѣц'і* та ін., у наддністрянських: *вогóрит* (говорить) *о н'ім, пан с'а о тім довідау* та ін., у західній частині південноволинських говірок: *скуча'ју о дбм'і, забуду об д'іѣчин'і думати* та ін.

Щоправда, розглянуті конструкції з прийменником *о* вже належать переважно до глибоких архаїзмів і тепер зустрічаються лише зрідка в мовців найстаршого покоління.

У південно-західних діалектах досить часто виступають часові конструкції місц. відм. з прийменником *по*; напр., у наддністрянських говірках: *пу зилéних с''в'éтах, по зим'і, пу трох м'іс'іц'ах пускали у́же додому* та ін.; у південноволинських *по гоб'ід'і топ'іро п'ідем, по живнáх бс'ін'* та ін. У південно-східних і поліських діалектах у подібних випадках найчастіше виступають конструкції род. відм. з прийменником *п'іс'л'а*; напр., у полтавських говорах:

п'іс'л'а об'їду, п'іс'л'а дошчї, п'іс'л'а войнї, п'іс'л'а робіти та ін.; у лівобережнополіських: *пóсл'ї войнї, пóсл'е аб'éда* та ін.

З інших своєрідних конструкцій з місц. відм. відзначаємо ще конструкції з прийменником *по* в північнокарпатських та в деяких інших карпатських говірках із спеціальним значенням (пор. *їда́ўс'а по віц'ї, по злód'їюви* та ін.), що в інших говорах, зокрема в наддністрянських, заступається конструкцією з прийменником *у* (пор. *уда́ўс'ї у в'їц'ї, у злód'їа* вдався в батька, в злодія).

ВІДМІННОСТІ В СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

(Діалектні відмінності в структурі простого речення в українській діалектній мові нечисленні і зводяться вони нерідко, з одного боку, до деяких особливостей у вираженні членів речення, зокрема головних, а з другого — до окремих особливостей у структурі деяких різновидів речень, зокрема ускладнених.)

Спостерігаються між діалектами і відмінності в оформленні модальних типів речень, які проявляються в певних особливостях різних діалектів в інтонуванні питальних, окличних та й розповідних речень, а також у вживанні в діалектах по-різному оформлених питальних часток та в неоднаковому оформленні еквівалентів стверджувальних і заперечних речень.

Щоправда, відмінності між українськими діалектами в інтонації окремих модальних типів речень, як і загалом в ритмомелодії українського діалектного мовлення, ще зовсім не досліджені, однак вони, як показують попередні дані, все-таки існують і досить відчутні. Що ж до відмінностей в оформленні питальних часток, то вони зводяться переважно до різного фонетичного оформлення питальної частки *чи*: в південно-східних і поліських діалектах, а також у частині південно-західних, зокрема в подільсько-волинській групі говорів, ця частка, як і в літературній мові, виступає з початковим [ч] (*чи*), в той час як у карпатській та в галицько-буковинській групах вона нерідко має початковий [ц] (*ци*). Крім того, частка *чи* в південно-східних і поліських діалектах нерідко поєднується з підсилювальною часткою *ж* і набирає вигляду *чиж*.

Існує відчутна різниця між українськими діалектами і в оформленні еквівалентів стверджувальних та заперечних речень. Так, якщо в південно-східних і поліських діалектах еквіваленти стверджувальних речень оформлюються

за допомогою стверджувальних часток *да, так, еге*, то в більшості південно-західних діалектів тут виступає звичайно частка *так*, у деяких *жо*, а в карпатських — часто *айно*. Що ж до заперечних речень, то еквівалентами їх у південно-східних і поліських діалектах звичайно виступає заперечна частка *ні* (у поліських можливе й *ніе, ніет*), у волинсько-подільських — полонізм *не*, а в галицько-буковинських та карпатських — *ні, ніт*, хоч у деяких з перших можливий і полонізм *не*.

У вираженні підмета не знаходимо якихось особливих розходжень між окремими діалектними групами української мови, крім відмінностей, зумовлених морфологічними діалектними особливостями. Тут необхідно відзначити лише одну особливість складеного підмета, вираженого сполукою іменника або займенника з числівником, як їх означенням, у формі родового відмінка, якою характеризується більшість південно-західних діалектів і якою останні виразно протиставляються решті діалектних груп. Такі структури підмета широко вживаються в галицько-буковинській і у волинсько-подільській групах говорів. Пор., у надністрянських говорах: *Пішло нас двох і наруба́ли-с'мо дере́ва; Двох хлѐбні́й пішло́; је нас штиро́х браті́у; Було двох мудрих бра́тій і одѐн дурні́й* та ін.; у північнокарпатських говірках (у південній їхній частині): *штир'о́х, ци п'ят'о́х було нас; браті́у тр'о́х нас було́* та ін. (поряд уживаються і форми: *Було три бра́т'і* та ін.); у західнокарпатських говірках (галицьких лемків): *Было двох браті́у; Прийшло на /лоту шибениц'у тр'о́х крукі́у* та ін.; у подільських говірках: *Було собі́ двох браті́у; Було́ нас дво́х там; Тро́х нас на л'дн'і робі́ло; зібра́лос'а їх там удво́х чи у тр'о́х* та ін.; у південноволинських говірках: *Прийшло́ тро́х хлѐпц'і́у; їх пої́хало́ дво́х; Прийшло́ ше шті́ри і ста́ло с'ім'о́х* та ін.

Такі структури складеного підмета засвідчуються зрідка і в деяких поліських, зокрема правобережнополіських (на Овруччинні), говірках (пор.: *Усте́ну па́сло тро́х пастухо́у скот; Три сестрі́ с'ві́чку сука́ло, тро́х з'і́ла кла́ло* та ін.), а також у деяких південно-східних, зокрема в західно Степових, говірках, які при своєму формуванні зазнали значного впливу подільських говірок (пор. в окремих говірках нижнього Подністров'я: *Тут їх дво́х сиді́ло* та ін.).

Ця конструкція складеного підмета в згаданих говорах є, очевидно, як указував ще О. О. Потєбня¹, полонізмом,

¹ Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3. М., 1968, с. 356.

у зв'язку з чим вона не поширилася в тих південно-західних діалектах (напр., у середньозакарпатських, буковинських та ін.), у яких польський вплив був слабким чи недовготривалим.

Рядом особливостей характеризуються південно-західні діалекти і у вираженні присудка, що сприяє виразнішому їх протиставленню іншим діалектним групам.

✓ З форм простого присудка необхідно відзначити широке вживання в південно-західних діалектах особових речень з присудком, вираженим особовими формами дієслова *мати*, *не мати*, яким в інших діалектах звичайно відповідають безособові речення з присудком, вираженим дієсловом *є* чи предикативним словом *немає*, *немає*. Напр., у подільських говірках: *Була кобіта і мала хлопчика; Мају жінку, - мају д'іти*; у південноволинських: *А ви мајете воду?; Вона не маје корови; Ваш колгосп маје три машин'і*; у наддністрянських: *Мају дрібні д'іти; мау красну куму; Ни мају гроші'і*; у буковинських: *Ја Мају город; Пенсіју уже Мају*; у східнокарпатських: *Він мау из собоџ хлопц'і*; у середньозакарпатських: *Мау тр'ох сыну; Тота жона мала два д'ітки*; у західнокарпатських: *Мау'једен газда псика*; у північнокарпатських: *Мају гроші; Не Мају гроші; Він мау свого кон'а*.

З особливостей південно-західних діалектів слід відзначити також частіше збереження в них, зокрема в галицько-буковинських і карпатських говорах, предикативної зв'язки *бути* у формі теперішнього часу; напр., у середньозакарпатських говірках: *Ти јис' комсомолиц' та знајеш пор'адок; Де сут' твојі грабл'і*; у західнокарпатських: *Каждый пјаниц'а худобный је; Кед јес си парадный*; у наддністрянських: *Він је машин'іст; Сама' д'іуко је нечійста, бо џс'а вода је пречійста*; в південноволинських: *Пес не је злий; Говечк'і је файниці*; в буковинських: *А Бран'ицкий је запертий там* та ін.

Своєрідні заперечні конструкції із заперечною часткою *не* і формами теперішнього часу дієслова *бути* (*је*, *сут'*) поширені в карпатських говорах; пор. у середньозакарпатських: *Јак то мбже бути, же лем мбји не сут' ту?; Типйр' уже ни је корбсты у сел'і, ги бывало*; *А'у мене не је ц'іпа* та ін.; у західнокарпатських: *Не је окул'арі; Там не је ани воды, ани што јісти купити; А она му повідала, же не је никого* та ін.

Із діалектних форм вияву присудка відзначимо ще конструкції з предикативними дієприслівниками як теперіш-

нього, так і минулого часу, які виступають у лівобережно-поліських говорах; пор.: *јон побачиў мен'ё йдучи; вун набач'іу мене'йшоўши* (він побачив мене, коли (що) я йшов); *Спіна бал'іт хату мажучи; Падм'етаўши хату забал'ела спіна* (коли підмітала хату, заболіла спина) та ін.

Подібні конструкції зрідка зустрічаються й у деяких середньозакарпатських говірках; пор.: *Пчόли вьід'іти над сдбдў л'ітајучи* (бджоли бачити, що літають над тобою); *Волю вьід'іти ор'учи* (бачити воли, що орють) та ін.

Відзначені конструкції з предикативними дієприслівниками є відгомомом глибокої старовини, залишками давніх конструкцій з дієприкметниками. Разом з тим вони й тепер ще в окремих українських діалектах служать засобом економії вислову і є однією із форм ускладнення простого речення.

Розглянуті шойно структури з предикативними дієприслівниками можна вважати як один із діалектних різновидів ускладнених речень, використовуваних для уникнення гіпотактичних конструкцій.

З цією ж метою в окремих українських діалектах можуть використовуватися й інфінітивні звороти. Так, наприклад, у середньозакарпатських говірках побутують інфінітивні звороти, що входять до складу простого речення і служать для вираження призначення, мети; пор.: *Старый ми ўмуроваў пич' хл'ба пич'ї; Прине'сіў відро' свін'ам помьїї робити* та ін.

Відмінності між українськими діалектами спостерігаються і в організації речень, ускладнених однорідними членами речення, які проявляються в уживанні в діалектах різних сурядних сполучників.

Виразне протиставлення помітне між поліськими діалектами і рештою українських діалектів у вживанні єдналих сполучників при однорідних членах речення. Так, якщо в південно-східних і в південно-західних діалектах при однорідних членах, поєднаних єдналим зв'язком, звичайно виступають сполучники *та, та й*, то в поліських діалектах у таких випадках звичайно маємо сполучники *да, да й, дий, дей*; пор. у лівобережнополіських говірках: *фіх в'яжут' да несут'; Осталис' рожки да ножки; С'їлана калін'їда й стала куват'* та ін.; у правобережнополіських: *Позривали пудлбги да давтї шукат гроши; А дурний він'аў канфётку дий јест; Укусїла дий кїнула* та ін.; у волинсько-подільських: *погубїу ди шукау; вернулас дей зноу л'агла*.

У деяких південно-західних діалектах поряд з єдналими сполучниками *і, та, тай* для поєднання однорідних

членів може вживатися у функції єднального і сполучника; напр., у середньозакарпатських: *Уз'ай собі із дому шість п'єч'аї хл'їба, а шість фунтїї солонини, а шість л'їтрїї шпїр'їтусу* та ін.

ВІДМІННОСТІ В СТРУКТУРІ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Крім згадуваних уже особливостей будови складного речення, що випливають із загальної специфіки діалектної мови як винятково усної форми мовлення (простіша структура речень, слабша зцементованість їх частин, перевага сурядності над підрядністю, більша поширеність безсполучникових конструкцій тощо), необхідно відзначити ще й деякі інші діалектні відмінності, якими українські діалекти протиставляються одні одним.

Між українськими діалектами є немало відмінностей у структурі як складносурядних, так і складнопідрядних речень. Проте вони здебільшого зводяться до вживання ряду діалектних сполучників, сполучних слів, співвідносних часток, що мають різні ареали поширення, або ж до своєрідного використання окремих сполучників, властивих і літературній мові.

Складносурядне речення. В організації окремих різновидів складносурядних речень спостерігаються між українськими діалектами відмінності, які проявляються, щоправда, найчастіше лише вживанні в говорах різних сполучників чи в перевазі в одних діалектах одних сполучників, а в інших — інших. Так, у карпатських говорах для вираження протиставних відносин широко вживаються діалектні сполучники *ай*, *айбо*, *айно*, що виникли внаслідок лексикалізації давніх простих сполучників; пор. у середньозакарпатських: *Оты жабьыка не роздавайте, ай дайте свинї; Спала бы, сиг'їн'ятко, айбо ни гоїнна; Пушлї два моторы, айно нашї шчос' нич ни рушайут* та ін.; у північнокарпатських: *Не н:ес' жармарок, ай за два, за три н:ы; Ја бы вам помїх, айбо ни мїгу часу* та ін.; у східнокарпатських: *Він, бр'е, дуж'єї — ай бо ја не слаббїк'єї* та ін. У ряді наддністрянських говірок, а також у північнопідкарпатських, надсянських та в деяких інших поширений діалектний сполучник *іно*, що вживається для вираження протиставних відносин; напр., у говірках західної Дрогобиччини: *Ти го ни про'сї, іно дай по пїску; Л'ампа добра, іно маршїнка до н'їчого* (пор. також у говорі батюків, замішанців та ін.). У буковинських говірках

досить широко представлене вживання сполучника *ба* як у єднальній, так і в протиставній та розділовій функціях; напр.: *Про жінку не^а дбаў, ба не^віт не^ввертаїси додому; Ходит як оса, ба й бітиси л'їбит; Він не то шо н'їчого не^а жі, ба й піти не хоче^а та ін.* У лівобережнополіських говірках широко вживаються конструкції складносурядних речень із сполучником *дак* як у єднальній, так і в протиставній функції: *Йди, дочко, швитче, а то жек угледит' тебе рудна матка, дак із':ест'; Дак вона й утекла; Трохи підпóралас, дак удвох погляділи; Нал'акаў міх, дак и тóрби страїно; Дак як поорали, дак пан даје, шчоб поборонували та ін.*

З особливостей вираження єднальних відносин, які спричинюються до протиставлення окремих діалектних груп української мови, необхідно відзначити складносурядні речення із сполучниками *та*, *та й*. Якщо в південно-східних і південно-західних діалектах звичайно виступають сполучники *та*, *та й*, то в поліських — *да*, *дай*; пор. у південно-східних південнокиївських, на Переяслав-Хмельниччині: *Булó волáми поорут' та на вос'імнáд'ц'т' сант'і-мétrіў; Упáла бóмба та й убíло п'ят' души та ін.*; у степових говірках: *Даї бат'ко корóву та брат даї пítсвинка; Гáрна на ўрóду д'іўчина, та чорт л'їнци'амигодуваїў у коліс'ц'ї; Увече'рї мóлод' похóдци'а та й старéн'кі наїші прійдут'* та ін.; у південно-західних середньозакарпатських: *налас'а чиришин' нидостійгльх та бол'іло жі чéрево; Дошч падаў та ни хот'іло ми с'а їті; Гребў с'іно, та й сóнце ўже зайшлó та ін.*; у лівобережнополіських говірках: *Не хат'éла казá на торг їт'т'ї, да с'ілай навел'ї; Дошч прошóў, да й земл'á сухá; же де примостїт', да нема чим пригостїт'* та ін.; у правобережнополіських: *Буї собіе убóген'ки чоловїк да мау собіе д'їтéй багато, да й н'їчим було покормїт жіх та ін.*

Розглядаючи особливості вираження єднальних відносин у різних українських говорах, не можна не відзначити, що в діалектній мові нерідко спостерігається, зокрема в розповідних жанрах, повторювання єднальних сполучників, що спричинює «нанизування» одних речень на інші або компонентів складносурядного речення. Таке «нанизування» найчастіше відбувається за допомогою сполучника *і*, а також сполучників *а*, *або*, *айбо*; пор. у полтавських говірках: *Там булі монахи, отоді вони зéалис' че^анци'ї, і вони не^а підчинїлис' Катерїн'ї, і вона жіх розстр'їл'ала; жіх*

було сорок іакраз, і од того часу наше село і назвали Сорбчин'ц'і; у південнобессарабських: / от ја пішоб'ї пол'увати на зайц'ї, і ўз'ау'ја з соб'їу д'ес'ім' загбншчик'їу; А тих л'уд'ей ст'удова вігнали, а вони ни хочут' іті: ни хбчут' і ўсе та ін.; у буковинських говірках: Ја п'ісм'а писала, а ўни ўз'али і нагали јі, а ўна була д'ўжи'е ф'айна та ін.; у середньо-закарпатських: Айбо пхау ут:и руку, уже хо'чу ити гет, айбо рука не стаје та ін.

Відчутні відмінності між окремими діалектними групами української мови спостерігаються в організації складносурядних речень з протиставними відносинами. Так, якщо в літературній мові і південно-західних діалектах у реченнях цього типу дуже часто виступає протиставний сполучник *але*, то в південно-східних, зокрема в лівобережних, і в лівобережнополіських діалектах відповідно до нього часто маємо сполучники *ну (но)*, а також *а, та* (у поліських також *да, дак*). Напр., у південнокиївських говірках на Переяслав-Хмельниччині: *Вони јог'о шукали, ну н'їхтб не відај; Ја б тобі рад позичит', ну не'маје; Когбс' попростит', но треба пошїт';* у степових говірках: *Бутто с'удї пријїхај јакїйс' козак Лутка і назвау ц'у слободу Д'їчиноју, ну це було даунб; Старі л'уди росказуеали, ну при панищин'ї робїли два дн'ї на пана, а одїн на себе, що це усе було шче не' за нас;* у лівобережнополіських говорах: *Ја'дс'унуј д'вері, ну вони ни'дїйн'ат'; Стромл'ай, вої'чику-брат'їку, у копанку хвоста' й кажи: «лсеїс', рїбка, велика й мал'єн'ка, да т'їл'кї шчоб не ворущїу хвостиком; А пбт'їм рвау; рвау; дак не може хвоста; вїт'агти.*

Сполучник *ну (но)* в складносурядних реченнях з зіставно-протиставними відносинами виступає також і в південно-західних діалектах, зокрема у волинсько-подільських, а також у наддністрянських; пор. у буковинських говірках: *Теп'єр т'ожє так рбл'а в'їс'їл'а, но лиш ў ц'єркву не' х'д'а; Про ўсе це зн'а'є моја сестра, но ти такї ше раз розкажї јїјі та ін.;* у говорі батюків (наддністрянські говірки): *Не потребуїу жадно'ї платн'ї, но једн'ї нагавиц'їу пшениц'ї та ін.* У говірках південно-західної Львівщини цей сполучник для вираження посиленого протиставлення може виступати також у поєднанні з сполучником *але (и)*, створюючи з ним своєрідний складний сполучник: *Піти м'ожна, но аїли ци то не п'їзно; Нап'єўни приїду, но аїли не нїн'ї; Лісник приб'їх, но воуж уже утік та ін.*

Складнопідрядні речення. Відмінності тією чи іншою мірою зустрічаються в різних діалектах

у всіх типах складнопідрядних речень, проте найвиразніші протиставлення між українськими діалектами спостерігаються в організації підрядних додаткових, означальних та деяких обставинних речень, зокрема умовних, часових, мети, способу дії.

Діалектні особливості в організації складнопідрядних речень найчастіше зводяться до вживання в діалектах різних діалектних сполучників, сполучних слів та співвідносних часток, а також до своєрідного використання окремих сполучників, що нерідко спричинюється розвитком у діалектах полісемії окремих сполучників, зокрема сполучника *де* та деяких інших.

Підрядні додаткові речення в південно-східних і поліських діалектах, як і в літературній мові, найчастіше поєднуються з головними за допомогою сполучників *щю* (*шо*), *щюб* (*шюб*), *щюбю*; напр., у полтавських говірках: *вона прѡсѡиш'*, *щюб бѡт'ко хѡту ѡм даѡ*; у лівобережнополіських: *ѡн пѡбѡчиѡ, шю \а ѡду; ѡна прѡс'ѡт' ,щюб бѡтка хѡту даѡ*; у південнобессарабських говірках: *Кѡзѡ, шю онука сѡл'но слѡбѡ ѡго, Сѡзѡзу, щюб прѡйшюѡ до нас*. У багатьох же південно-західних діалектах у реченнях цього типу нерідко виступають сполучники *же* (*жи*), *ѡж* (*ѡш*), *ѡби*, *би*, *жеб*, *жеби* (*жиби*), *ѡжби*, *сби* (*уби*, *уби*), *ѡб* (*ѡби*) та ін. Так, напр., у середньозакарпатських говірках: *ѡ бѡба вѡщювѡла, ѡж ѡто нѡдѡбре бѡде; Кѡже, ѡш хѡт'ѡ бо с'ѡ жѡнѡти; Кѡзѡ нѡказѡла д'ѡт'ѡм, ѡжбю сѡд'ѡли дѡма; Бѡсил' пѡпросѡѡ, убю му зѡплѡтили; у західнокарпатських: *ѡ вѡн гѡриѡ, жебю го пѡстили у с'ѡт, же пѡде ѡго слѡѡдѡти; Не цѡдѡйте мѡ с'ѡ л'ѡде, же ѡ пребѡраѡ; у північнокарпатських: *знѡли, же бѡдѡ бѡди; Сѡзѡли, жибю прѡнѡс сѡрѡку; у наддністрянських: *ѡзнѡла прѡ неѡ, жи на с'ѡт'ѡ не^нмѡ; ѡ кѡже, же не^нмѡје тѡкого мѡс'ѡ'ѡ дл'ѡ неѡ; Пѡмѡслиѡ, жебю тѡм тѡго мѡѡѡѡкѡ пѡслѡли; Пѡриѡкѡзувѡли, би н'ѡхтѡ зѡдѡму ни вѡхбѡдиѡ; у буковинських: *ѡни прѡс'ѡт, би тѡтѡ даѡ \ѡм тѡлѡц'ѡ; ѡ дѡмѡѡ, ѡб дѡждѡти рѡнку; Сѡвѡкрухѡ лиш ч'ѡкѡје, ѡби неѡвѡстѡкѡ слѡво сѡзѡлѡ; у говірках Хѡлмѡцини: *ѡи хѡстѡчки ни мѡје, же нѡсѡ не ѡтѡрѡје; ѡн ѡей сѡзѡзу, жеб вѡна ѡго ѡдѡлѡ до неѡ.******

Діалектні сполучники *же*(*жи*), *ѡж*(*ѡш*) сягають давнього сполучника *ѡже* (пор. старослов. *ѡже*) і відзначаються полісемантичністю. У південно-західних діалектах вони використовуються також для поєднання з головними підрядних означальних речень. Напр., у північнокарпатських

та в говірках південно-західної Львівщини: *Зрубáй к'їу, жи там у плóт'і буї; Вїбрав-їм такиє м'їсци, жи-м ус'їх від'їу; у наддністрянських говірках: Той гулува, жи дістаїу пуфалу; Той, жи ві Л'вóві мєшкаї, той иаїи дóбри; Там спиклі так'їй вилїк'їй куруваї, жи він би с'ї ту ни зміс-тїї; у середньозакарпатських говірках (зрідка); Тот лег'їн', ож від'їу нас; Не" така д'їука, ож уби с'а хватала за роботу.*

В означальних підрядних реченнях у південно-західних і в ряді південно-східних говорів може вживатися й полісемантичний сполучник *де*; пор. у подільських говірках: *Це та кон'ака, де Мат'їїї їздит та ін.*; у нижньонаддністрянських західностепових говірках: *Приходє той, де мїєє наказуват' краску; Той, де лóве, лóвит' далі та ін.*; у південнобессарабських: *вони свїче будут' нєстис'а як т'ї-кур'ї, де ран'ї; Той солдат, де ждаїу жого, стаїу на крижїну та ін.*; у середньозакарпатських: *Иди до того пїна, де сме дрїва рубали; У таїу-им хаїчи быї, де буча так'їє та ін.*; у наддністрянських: *умоїу у те корїтча, де ковал'ї жел'їзо гартїїїут'; Але вонó їт'їкло у дуплó, де була дз'урá ї дєревї та ін.*; пор. також уживання в підрядних означальних у ряді південно-західних діалектів полісемантичного сполучника *щоб(у), би, оби (уби, їби)*; напр., у північно-карпатських і в говірках південно-західної Львівщини: *Знайшóї спбсїн, би ино двох крутїло; Здиїти так'їє мїсци", би їс'їм було відно;* у середньозакарпатських говірках: *Дайте ми, каже, таїу пїну, обї самá курила.*

З особливостей організації складнопідрядних означальних речень укажемо ще на поширеність у них сполучного слова *котрий* в багатьох південно-західних діалектах; пор. у середньозакарпатських говірках (зрідка): *Кóтра коса не" клєпана, не" буде косїти; Ростє вєрба над вóдб'ї, котру ја садїла та ін.*; у наддністрянських: *Тогдї їз'аїїтого квача, котрїм ковал'ї огнї підмїтáїїут; Кутра хочи рубїти, ту та д'їука суб'ї фсе рубóту найде; Кутр'ї л'уди хут'їт рубїти, ту їм н'їгде ни буди б'їдá' та ін.*; у подільських: *Ја знаїу того сїна Власа, котрїй на пáс'їці с пчóлами почо"лóмжаїс'а; 'Подайно мн'ї відро; котре бáт'ко с по"лóви спорóжнїїї та ін.*; пор. також у південно-східних, зокрема в південнобессарабських, говірках: *Драчі — машиїна, котра рóбе пїноно; Слабуєатїй наш той начáл'ник, котрїй рóбе та ін.*; пор. ще і в полтавських говірках, де сполучник *котрий* вживається зовсім рідко: *Д'їїчина, котра пасє*

гуси; Козакі, котрі привозили молот', с собою привозили гостин'ці та ін.

Значні відмінності між українськими діалектами спостерігаються в організації обставинних підрядних речень часу. Так, якщо в південно-східних діалектах, як і в літературній мові, в них звичайно виступають сполучники *доки*, *поки*, то в поліських діалектах нерідко використовуються сполучники *покул'* (*покил'*, *пакул'*), *докул'* (*докул'а*) та ін. (пор. у лівобережнополіських говірках: *Жд'ом, пакул' бйт'ка прійде; ја хад'їй на л'їесу дотул', докул' менє н'а стрел'ї* та ін.), а в південно-західних — *заким* (*зак'ім*, *заки*, *зак*), *закл'а*, *дбкл'а*, *пбкл'а*, *кой* та ін. Напр., у подільських говірках: *Заким вони с'а зр'їхали, він мимо ут'їк; Заким гладкій схудне, худий здохне*; у надністрянських: *зак'ім сднци зїйди, можна бугату зрубїти; Заки дійшла додому, то гет \i ізбокїї кроу текла*; у північнокарпатських говірках і в говірках південно-західної Львівщини: *Закым го збадали, то уже было по їс'бму; Приїшов-їм, заки с'ї ни смёркло; Зак с'ї л'уди ро'збїгали, то їуш їс'о зго'рїло; Кой зима настала, то с'а робота обрвала*; у середньозакарпатських: *Абїс не їју н'їбго, заки тоты пси не будут' їсти; Иди на рушч'є, зак'ї спл'ат л'уде; Чекáјеме, док'їт' сонце зийде; Накой дбхтор приїбу, д'їдо уже бы'мёртвий; Кой с'а сирота женила тай н'їна \уу с'а змáїла*; у західнокарпатських говірках: *Буду ја кукава на зелені сосн'ї, закл'а мї вершечок на бучку виросте; Кой мїс'ачок заїшоу, каждый своју нашої*.

Рядом відмінностей характеризуються південно-західні діалекти в організації складнопідрядних умовних речень. Вони в цих говорах найчастіше приєднуються до головних за допомогою сполучників *коби* (*коб*), *кобис'* (*кобис*), *кед'* (*кед*), *кед'бы*, *кеби*, *би*, *кой*, *наколи* та ін. Напр., у середньозакарпатських говірках: *Кыбы не д'їти, ја бы-м пушл; Кїд' будете мáти час, та зайд'їт' на минутку; Л'убїї бых т'є д'їучинбч'ко, кобыс не брехáч'ка; Кибоу то стлос'а, што ја думаву*; у західнокарпатських: *Пишоу бы ја до вас, кобы ја с'міу, кобы-сте мї дали, штобы хт'її; Хто э т'а розвеселит, кед ја у вел'кїм жал'у*; у північнокарпатських та в говірках південно-західної Львівщини: *Ко'бы фáйна, то с'а выдаст; Ко'бї дббри платїли, то би-м пїшої; Кой би нїкого ни было, то бы-м їуш ут'їк; Накули дал'ї таки'ї мурбс буде, то тре гнбјом прикрїти; Би дббри платили, то бы-м робїу*; у надністрянських говірках: *Дббре-с'те с'а кумо зуули, коб иче кожух мали, тбби-*

с'те с'а і морозу пёўно не бо'áli; Вона би булá як јáнча з'вірина, коби не «він»; Накулі так, то прийд'іт заўтра; у східнокарпатських: Кобим с'і буў не сприс'ег, то бим т'і, каже, убиў на місци; у буковинських: Коби знау, шо та дич'ка, й не^а садиў би; Кобис винуўси борше, то пошли бих на полг; Кобйсте принесли води, ја би окріп на кулёцу поклала; у подільських говірках: Коби мен'і така душа найшлас'а, шчоби порадила жін'ці, шчоби не слабувала, то бим уже не жалуваў дати сто рубл'іў.

Відмінності між діалектами спостерігаються і в підрядних реченнях мети. Якщо в південно-східних, а також у значній частині поліських діалектів речення цього типу звичайно поєднуються з головним за допомогою сполучника *шчоб (шоб)* і зрідка *аби* (пор. у полтавських говорах: *Зёмл'у треба обробл'ати, шчоб родила р'асно; Треба й јіјі годувати, шоб давала молоко; Луч:е ж мен'і ср'ібло-злбто з двора позбувати, аби мен'і мого милого хоч раз по-видати* та ін.), то в південно-західних діалектах поряд із сполучником *аби* виступають сполучники *оби (уби, ўби), коб, коби, жеби (жиби), би* та ін. Пор. у подільських говірках: *Робили дл'а того, аби мати шос' јісти* та ін.; у буковинських: *Іду до шпитал'у, би дали ме^н'і шпільку* та ін.; у надністрянських: *Зёмл'у треба вубрубл'ати, шчубй рудйла; Трезн'атисурочку, жибиј ни змокла; Випиру т'і, би-с" худйу-чисту* та ін.; у північнокарпатських і в говірках південно-західної Львівщини: *Збігли с'і луди, би јіх стримати; Жибиј јісти, тре мати зуби; Клікали, жобй йти борши* та ін.; у середньозакарпатських: *На зимлітреба робити, убы родйла; Стара випрала плат'а, быс'те ходили ч'іс'т'і; Лишйла-м на Йв'ана тай на Ан'ціу маргу, обы посокотйли* та ін.; пор. також у волинсько-поліських говірках на Берестейщині: *Коб не спаліли село, то виц'ж-дж'айте* та ін.

У підрядних реченнях способу дії, зокрема порівняльних, є ряд особливостей у південно-західних діалектах. Так, у карпатських говорах, а також у значній частині галицько-буковинських для приєднання підрядних порівняльних речень широко використовуються сполучники *ги (ге, гі), гей (гий), гиби (геби, гіби), гейби (гайби)*. Напр., у середньозакарпатських говірках: *Остра буде, ги отйц' јіў; Ган'а говорит', гіби набрала води у рот; Овун так иде, гиби быу п'яный; у північнокарпатських і в говірках південно-західної Львівщини: А то шос выгл'адат, ги воук; Убирајіе с'і файно, гей та п'ава; Колу млина так'іе вибігло, г'і*

свин'їє; у покутсько-буковинських: *А то на ст'їні так'є, гий гарбузі, перемін'ує с'ї, гий квочка јакас; Так менє бо-лит голова, гєйби шос лупало.*

У буковинських говірках, зокрема в тих, що межують із східнокарпатськими, досить широко вживається сполучник *ак'ик* (*ак'їк*) (напр.: *Такá фáйна д'їїчина, ак'їк би намал'беана; Чого сидиш, ак'їк к'їло без душ'ї*), а в говорах району Карпат зрідка виступає сполучник *јакó* (пор. у говірках південно-західної Львівщини і в північнокарпатських: *По#зирáли на нас јакó ті војк'їє; Лїјїє, јакó з єїдрá; јакó угол', розсїплеш с'а на порох* та ін.; у правобережнополіських говірках іноді вживається порівняльний сполучник *би'наче*: *Ја побáчу, би'наче побїегла корóва* та ін.).

Між українськими діалектами є відмінності і в організації інших типів підрядних речень, зокрема підрядних причини. Так, у середньозакарпатських говірках ці речення можуть з'єднуватися з головним також сполучниками *зато* (*заїто*), *зато* (*заўто*) *бо*, *зач'їм*, *зашч'о* (*зашто*), *тад'* та ін.; напр.: *Мїшо дсстáў двóйку, затó бо не" знаў нич; Ја јїх биў, зашч'о не сід'їли дома; Зач'їм н'а треба б'їло, та моглї-с'те псч'екати; Не йди думу, тад' у нас мождеш переспáти.* У північнокарпатських і в говірках південно-західної Львівщини, як і в деяких інших сусідніх, підрядні речення причини можуть зрідка з'єднуватися сполучниками *сли*, *јисли*, *жел'ї*, *ј'ежел'ї*; напр.: *Сли будиш мау чїс, спїтай за грóшї; Сли бог бы поратувау, мы бы тото дајак злучили у ј'єдно; Нич му ни зрбїт, јисли то брїхн'їє; Жел'ї так будиро#бїй, то го вїженут; А ј'ежел'ї с'є цар хочи прикопати, жи то је нїпрауда, то най сам тубу рбїт.*

Хоч між українськими діалектами в синтаксисі спостерігається менше відмінностей, ніж у морфології і фонетиці, проте й на синтаксичному рівні в українській діалектній мові виділяються певні діалектні системи, які більшою чи меншою мірою протиставляються одна одній.

Незважаючи на те що синтаксис української діалектної мови досліджений ще досить мало, наявні дані дають можливість, щоправда, поки що лише в загальних рисах скласти уявлення про взаємовідносини між українськими діалектами на синтаксичному рівні.

Безсумнівним уже можна вважати, що своїми особливостями синтаксису найчіткіше виділяються серед інших південно-західні діалекти, які мають чимало своєрідного як в організації словосполучень, так і в організації речень. Ці

діалекти своїми синтаксичними ознаками, як і граматичною будовою загалом, відчутно протиставляються, з одного боку, південно-східним, а з другого — поліським діалектам, хоч, щоправда, одна з груп поліських діалектів (волинсько-поліські говірки) синтаксичними ознаками зближується, як і в морфології, з південно-західними діалектами, утворюючи разом з ними ряд суцільних ареалів.

Порівняно меншою чіткістю на синтаксичному рівні характеризуються поліські діалекти, які частково (волинсько-поліські говірки, а окремими ознаками також інші групи говірок) прилягають, як уже відзначалося, до південно-західних, а частково (зокрема, лівобережнополіські) до південно-східних, хоч і в них зустрічаємо ряд своєрідних синтаксичних ознак, що створюють їхнє індивідуальне синтаксичне обличчя і якими вони протиставляються іншим діалектним групам.

Отже, в українській діалектній мові на рівні синтаксису треба розрізнати три основні діалектні системи — південно-західну, південно-східну і поліську, в кожній з яких, у свою чергу, виділяються й окремі підсистеми.

Із цих основних систем найближчою до синтаксичної системи української літературної мови (мається на увазі, зрозуміло, синтаксис усного літературного мовлення), є, безсумнівно, південно-східна діалектна система, якій також властиві певні своєрідні діалектні ознаки.

Додаткова література

Бевзенко С. П. Про діалектні відмінності української мови на синтаксичному рівні.— Мовознавство, 1976, № 4, с 46—49.
Матвіяс І. Г. Лінгвогеографічне дослідження українського діалектного синтаксису.— Мовознавство, 1974, № 2, с 20—25.

ІV. ЛЕКСИКА ТА ФРАЗЕОЛОГІЯ

ТИПИ ДІАЛЕКТНИХ ВІДМІННОСТЕЙ У ЛЕКСИЦІ

Серед діалектних відмінностей у лексиці, якщо виходити із принципу співвідносності, слід розрізнати два типи: 1) протиставні (співвідносні), 2) не протиставні (неспіввідносні).

Не протиставні (неспіввідносні) лексичні діалектні відмінності полягають у наявності в певному діалекті слів, яких немає в інших діалектах, через те що вони не мають відповідних предметів чи понять. Основна маса

непротиставних лексичних діалектизмів — це переважно термінологічна лексика, пов'язана із спеціальними галузями господарства, зі специфікою економіки і побуту певного краю, його географічним положенням, із специфікою матеріальної культури тощо.

Так, наприклад, у говорах Закарпатської області, в багатьох районах якої серед сільськогосподарських культур тривалий уже період мають важливе значення кукурудза (*киндириці́'а*, *тиндириці́'а*, *мел'а́й* та ін.) і картопля (*кру́млі́*, *р'іна*, *бу́л'ба* та ін.), час збирання цих культур позначається спеціальними термінами: *ла́ман'а* чи *ламан'а́* (час збирання кукурудзи), *бран'а'* (час збирання картоплі). Звичайно, що в тих районах, де ці сільськогосподарські культури не мають такого важливого значення, нема й цих термінів. Пор. також назви специфічномісцевого одягу в районі Карпат: *ле́йбик* (*ла́йбик*), *кента́р*, *не́тек* та ін.; назви специфічних місцевих страв: *кул'єша*, *дз'а́ма*, *сука́ниці́'а* та ін.

Протиставні (співвідносні) лексичні діалектні відмінності полягають у тому, що для позначення того ж самого предмета чи поняття в різних діалектах вживаються різні слова або слова, утворені від того ж самого кореня, але з різними словотвірними афіксами, чи слова з такими особливостями їх фонетичного оформлення, які не впливають із фонетичних закономірностей цих говорів, тощо.

Різновиди лексичних діалектних відмінностей протиставного типу. Серед протиставних лексичних діалектних відмінностей залежно від їхнього характеру виділяється кілька різновидів: 1) власне лексичні, або словникові; 2) лексико-семантичні; 3) лексико-словотвірні; 4) лексико-фонетичні.

Слова власне лексичного, або словникового, різновиду становлять помітний шар діалектної лексики в українській діалектній мові на всій території її поширення. Вони виявляються в тому, що в різних діалектах для позначення тієї ж самої речі, предмета, поняття тощо вживаються зовсім різні слова, утворені за існуючими в мові моделями від інших коренів.

Так, наприклад, для такої сільськогосподарської культури, як картопля, в різних українських діалектах знаходимо порівняно велику кількість назв: *карто́пл'а*, *карто́фл'а*, *карто́хл'а*, *карто́па*, *карто́шка*, *карто́фел'*, *карто́хі* тощо (південно-східні, частково південно-західні та поліські діалекти) — *бу́л'ба*, *бу́л'а*, *бу́л'ва* та ін. (поліські, частково

південно-західні діалекти) — *барабол'а* (південно-західні діалекти, зокрема подільські, частково наддністрянські та буковинські) — *ріпа* (деякі південно-західні, зокрема східна частина середньозакарпатських та гуцульські говірки) — *мандибурка* (деякі південно-західні, зокрема покутські і частково північнобуковинські та східнокарпатські говірки) — *крумпл'і* (західна частина карпатських говорів) — *біб* (деякі наддністрянські та інші говірки) — *кумпітєра* (деякі південні середньозакарпатські говірки) та ін. Зрозуміла річ, що протиставлення типу *картбл'а* — *картбфл'а* — *картбфел'* — *картбхл'а* — *картбпа* — *картбшка* тощо чи *бул'ба* — *бул'ва* — *бул'а* не власне лексичні, словникові, а лексико-словотвірні чи лексико-фонетичні, але протиставлення *картбл'а* — *бул'ба* — *барабл'а* — *мандибурка* — *ріпа* — *біб* — *крумпл'і* — *кумпітєра* є виразні власне лексичні, словникові відмінності; пор. також різні діалектні назви для рослини «дереза»: *повій* — *бісинá* — *чортонл'уд* — *дерупліт* — *дарморіс* — *л'їціја* та ін.; пор. ще назви для кропиви в південно-західних діалектах: *кропива*, *копріва*, *прокїва* — *жалїва*; назви для соняшника в середньозакарпатських говірках: *сбн'ачник*, *сбн'ашник*, *слбнічник*, *посбн'ачник*, *просбн'ачник* — *просбнц'віт*, *процбнц'віт* — *міс'ачник*, *міс'ашник* — *форг'уї*; назви для вікна в цих же говірках: *вікно* — *бболок*, *бблак* — *вызур*, *ввізїр*, *вўзор* та ін.; у цих же говірках назви для дзеркала: *дзїркало*, *зїркало* — *гл'адїло* та ін.; для драбини: *драбїна* — *лázиво* — *лўйтра* та ін.; відповідники прислівника «торік»: *л'їт'їс'*, *л'їтус'* — *лонї*, *улїнї* • — *тогїд* • — *рїктипир'*, *типїр'їк* — *гїдтипир'*, *типїр'гїд* та ін.

Виникнення діалектних слів цього різновиду зумовлюється звичайно позалінгвістичними причинами.

Найчастіше появу таких утворень можна, очевидно, пояснювати тим, що в свідомості носіїв певного діалекту протягом ряду поколінь закріплювалися з різних причин інші асоціації з тими чи іншими предметами, речами тощо, інші ознаки їх, ніж у носіїв інших діалектів цієї ж мови. Так, наприклад, у носіїв тих південно-західних діалектів, у яких вживаються слова *жалїва* (кропива), *гл'адїло* (дзеркало), *вїзїр* (вікно), *лázиво* (драбина) та ін., з предметами, для позначення яких служать вони, асоціювалися поняття дій «жалити», «глядіти», «визирати», «лазити» та ін., а не ті поняття, з якими пов'язані назви цих предметів у літературній мові чи в інших українських діалектах, або такі діалектні слова, як *вшки*, *вилошник* — рогац (від

вила, прилад, що подібний до вил), *сохір* — дерев'яні вила (від *соха, розсоха*), *стир, стірок* — ганчірка (від *стирати, витирати*), *поші́ванка, по́шивка* — наволочка (від *шити*) та ін., що поширені в поліських говірках, в основі своїй мають асоціації з іншими предметами — вилами, розсохою (сохою) тощо, а не рогами (ріжками) тощо, як у літературній мові.

Немало існує діалектних слів, які виникли внаслідок перенесення в силу якоїсь асоціації назви одного предмета на інший. Такими є, наприклад, згадувані вже південно-західні діалектні назви картоплі *рі́па, біб* та ін., загальна назва для грибів — *зуби*, що відома в багатьох південно-західних, а також поліських діалектах, назви для газової лампи — *гас, гаснік, гасни́ця*, що поширені в південно-західних, зокрема подільських, і в південно-східних діалектах, та ін.

Певна частина діалектних слів власне лексичного або словникового різновиду виникла внаслідок збереження в окремих діалектах давньої лексеми, в той час як в інших діалектах появився новотвір, що став і літературною нормою; пор. південно-західне району Карпат *лі́тос'* — поліське *лі́етос'* — торік, південно-західне *вуйко, стрійко, вуйна, стрійна* — дядько, тітка, північноукраїнське *ратай, оратай* — орач, *чел'ад'* — молодь та ін. Частина ж діалектних слів цього різновиду появилася ЕНЗСЛІДОК за позичення окремих лексем з суміжних діалектів інших мов, сфера поширення яких обмежилася лише деякими діалектами. Такими є, наприклад, численні мадяризми в середньо-закарпатських говірках типу *ло́йтра* (драбина), *форгуй* (соняшник), *крумплі* (картопля), *тангерійця, кендерійця* (кукурудза), *сabboй* (кравець) та ін.; полонізми в багатьох південно-західних говірках типу *кобі́та* (жінка, дружина), *слуп* (стовп), *уцтвий* (чесний), *та́ний* (дешевий) та ін.; германізми в тих же говірках типу *аницуг* (костюм), *шустер* (швець), *файний* (гарний), *ташка* (сумка) та ін.

Серед протиставних діалектних відмінностей у лексиці спеціальної уваги заслуговують лексико-семантичні діалектизми. Під ними звичайно розуміють слова, що в різних діалектах тієї ж самої мови звучать однаково, але мають зовсім відмінні значення.

Іноді до лексико-семантичних діалектизмів відносять усі слова-омоніми, незважаючи на їхню етимологію, як, наприклад, середньозакарпатське *копійл* (незаконнонароджений, безбатченко, байстріук), що являє собою, безсумнівно,

румунське запозичення (*copîl*) у зіставленні з літературним українським *копіл* (шевська колодка, складова частина саней), або середньозакарпатське *jarováti* — відбувати весняні роботи (*від jar'*, *jar* — весна; пор. д.-рус. *ярь* — весна) у зіставленні з лівобережнополіським *jaroedti*, *jarováti'* — бути в збудженні, дратуватися (із д.-рус. *ярь*, *ярши* — гарячий, запальний, сердитий), чи знову ж такі середньозакарпатське *pánika* (застар.) — пані, господиня порівняно з літературним українським *пáніка* — жах, нестримний переполох тощо, що за походженням є безсумнівним грецизмом (д.-гр. π'ανικόν) та ін.

Будь-які слова-омоніми, треба думати, не можуть бути віднесені до семантичних лексичних діалектизмів, бо в них маємо справу не з розвитком чи видозміною значення того ж самого слова на різному діалектному ґрунті, а з етимологічно різними словами, одне з яких нерідко може бути навіть запозиченим з іншої мови, іноді дуже віддаленої за своєю графічною будовою, як це маємо в нашому першому прикладі.

Лексико-семантичні діалектизми — це слова однієї етимології, які хоч і звучать однаково, але в різних говорах тієї ж самої мови виступають з різним значенням; пор. південно-західне *гостінець'* — великий битий шлях і літературне та південно-східне *гостінець'* — подарунок; середньозакарпатське *плáт'а* — одяг взагалі і літературне *плáття* — вид верхнього жіночого одягу; середньозакарпатське *копáти* — сапати (мотикою — вид сапи) і літературне *копáти* — копати лопатою та ін.

Виникнення й розвиток різних значень того ж самого слова в різних діалектах якоїсь мови зумовлюється, очевидно, відносною ізольованістю певного діалекту від інших діалектів цієї ж мови в процесі її історичного розвитку.

Лексико-семантичні діалектизми могли розвинутися в місцевих діалектах по-різному: 1) шляхом збереження давнього значення слова при звуженні чи розширенні його в літературній мові та інших діалектах; пор.: *плáт'а* — одяг взагалі (середньозакарпат.) при літ. *плáття* — вид верхнього жіночого одягу; *вино* — виноград, вино (середньозакарпат.) при літ. *вино* — напій; *іти* — іти, їхати (середньозакарпат.) при літ. *іти*; *кал* — болото — грязюка (у багатьох говорах, зокрема півд.-зах.) при літ.-книжн. *кал* — екскременти та ін.; 2) шляхом розширення значення слова і перенесення назви з одного суміжного чи подібного предмета на інший, як напр.: *каша* — каша, крупа

(середньозакарпат.) при літ. *káша*; *на́фта* — гас (середньозакарпат.) при літ. *на́фта*; *ла́мпа* — гас (деякі середньозакарпат.), *гас* — лампа (східноподільськ.) при літ. *ла́мна*, *гас*; *ніж* — чересло, шатківниця, ніж (середньозакарпат.) при літ. *ніж*; *котéл* — паровик, локомотив (середньозакарпат.) при літ. *котéл*; *ні́дло*, *ні́длий* — погано, зле, поганий (середньозакарпат.) при літ. *ні́дло*, *ні́длий* тощо; 3) шляхом утрати давнішого значення слова і перенесення його на інший предмет, як напр.: *обі́д* — сніданок (деякі середньозакарпат.) при літ. *обі́д*; *на́серб* — нерідний брат (деякі середньозакарпат.) при літ. *насерб* — нерідний син; *пал'ані́ц'а* — вид галушок (деякі середньозакарпат.) при літ. *паляниця*; *кум* — весільний батько (деякі середньозакарпат.) при літ. *кум* тощо; 4) шляхом запозичення слова із близько споріднених мов при наявності такого ж слова, але з іншим значенням у літературній мові та в інших діалектах; пор.: *нові́нка* (пор. чеськ. просторічне *novinka*, літ. *novinu*) — газета (середньозакарпат.) при літ. *новинка*; *переводити* (пор. рос. *переводить*) — перекладати (в багатьох українських діалектах) при літ. *переводити* — переправляти когось через щось, нищити, псувати тощо.

Лексико-семантичні діалектизми української діалектної мови спеціально ще не досліджувалися, хоч і є вже спроби створення навіть словників семантичних діалектизмів. Можна припускати, що в кількісному відношенні цей різновид становить порівняно незначний шар діалектної лексики, яка частіше зустрічається в окраїнних говорах української мови. Виявлення і дослідження лексико-семантичних діалектизмів, можна сподіватися, дасть цікавий і важливий матеріал для історичної лексикології української мови.

Найчисленнішими в лексичній системі української діалектної мови можна вважати діалектні слова лексико-словотвірного різновиду. Характерною ознакою їх є те, що при спільній з відповідними словами інших діалектів чи літературної мови кореневій морфемі діалектне слово відрізняється словотвірними афіксами або порядком компонентів складних слів.

Діалектні слова цього різновиду в українських діалектах можуть розрізнятися: 1) суфіксами (пор. у карпатських говорах: *ворожі́л'а* — ворожка, *коша́р* — кошик, *стирн'а́нка*, *стирн'ані́ц'а* — стерня, *слив'у́йка* — слив'янка, *ку́р'а* — курча, *кон'уха́р'* — конюх та ін.; у поліських говірках: *горо́дн'е* — городина, овочі, *з'ат'у́хно* — зять,

деду́хно — дід, *тату́хно* — тато, *детва́* — дітвора, *обече́ка* — обичайка, *прова́л'* — провалля, *на́гинки* — нагинці та ін.; у подільських: *по́ловин'* — полум'я, *звиди́н'укі́* — зведенята, *дри́гун'іти* — дрижати, *ле́жма* — лежачи та ін.); 2) префіксами (пор. у подільських говірках: *наразі́у* — зразу, *на́рушино* — зручно, *у́дуріти* — здуріти та ін.; у поліських: *су́порка* — підпірка, *підкваска*, *питкваска* — закваска, *заправа* — приправа та ін.); 3) відсутністю чи наявністю афікса (напр., у подільських говірках: *за́морока* — морока, *наси́д'ачи* — сидячи, *у́торік* — торік, *пійма́ти* — спіймати, *пізна́ти* — впізнати, *ві́тки* — звідки, *т'і́лки* — стільки; у поліських: *зда́легуд'* — задалегідь, *бдмі́л* — мілина); 4) одним з афіксів чи взагалі афіксами при суфіксально-префіксальному словотворенні (пор. у поліських говірках: *на́гинками* — нагинці та ін.; у подільських: *наусто́ячки*, *насто́ячки* — стоячи та ін.); 5) порядком елементів композитів (пор. у карпатських говорах: *морі́мух*; у волинських: *морі́муха*, *марёмуха* — мухомор-гриб; пор. також розрізнення між окремими середньозакарпатськими говірками: *рі́ктипир'* — *типі́р'рі́к*, *гі́дти́пир'* — *ти́пир'гі́д* — торік та ін.).

Діалектні слова лексико-словотвірного різновиду в українській діалектній мові досліджені ще мало. Посилене вивчення цього шару діалектної лексики вимагає пильної уваги українських діалектологів, оскільки воно, сприяючи глибокому проникненню в таємниці творення слів, пізнанню найважливішого засобу поповнення лексичної скарбниці як літературної, так і діалектної мови, дає можливість на ширшій основі, не тільки на лексичному, а й на словотвірному рівні, виявити взаємовідносини місцевих діалектів. Разом з тим вивчення діалектних слів лексико-словотвірного різновиду підтверджує положення про те, що діалектні лексичні системи, як і лексичні системи мови загалом, будучи незамкнутими структурами, мають у своєму розпорядженні значно ширші, ніж літературна мова, можливості творення слів.

На особливу увагу заслуговує вивчення діалектної лексики суміжних, пограничних зон, що сприятиме повнішому висвітленню взаємозв'язків і взаємовідносин української мови з іншими слов'янськими і навіть неслов'янськими мовами.

Окремий варіант лексичних відмінностей протиставного типу становлять діалектні слова лексико-фонетичного різновиду.

Під діалектними словами лексико-фонетичного різновиду слід розуміти лише слова-діалектизми, які розрізняються в діалектах особливостями звукового складу, спричиненими несистемними, нерегулярними фонетичними явищами, що мають індивідуальний, лексикалізований характер.

Іноді як лексичні діалектизми розглядаються всі слова, що мають у різних діалектах відмінності в своєму фонетичному оформленні, зокрема й зумовлені системними фонетичними закономірностями окремих діалектів. Проте такий погляд неправомірний, бо в цьому випадку маємо справу не з лексичними, а з чисто фонетичними відмінностями, що відіграють важливу роль при характеристиці фонетичного рівня місцевих діалектів, але для характеристики цих діалектів з погляду їхнього лексичного складу не мають власне ніякого значення.

Творення діалектних слів лексико-фонетичного різновиду найчастіше спричинюється різними спорадичними замінами звуків (напр., у правобережнополіських говорах: *зацмін'* — жасмін, *скбгліт'* — скиглити; у середньозакарпатських: *прблуб* — проруб), метатезами (напр., у правобережнополіських: *пануз* — пазур; у середньозакарпатських: *колбпн'і* — коноплі, *хпдти* — пхати), явищами гіперизму (напр., у слобожанських: *от'їє* — утюг, праска, *опір* — упир; у деяких подільських: *олова* — голова, *укдти* — гукати та ін.), явищами аферези (напр., у поліських: *за'дно* — за одно) та ін.

Деякі вчені серед протиставних діалектних відмінностей у лексиці виділяють ще лексико-акцентологічні, що полягають у різному наголошуванні того ж самого слова в різних діалектах, проте це питання потребує ще спеціального дослідження. Особливості в наголошуванні в українській діалектній мові досить відчутні. З цього погляду на особливу увагу заслуговують південно-західні діалекти, серед яких є й говори з нерухомим наголосом (західнокарпатські чи лемківські) і в яких загалом спостерігається сильна тенденція до перенесення наголосу на кореневу морфему.

Цілком природно, що відмінності в наголошуванні в українській діалектній мові повинні стати об'єктом спеціального розділу української діалектології.

СКЛАД ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ З ПОГЛЯДУ ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ

Діалектна лексика українських діалектів за своїм походженням може бути двох основних типів: у ній виділяються, по-перше, архаїчні елементи, а по-друге — інновації.

Діалектні слова-архаїзми являють собою спільнослов'янські (праслов'янські) чи спільносхіднослов'янські (прасхіднослов'янські) слова, що збереглися в українських діалектах до наших днів, не ставши при цьому надбанням словникового складу нової української літературної мови.

На діалектні слова цього типу особливо багаті південно-західні, а також поліські діалекти. Так, у південно-західних діалектах знаходимо чимало слів спільнослов'янського походження, які кваліфікуються тепер якдіалектизми, оскільки вони залишилися поза словником літературної української мови. Напр.: *вуй, уй, вуйко, ұйко* — дядько, материн брат (пор. ст. слов. *оуи*, д.-рус. *уи*, польськ. *та/*; болг. *вуйчо* та ін.); *стрий, стрійко, стрійко* — дядько, батьків брат (пор. ст. слов. *стриш*, д.-рус. *стриш*, польськ. *stryj*, болг. *стрико* та ін.); *вепр, винір'* — кабан, дикий кабан (пор. д.-рус. *вепрь*, болг. *вепър*, польськ. *wieprsz* та ін.); *вівірка, вівурка* — білка (пор. д.-рус. *вѣверица*, болг. *веве-рица*, чеськ. *veverka* та ін.); *від'іти* — бачити (пор. д.-рус. *видѣти*, рос. *видеть*, польськ. *widzec'*, болг. *видя* та ін.); *л'ітос', л'ітус'* — торік, минулого літа (пор. д.-рус. *лѣтосъ*, півн. рос. *летось*, чеськ. *lětos*, болг. *лятос* та ін.); *влоні, лоні* — торік, минулого року (пор. д.-рус. *лони*, півн. рос. *лони*, *лонись*, чеськ. *loni*, болг. *лани* та ін.). Наведемо хоча б кілька прикладів діалектних слів-архаїзмів цього різновиду з поліських діалектів: *ратай, оратай* — орач (пор. д.-рус. *ратай*, білор. *ратай*, рос. діал. *ораты(а)й*, ст. польськ. *rata* та ін.); *чєл'ад'* — молодь (пор. д.-рус. *челядь*, польськ. *szefeldz'*, болг. *челяд* та ін.); пор. також півд.-зах. укр. *чєл'ад', чєл'ід', чєл'адник* та ін.); поліськ. укр. *л'єтос', л'єтас* — торік та ін.

Серед діалектних слів-архаїзмів важко виділити власне давньоруські, спільносхіднослов'янські елементи, проте вкажемо хоч на деякі приклади таких діалектизмів із південно-західних та поліських діалектів. Так, у карпатських говорах відомі слова-діалектизми, що, очевидно, сягають давньоруського джерела: *ораниц'а* — рілля, *кип'яток, кип'яток* — острік, *кл'ім'* — комора (відоме і в буковин-

ських говірках), *плát'a* — верхня одежа, *голбўник* — розбійник, вбивця (у верховинських та гуцульських говірках), *пр'ятати* — ховати та ін. (пор. д.-рус. **кыпятъкъ*, *кыпятна*, *клѣтъ*, *платив*, *головникъ* (вбивця), *голова* — вбивство; рос. *кпяток*, *платье*, *прятать*, півн. рос. *ораница*, *ораница* та ін.); у поліських: *цил'їти* — дратувати, турбувати, *јáдрено* — свіжо, холоднувати, *јáдрений* — свіжий, холоднуватий (пор. д.-рус. *цвѣлїти* — примушувати, плакати, ображати, *ядры́й* — швидкий, півн. рос. *ядре́ный* — свіжий, бадьорий) та ін.

Найбільший шар діалектної лексики українських говорів становлять діалектні слова-іновації, що виникли в свій час на ґрунті окремих говорів і через своє вузько локальне поширення виявилися поза словником нової української літературної мови.

Діалектні слова-іновації суто місцевого, власне діалектного творення властиві українській діалектній мові на всій території її поширення. Вони, як зазначалося вище, мають кілька різновидів, найважливішими з яких є власне лексичні, словникові, тобто власне діалектні утворення від інших, ніж у літературній мові, коренів за існуючими в мові і в діалектах словотвірними моделями, лексико-словотвірні, лексико-семантичні тощо.

Значний шар діалектної лексики, зокрема лексики окраїнних українських діалектів, становлять слова, запозичені з інших мов, що не стали надбанням словникового складу літературної української мови, очевидно, через вузько локальну обмеженість свого вживання.

Діалектні слова-запозичення також можна віднести до типу іновацій, що виникли на діалектному ґрунті, обмеживши сферу свого побутування окремим говором чи певними діалектами.

Проникнення іншомовних слів у діалекти відбувалося внаслідок більш-менш постійних безпосередніх контактів найрізноманітнішого характеру носіїв різних українських діалектів з носіями суміжних діалектів сусідніх мов. Причому ці суміжні діалекти нерідко були й посередниками при передачі слів із тієї мови, з носіями якої українське населення безпосередньо не контактувало чи мало контактувало. Так, наприклад, ряд слів німецького походження, можна гадати, проникло в галицькі діалекти через польське посередництво, а чимало тюркізмів ввійшло в карпатські говори, зокрема в середньозакарпатські говірки, через угорську мову та ін.

Само собою зрозуміло, що діалектні слова-запозичення і джерела їх у різних українських діалектах виявляються далеко не однаковими, що вони фонетично і граматично оформлені згідно із закономірностями відповідних українських діалектів. Так, у галицьких, волинських і подільських говірках південно-західних діалектів переважно діалектні слова-запозичення — полонізми і германізми; в карпатських — мадяризми, германізми, словакізми, полонізми, румунізми, тюркізми; в буковинських і гуцульських — румунізми, тюркізми, германізми тощо; в поліських — білорусизми, у волинсько-поліських — • також полонізми, а в лівобережнополіських — русизми; в південно-східних — переважно русизми, зокрема в слобожанських та степових, а в останніх, зокрема в правобережних степових, також молдаванізми або румунізми, тюркізми, болгаризми тощо.

Із численних прикладів слів-запозичень, що побутують у різних українських діалектах, наведемо хоча б деякі.

Полонізми: *в́арта* (польськ. *warga*) — губа (в подільських говірках: *в́арги* — борода, підборіддя; *в́арта́тий* — товстоший, з гладким підборіддям); *кобі́та* (польськ. *kobieta*) — дружина, жінка; *порéнча* (польськ. *poręcza*) — поруччя, перила; *стóнга* (польськ. *wstęga*) — стрічка; *хлоп* (польськ.

chłop) — чоловік, селянин; *та́ний* (польськ. *tani*) — дешевий; *л'удóвий* (польськ. *ludowy*) — народний та ін.

Германізми: *ва́ндри*, *вандрюва́ти* (нім. *wandern*; польськ. *wandrować*) — мандри, мандрувати; *а́нцуг* (нім. *Anzug*) — костюм; *шу́стер* (нім. *Schuster*) — швець; *ша́шка* (нім. *Tasche*) — сумка, портфель; *штíмпил'* (нім. *Stempel*) — марка; *фа́йний* (нім. *fein*) — гарний; *фест* (нім. *fest*) — міцно; *фіртáл'* (нім. *Viertel*) — чверть, четвертина; *фрúшту-коє́ати* (нім. *frühstücken*) — снідати та ін.

Румунізми та молдаванізми: *боте́й* (рум. *botei*) — отара; *бурдэ́й* (рум. *burdei*) — землянка; *женті́ца*, *женте́ца* (рум. *jintița*) — сироватка з овечого молока; *ба́рда*, *ба́ртка* (рум. *bárdă*) — різновид сокири, топірець; *путе́р'а* (рум. *putere*) — сила; *са́рака* (рум. *sărak*) — бідний, нещасний; *нанáшко*, *нанáшка* (рум. *napas, nas*; молд. *нэнаш, нэнашэ*) — хрещений, а також весільний батько, мати; *пата́ри* (молд. *пэратрэ*) — вовняна пілка, що прибивається до стіни понад лавою, біля ліжка тощо; *дз'а́ма*, *зама* (молд. *замэ*; рум. *zată*) — юшка із свіжої риби (в говірках нижнього Придністров'я); *кол'а́стра* (молд. *кораслэ*) — молозиво; *дармо́й* (молд. *дэрмоу*; рум. *dermon*) — рідке решето та ін.

Мадяризми: *várhoш* (угор. *város*) — місто; *gáзда* (угор. *gazda*) — господар, хазяїн; *máрга*, *маржйна* (угор. *marha*) — худоба, скотина; *daráb* (угор. *darab*) — шматок; *алдамáш* (угор. *áldomás*) — могорич; *бирýű* (угор. *biró*) — староста; *сáбоű* (угор. *szabó*) — кравець; *боўт* (угор. *bolt*) — крамниця; *бизýűно*, *бизйно* (угор. *bizony*) — певно, напевне та ін.

Тюркізми: *лэгін'* (тур. *legin*; угор. *legény*) — парубок; *кабат* (тур. *kavad*; угор. *kabat*) — піджак; *калан* (тур. *kalpak*; угор. *kalap*) — капелюх; *чичка* (тур. *cicik*) — квітка; *фінджá* (тур. *findza*; угор. *findza*) — чашка, кварта, філіжанка; *жеб* (тур. *dzeb*; угор. *zseb*) — кишеня, *калабалык* (тур. *kalabalik* — юрба) — гармидер, зайвий клопіт; *дарáк* (тур. *tarak*) — гребінь для розчісування вовни; *тирпáн* (тур. *tirpan* — коса) — обрубок коси з ручкою, яким жнуть очерет; *сепетик* (тур. *sepet* — кошик) — кошик для ложок (останні чотири слова в говірках нижнього Подністров'я) та ін.

Словакізми: *блáна* (слов. *bland*) — шибка; *блáнар* (слов. *blanar*) — скляр; *гудáк* (слов. *hudak*) — музикант; *гвáра* (слов. *hvara*) — розмова, мова; *вél'о* (слов. *veto*) — багато; *гóйно* (слов. *hojne*) — багато (пор. *гóйно жыти*); *вэдл'а* (слов. *vedla*) — біля, коло; *натха* (слов. *natcha*) — нежить; *ходáк* (слов. *chodak*) — черевик та ін.

Зрозуміло, що сфера побутування різних слів-запозичень далеко не однакова. Так, якщо деякі з відзначених слів-запозичень мають досить широке поширення в південно-західних діалектах (пор. тюркізми *чичка*, *лэгін'*; мадяризми *гáзда*, *máрга*; германізм *фáйний*; румунізм *дармóй* та ін.), то вживаність словакізмів обмежується переважно західно-карпатськими говірками, а основна маса мадяризмів зустрічається лише в південнокарпатських говірках.

ІСТОРИЧНІ НАШАРУВАННЯ В ДІАЛЕКТНІЙ ЛЕКСИЦІ

Лексика сучасних українських діалектів є наслідком тривалого історичного розвитку мови; вона склалася протягом ряду епох і відбиває в собі різні етапи складного історичного шляху нашого народу. Саме в лексиці як у найчутливішій до змін ділянці мови в першу чергу відбиваються зміни, що відбуваються в суспільстві, в багатогранному повсякденному житті людей. Зміна суспільно-економічних умов життя суспільства, розвиток виробництва, культури, науки тощо — все це зумовлює, з одного боку, появу нових слів і висловів, а з другого — відмирання застарілих.

Застарілі слова і вислови, зрозуміла річ, зникають не зразу; вони ще певний час зберігаються в живій мові, поступово переходячи в пасивний словник, а з часом втрачаються й зовсім. До того ж утрата застарілих слів відбувається не одночасно в усіх діалектах певної мови. Деякі з цих слів в окремих діалектах отримують додатковий імпульс до життя і живуть ще дуже довго після того, як в інших діалектах вони вже давно зникли. Так, наприклад, слово *віче* (< *вѣче*), що вживалося зі значенням «народне зібрання» в Давній Русі, в деяких галицьких (наддністрянських) говірках функціонує й досі майже з тим же значенням; пор. також *головник* (< *головъникъ* — убивця), що відоме як давньоруський юридичний термін, і досі знане на Гуцульщині з приблизно тим же значенням; пор. ще південно-західні діалектні *від'іти* (< *видѣти*) — бачити, *верѣчи* (< *веречи*) — кидати, *много* (< *мъного*) — багато та ін., що збереглися тут із глибокої давнини.

У лексиці українських діалектів можна розрізнити кілька історичних шарів.

Найдавніший шар лексики становлять слова, що сягають ще родоплемінного ладу. Звичайно, ці слова видозмінилися, набравши специфічного українського фонетичного і морфологічного оформлення, а в ряді випадків змінилося й значення їх, проте в окремих українських говорах вони функціонують і досі. Це насамперед терміни спорідненості і свояцтва, серед яких є чимало таких, що давно вже вийшли з ужитку в більшості українських діалектів і не стали нормою нової української літературної мови. Наприклад, у багатьох південно-західних діалектах широко вживаються такі терміни спорідненості праслов'янського походження, як *вуй* (*уй*), *вуйко* (*уйко*), *вуйна* (*уйна*), *вуйчаник*, *стрий*, *стрийко*, *стрийна*, *стрийчаник* та ін.; пор. також *братан*, *братанич*, *братанец'* (небіж, племінник, син брата), *сестрин*, *сестринич*, *сестринец'*, *сестрінок*, *сестричаний* (племінник, син сестри), *братанка*, *братаниця*, *братаничка*, *сестриниця*, *сестріюниця*, *сестрична*, *сестринка* та ін., що вживаються в південно-західних і в поліських діалектах; пор. ще давні терміни спорідненості *с'віс'т'*, *с'віс'т'а*, *с'віс'т'олка* та ін. (д.-рус. *сѣвѣсть* — сестра дружини), *д'івер* (д.-рус. *дѣверь* — чоловіків брат), *д'іверка* (дружина чоловікового брата), *ятриука*, *ятроха* (д.-рус. *ятро* — братова дружина) та ін., що також вживаються в різних діалектах, зокрема в мовленні старшого і найстаршого покоління.

До найдавніших належать і такі слова, як *чѣл'ад'* (*чѣл'ад'*), *чел'адник*, *чел'адйна* та ін. (пор. д.-рус. *чел'адь*, *челядинъ*), що вживаються в багатьох південно-західних і поліських діалектах з різним значенням (напр., у карпатських: *чѣл'ад'*, *чѣл'ад'*, *чѣл'ід'* — родина, сім'я, люди; у подільських говірках — родичі молодого чи молодої, що беруть участь у весіллі; у лівобережнополіських говірках — молодь, наймити; *чел'адйна*, *чел'адник*, *чел'адка* та ін. — людина, в гуцульських, східнокарпатських говірках — дружина, прислуга; в поліських — молода людина, прислуга та ін.); пор. ще поліськоукраїнське *с'ябрѣ* — товариш по роботі, супряжич (пор. д.-рус. *с'ябрь* — сусід, член однієї общини; білор. *сябѣр*, рос. діалектне *сябер*, *сябр*, *сябор*, *сябрुक*, *сябра* та ін.) і т. д.

У період зародження й розвитку феодальних відносин появляється ряд слів, що виникли в зв'язку з новим суспільно-економічним ладом, а також відбувається переосмислення старих слів, які сягають попередньої епохи. Значна частина таких слів з часом утратилася, але окремі з них (звичайно, з переосмисленою семантикою) збереглися в різних українських діалектах і досі. Напр.: *дан'* — податок, що вживається ще іноді в середньокарпатських говірках, зокрема в мовленні старшого покоління; *кмет'*, *кмит'* — селянин, що до недавня вживалося в деяких українських говірках (пор. Б. Грінченко. Словар ..., II, с 793); *отрок* — слуга, раб, що вживається іноді й досі в деяких середньокарпатських говірках (пор. запис із с Ізки Міжгірського р-ну: Уже-м ти тйс'ачу раз говорила, шчо ја ти ни отрокінь'а, а жона ти); *обрік* — добро, достаток (пор. д.-рус. *оброкъ* — податок) — у деяких південно-західних говірках та ін.

Тривале перебування українських земель під владою різних іноземних загарбників наклало значний відбиток на склад лексики українських говорів, трюкнувшись насамперед різних шарів адміністративно-політичної термінології. У цьому відношенні особливо виділяються південно-західні діалекти. Так, напр., у галицьких і західноволинських говірках велике поширення мали такі терміни, як: *війт* — староста, *прис'ажний* — помічник війта, *шандар*, *дес'атник*, *кримінал* — суд, *право* — суд, *розказ* — наказ, *жовн'ір* — солдат та ін.; назви грошових одиниць: *крѣйцер*, *рйн'с'кий*, *гўл'ден*, *злотий*, *гріш* та ін.; у буковинських говірках: *двірнік* — війт, староста, *бецїра* — повітовий уряд, *гайдук* — поліцай повітового уряду, *жандар'*, *роз-*

ка́з — наказ, *ка́туш* — тюрма, *прі́мар* — староста та ін.; назви грошових одиниць: *крéйцер*, *лев*, *сороківéць*, *гу́лден*, *ле́'а* та ін.; у середньозакарпатських говірках: *биріу*, *бируу*, *бируу* — староста (пор. угор *biró*), *ноу́тарс'кий ур'ад* — «волосна» управа, *ноу́тарош*, *лоу́тарош* — керівник новтарського уряду, *екзеку́ц'іја*, *екзеку́тор*, *жандар'*, *шандар'*, *ур'адник*, *окружний начальник*, *гайду́к* — поліцай окружного уряду та ін.; назви грошових одиниць: *золотый*, *срібёрный*, *крайцер*, *філер*, *кору́на*, *гелер*, *пенг* тощо.

Чимало слів, звичайно, вже в пасивному фонді, зокрема в мовленні найстаршого покоління, залишилося і в східно-українських говорах від дожовтневого періоду. Серед них можна назвати такі, як: *во́лост'*, *упра́ва*, *розпра́ва* (сільський уряд), *ста́роста*, *старшина́*, *пі́сар*, *спра́чник*, *проста́у*, *городовий*, *прика́жчик*, *еконóм*, *осаву́ла* тощо.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції значну кількість слів було переведено з активного словника до пасивного, які в умовах радянського ладу застаріли і вживаються, звичайно, лише в розповідях про дореволюційне минуле, зокрема в устах старшого і найстаршого покоління.

Побудова соціалістичного суспільства в нашій країні, величезні соціально-економічні перетворення, бурхливе зростання всіх галузей народного господарства, гігантський розвиток науки, техніки, культури тощо — все це привело до появи величезної кількості нових слів, радянських неологізмів, які твердо ввійшли не лише в українську літературну мову, а й в усі українські діалекти.

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКИ ДІАЛЕКТІВ

Однією з найхарактерніших особливостей діалектної лексики є багатство її на слова, що стосуються спеціальних галузей господарства. Однак в українських діалектах нерівномірно представлені різні ділянки спеціальної лексики. Це зумовлюється характером економіки певного краю і рівнем його суспільно-економічного розвитку в дореволюційні часи або в часи перебування під владою іноземних загарбників. Так, наприклад, в українських говорах району Карпат широко представлена вівчарська, взагалі тваринницька, лісорубська лексика, а в закарпатських — виноградарська, садівницька та ін., в поліських — лексика, пов'язана з льонарством, коноплярством, дігтярним промислом тощо, в приморських районах — з рибальством і т. д.; з

другого боку, в говорах бідно представлена лексика тих галузей господарства, які слабо розвинуті або й зовсім нема їх у певній місцевості. Так, наприклад, годі шукати дигтарську лексику чи лісорубську в степових українських говірках або вівчарську в поліських, на території яких ця галузь тваринництва слабо розвинута.

Лексика діалектів характеризується також надзвичайною деталізацією назв спеціальних галузей господарства, місцевих промислів тощо. Так, у районах, де широко розвинуте вівчарство, знаходимо велику кількість назв для овець залежно від масті, форми ніг, рогів тощо; в говірках, носії яких займаються рибальством, дуже деталізовані назви рибальських приладь, напр., у говірках нижнього Подністров'я відомо близько десяти видів сіток, кожен з яких має свою назву: *невід*, *стаука*, *голіц'а*, *с'ітка*, *гура*, *дрібниц'а*, *лапташ* або *латаш*, *стайнік* чи *скіпос'т*, або *італ'ян*, *мішок*, *бріја*, *пбриш*, ряд назв хваток: *л'інгуріц'а*, *скарл'іон*, *одороба* (*годороба*), *трандадай*, *турб'ук*, *рашниця* та ін., а тим часом узагальнююча назва як для перших, так і для других у цих говірках звичайно не вживається.

При багатстві лексики для позначення видових понять у діалектах нерідко слабо розвинута лексика для позначення родових понять. Наведені приклади з рибальської лексики нижньонаддністрянських говірок можуть бути певною мірою ілюстрацією до цього твердження.

У діалектах широко розвинута лексична синонімія, яка служить засобом вираження найрізноманітніших змістових, стилістичних та емоційних відтінків мовлення. Зокрема, лексика сучасної української діалектної мови характеризується наявністю великої кількості абсолютних синонімічних дублетів, що виникли як наслідок міждіалектного та міжмовного контактування, так і в результаті впливу літературної мови на діалекти. Так, наприклад, незважаючи на те що в різних українських діалектах для назви такої сільськогосподарської культури, як *кукурудза*, існує десь понад десяток назв (пор. у поліських діалектах: *пшеничка*, *калачики*, *киґахі*, *кукуруза* та ін.; у південно-західних: *мелай*, *папишій*, *пантиюја*, *кукуруза*, *кукурудза*, *тенгеріц'а*, *кєндеріц'а* та ін.; у південно-східних: *кукурудза*, *кукуруза*, *кукуруза*, *калачики*, *пшеничка*, *пшінка*, *пантиюја* та ін.), в усіх них тепер широко вживається й літературний відповідник *кукурудза*; при порівняно великій кількості міс-

цевих діалектних назв для картоплі широко відома скрізь і літературна назва *карт'юпл'а* та ін.; пор. ще при переважачому в степових говірках Одещини тюркізмі з походження *гарман* широке вживання також літературного *тік* та ін.

Отже, лексика української діалектної мови, маючи значний запас слів, що стосуються спеціальних галузей господарства, характеризуючись надзвичайною деталізацією назв цих галузей, місцевих промислів тощо, різноманітністю лексичних засобів для позначення видових понять, широко розвинутою синонімікою, до певної міри багатша від лексики української літературної мови. Проте це багатство виявляється відносним, однобоким. Порівняно з українською літературною мовою будь-який місцевий діалект, нерівномірно представляючи в своєму словниковому складі різні шари спеціальної лексики, будучи відчутно біднішим на лексику для позначення різноманітних абстрактних понять, понять культури, науки, техніки тощо, має незрівнянно менший загальний запас лексичних засобів.

НЕТЕРМІНОЛОГІЧНА ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА

У наявних працях з української діалектної лексики переважно йдеться про особливості окремих шарів термінологічної лексики. Проте чимало своєрідного спостерігається в різних українських діалектах і в нетермінологічній лексиці. Навіть незначний фактичний матеріал, що міг бути в нашому розпорядженні, досить переконливо свідчить про це. Так, багато прикладів нетермінологічної лексики знаходимо в різних південно-західних діалектах; пор., у середньозакарпатських: *від'їти* — бачити, *мирковати* — стежити, *сокотіти* — стерегти, доглядати (худобу), *уважати* — берегтись, *скайти* — розбити, зіпсувати, *аудити*, *пуджати* — лякати, *пукати* — тріскати, *к'опнути* — штовхнути ногою, *яровати* — відбувати весняні польові роботи, *санкатис'а* — кататися на санках, *ц'іновати* — молотити ціпом, *кар'атис'а* — грати в карти та ін.; *вон*, *вонка*, *звонка* — надвір, надворі, знадвору, *файно*, *красні*, *добрі* — гарно, добре, *л'їтус'*, *їлоні*, *ріктепер*, *гідтепер'*, *тогід*, *теп'єр'рік* — торік, минулого року, минулого літа, *ї'ярі* — весною, *днис'*, *нис'*, *ніс'ка*, *ніс'кі* — сьогодні, *л'ємт'єп'єр'* — тільки що, *д'бкл'а*, *п'бкл'а*, *з'акл'а* — доки, поки, *геу* — суди, *студен'б*, *зімно* — холодно, *спраготно* — душно та ін. Чимало з наведених діалектних слів зустрічається

і в інших південно-західних діалектах, зокрема в галицько-буковинській групі говорів. Наведемо ще деякі приклади з південноволинських говірок: *знебути* — позбутися, втратити, *стдкмити* (від *тбкма*) — домовитися, сторгуватися (відоме і в середньозакарпатських говірках), *їаркїй* — пристрасний, *зологато* (від *зола* — холодний вологий вітер) — холодно, пасмурно, вітряно, *проз* — через, біля, мимо та ін.; з подільських: *нас'їувати* — злитися (відоме в наддністрянських і в деяких південно-східних говорах), *кусати* — їсти (відоме і у волинських говірках), *лигати* — ковтати, *гзітис'а* — пустувати, *закéц'аний* — заляпаний, *затурканий* — засмацьований, затертий, брудний, *кратци* — крадькома, *трутно* — зручно, *бз'ди*, *бз'дички* — ось та ін.

Значна кількість нетермінологічної діалектної лексики засвідчується в поліських діалектах. Так, у лівобережно-поліських і в правобережнополіських говірках, знаходимо чимало цієї лексики; напр.: *с'аброват'*, *себрават'* — спрягатися (кіньми чи волами), *стрешїт'* — крити хату соломою чи очеретом, *навид'їт'* — любити (відоме Також у карпатських, буковинських, слобожанських говірках), *їароват'* — бути в збудженні, *їїдкат'* — тинятися без діла, *стракат'*, *стрекат'* — зустрічати, *стегац'а*, *ст'егац'е* — набридати, *пабачит'*, *побачиш'* — послухати, *осмеркнут'* — смеркнути, стемніти та ін., *з'аркати* — крикливий, галасливий, *зиркати* — витрішкуватий, *стрїйни* — справний, *страшкїй* — страшний, *л'еташн'ї*, *л'еташн'ї*, *л'еташни* — торішній, минулий, *залїтошнїй* — позаминулий, позаторішній та ін., *л'їетос'*, *л'їетас'* — минулого року, торік, *здалегуд'* — задалегідь, *знетéл'ки* — невідліг, *знетїл'ки*, *знечáја* — зненацька, несподівано, *зновичї* — знову, знов, *л'їсаво* — улесливо, *стул'*, *стул'éка*, *с'ц'ул'*, *с'ц'ул'éка*, *студова* — звідти та ін.

Немало нетермінологічної діалектної лексики є і в південно-східних діалектах; напр., у полтавських говірках: *брискувати* — об'їдати, обгризати, *вїведритис'* — випогодитись, *вихати*, *вихат'* — махати, розмахувати, *завїскрїтис'* — засоплитись, *запанїтис'* — запнутись, зав'язатись хусткою, *збобл'ати* — погано зробити, *ускрóмити* — утихомирити, заспокоїти та ін., *бака\уватїй*, *бакáїстїй* — вибоїстий, *гїр'авїй* — миршавий, щербатий, *вїскрївїй* — сопливий, неохайний, *зиркатїй* — витрішкуватий, *мачулуватїй* — незграбний, неповороткий, *чамрїднїй* — поганий, шкідливий, *вéдр'ано* — ясно, сонячно, *чдком* — цілком,

усе, усе разом та ін.; у степових говірках: *б́анит'* — мити, вимивати (трапляється і в слобожанських говірках), *бокá-їстий* — вибоїстий, *спонтáн'н'а*, *тайкома́*, *потáйно*, *тай-чакóм* — таємно, потайки та ін.

Навіть незначний наведений вище матеріал свідчить про своєрідність нетермінологічної лексики в різних українських говорах. Водночас з цих прикладів видно, що і в нетермінологічній діалектній лексиці зберглося чимало архаїзмів, зокрема в південно-західних і поліських діалектах, хоч серед цієї лексики є й відчутний шар іновачій, виниклих на діалектному ґрунті, сфера поширення яких обмежилася певними діалектами.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ДІАЛЕКТНИХ ВІДМІННОСТЕЙ У ФРАЗЕОЛОГІЇ

Незважаючи на відчутне поживавлення досліджень з лексики української діалектної мови, що спостерігається останнім часом, діалектна українська фразеологія ще й досі залишається майже поза увагою українських діалектологів.

Діалектні відмінності у фразеології української мови безсумнівні. Адже фразеологізми творяться на основі словникового складу, який відрізняється в різних українських діалектах. У живому мовленні постійно виникають стійкі словосполучення, і процес фразеологотворення доцільно досліджувати якраз на матеріалі діалектної мови як винятково усної форми мовлення, бо саме в ній найкраще простежуються виникнення фразеологізмів, шляхи їхнього творення, видозміни структури, функціонування тощо. До того ж діалектна мова, що існує в різноманітності варіювання своєї структури і легше піддається впливові як з боку літературної мови, так і інших діалектів тієї ж самої мови та суміжних діалектів інших мов, дає можливість наочніше простежити виникнення таких цікавих і важливих з погляду дослідження фразеологізмів явищ, як фразеологічна синонімія, контамінація фразеологізмів тощо.

~ В українській діалектній мові наявні всі типи фразеологічних одиниць, що властиві літературній мові. Більше того, в основній своїй масі фразеологізми діалектної мови повністю збігаються з фразеологізмами літературної мови або відрізняються від останніх якимось із компонентів (пор. літ. *бракує клéпки* і буковинське *браку́је до́ги*, що

пояснюється функціонуванням у буковинських говірках відповідно до літ. лексеми *кленка* румунізму *dóra*, та ін.)

При сучасному стані досліджень важко робити висновки щодо ареалів певних діалектних фразеологізмів, проте територіальна поширеність окремих із них може бути встановлена з певною вірогідністю вже тепер. При цьому важливо підкреслити, що структура фразеологізмів в окремих діалектах часто буває відмінною, а за своїм походженням вони не так уже й рідко виступають як різні. Так, своєрідними за своєю структурою є, наприклад, закарпатські фразеологізми типу *ма́ју* (*ма́ву, мау*), *д'а́ку* (бажаю, хочу), *не ма́цу* (*ма́ву, ма́у*) *д'а́ки*, *не ма́ју* (*ма́ву, ма́у*) *т'а́мки* (не пам'ятаю) та ін., буковинські, галицькі і взагалі південно-західні *дати пуду* (налякати, нагнати страху), *бра́тис'а(-и) на штуки* (жартувати) та ін., буковинські *гнути (плéсти) бандити* (*байдйги*), *гнути харамана'* (базікати, говорити дурниці) та ін., правобережнополіське з тим же значенням *харманй плестй'* та ін., волинсько-поліське *тропу добйтис'* (додуматися), середньонадніпрянське *баглажі напали, баглажі ўкйнулис'*, *баглажі бйти* (лінощі напали, залінуватися) та ін.

Фразеологізми, звичайно, виникають на ґрунті питомого лексичного матеріалу, але вони можуть завдяки незамкнутості фразеологічної, як і лексичної, системи запозичуватися з інших джерел, часто не однакових для різних діалектів. Найчастіше запозичення фразеологізмів відбувається із суміжних діалектів тієї самої мови і навіть із суміжних діалектів інших мов, звичайно при тісному тривалому контактуванні носіїв цих діалектів, якбму сприяє, зокрема, здатність фразеологізмів як нерозчленованих, стійких, відшліфованих у процесі мовного вжитку (хоч і на іншому діалектному чи й навіть мовному ґрунті), специфічних, образних висловів до мігрування. Все це створює сприятливий ґрунт для розвитку фразеологічної синонімії, що, в свою чергу, відкриває широкий простір для контамінації фразеологізмів (пор. синонімічний ряд фразеологізмів із значенням «байдикувати»: *байдики* (*байди, байдаки*) *бити* — *байдики стріл'ати* — *байдики гонйти* — *баглажі бити* — *ббмки* (*ббмки*) *збивати* — *ббмки бйти* — *ббмки стріл'ати* — *хан'ки Мјдти* та ін., з яких літературною формою є *байдики* (*бййди*), *баглажі бйти* і *ханьки м'яти*, а діалектними всі інші, зокрема південно-західний фразеологізм з опорним словом-полонізмом *ббмки*; пор. також фразеологізм із значенням «базікати, говорити дурниці»: *теревені*

п'равити — терев'єн'ї гн'ути — терев'єн'ї точ'їти — терев'єн'ї розв'одити — точ'їти л'аси — точ'їти бал'андр'аси — жазик'ом плест'ї — жазик'ом мол'оти — жаз'їк чес'ати — розпуст'їти хан'к'ї — байд'їги (банд'їги) пл'єсти (п'ївд.-зах.) — байд'їги гн'ути (п'ївд.-зах.) — гн'ути хараман'а (п'ївд.-зах.) — харман'ї плест'ї (правобережнопол'їське) та ін.

Важливо підкреслити, що в зв'язку з властивістю фразеологізмів мігрувати їхні ареали відчутно ширші за ареали явищ інших мовних рівнів, зокрема й лексичного, внаслідок чого ареал стрижневого слова може вказувати нерідко тільки на місце виникнення фразеологізму, а не на ареал його сучасного побутування (пор. опорні слова *байд'їки, байдак'ї, байд'їди, баглаїї*, що знані лише на Середній Наддніпрянщині, хоч фразеологізми з ними досить широко відомі).

Серед фразеологізмів української діалектної мови виділяється незначна за обсягом група фразеологізмів церковно-релігійного походження, наявністю якої відрізняється частина південно-західних діалектів, на території яких тривалий час існувала церковна унія (пор. у мовленні найстаршого покоління: *їзус м'арт'їа* — лишенько, боже мій, *слав'їсу* — добридень, слава богу та ін.).

До фразеології у широкому розумінні належать також прислів'я, приказки і подібні вислови, які, хоч і не становлять власне фразеології, проте, являючи собою усталені структури, не можуть залишатися поза увагою, бо в різних українських діалектах вони відчутно розрізняються (пор. закарпатські: *у л'їс (х'їшчу) др'їва не в'бз'ат; Шкода (чк'бда) у бол'ото в'бду л'їти* та ін. і *Шкода у крин'їц'ї (керн'їц'ї) в'бду носити, Дар'ємно у м'ре воду лити* та ін., засвідчені в інших українських діалектах).

Розгляд української діалектної лексики дає підстави розрізняти в українській діалектній мові і на лексичному рівні три діалектні групи: пол'їську, або північноукраїнську, південно-західну і південно-східну. Кожна з них характеризується своєю специфікою і в лексиці, має в складі свого словника чимало оригінальних слів, власне діалектних утворень, що виникли різними шляхами і які з тих чи інших причин (найчастіше через своє вузько локальне вживання) залишилися поза лексичним складом української літературної мови.

Порівняно з літературною мовою найбільше відмінностей спостерігається в лексиці південно-західних діалектів,

у яких крім значної кількості власне діалектних лексичних утворень збереглося, з одного боку, чимало архаїзмів, а з другого — наявна велика кількість запозичень з інших мов, зокрема із західнослов'янських (найбільше з польської), німецької, румунської, угорської та ін. Значною кількістю відмінностей характеризуються поліські діалекти, лексичний склад яких також багатий на архаїзми та запозичення, зокрема білоруські, російські, а волинсько-поліські та підляські говірки — також на польські та інші, не кажучи вже про власне діалектні новотвори. Південно-східні діалекти складом своєї лексики найближчі до літературної мови, проте і в них є чимало власне діалектних новотворів, діалектних слів-архаїзмів і запозичень з інших мов, зокрема з російської, молдавської, болгарської, тюркських та ін.

У кожній з основних діалектних груп і на лексичному рівні також виділяються дрібніші діалектні одиниці (групи говорів, говори, групи говірок), кожна з яких може бути схарактеризована специфічними ознаками її словникового складу.

Додаткова література

Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології.— Мовознавство, 1974, № 2, с 15—19.

Бурячок А. А. Назви спорідненості і сваяцтва в українській мові. К., 1961.

Ващенко В. С З історії та географії діалектних слів. Харків, 1962.
Ващенко В. С Лінгвістична географія Наддніпрянщини. Дніпропетровськ, 1968.

Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР. Лексика, ч. 1—2. Ужгород, 1958—1960.

Дзендзелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. К., 1969.

ЧАСТИНА ДРУГА

ДІАЛЕКТНІ ГРУПИ

1 ГОВОРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Вступні зауваження

Українська діалектна мова являє собою складну ієрархію діалектних одиниць, кожна з яких функціонує на певній обмеженій території і характеризується певними специфічними ознаками (рисами) різних структурних рівнів, якими вирізняється з-посеред інших. Однак уся різноманіт-

ність діалектних одиниць нашої мови зводиться зрештою до трьох основних діалектних угруповань, що об'єднують однотипні діалекти з рядом спільних фонетичних, граматичних і лексичних ознак, якими вони й розрізняються між собою.

У сучасній українській діалектології розрізняють три наріччя, або діалектні групи: 1) поліську, або північноукраїнську, 2) південно-західну, 3) південно-східну (див. рис. 1). Ця класифікація підтверджується даними численних монографічних, а також лінгвогеографічних досліджень.

При огляді в попередніх розділах фонетичної системи, граматичної будови й лексики української діалектної мови були визначені в загальних рисах взаємовідносини між основними діалектними угрупованнями української діалектної мови на різних структурних рівнях. Так, на рівні фонетики більше спільного мають південно-східні і південно-західні діалекти, в той час як для поліських діалектів властива дуже своєрідна фонетична система. На рівні граматики (морфології і синтаксису), а також на рівні словотворення і лексики чітко окреслюються з-поміж інших південно-західні діалекти, хоч на кожному із структурних мовних рівнів кожне з основних діалектних угруповань української мови характеризується більшою чи меншою кількістю специфічних ознак, якими вони протиставляються одне одному і літературній українській мові.

Найбільша діалектна розчленованість властива південно-західним діалектам; відчутно розчленовані також поліські діалекти. Найбільшою діалектною однорідністю характеризуються південно-східні діалекти, що охоплюють і найбільшу територію, на якій проживає більша частина українського населення.

Говори середньої Наддніпрянщини, що становлять основний масив південно-східної діалектної групи і належать до говорів старшої формації, будучи найодноріднішими з-поміж українських діалектів, лягли в основу української національної літературної мови. Проте південно-східні діалекти, хоч і найближчі до літературної мови, своєю фонетичною системою, граматичною будовою й лексичним складом, на кожному із структурних рівнів мають характерні особливості, якими вони відрізняються від літературної української мови і протиставляються іншим діалектним групам.

Далі коротко зупинимося на характеристиці окремих діалектних груп української мови.

ПОЛІСЬКІ (ПІВНІЧНІ) ДІАЛЕКТИ

Поліські діалекти обіймають північну частину української мовної території, а саме: північно-західні райони Сумської області, Чернігівську область та північні райони Київської, Житомирської, Ровенської, Волинської областей Української РСР, а також деякі південні райони Білоруської РСР і окремі суміжні населені пункти Польської Народної Республіки.

Північна межа поліських діалектів — це межа з білоруською мовою, часто не зовсім чітко виявлена, з численними перехідними українсько-білоруськими говірками; на північному ж сході — це досить окреслена межа української з російською мовою, що проходить приблизно вздовж республіканського кордону між УРСР та РРФСР. Західна межа проходить приблизно по р. Західний Буг, на західному узбережжі якої також наявні окремі українські говірки.

Південна межа поліських діалектів приблизно проходить через такі населені пункти з заходу на схід: Володимир-Волинський, Луцьк, Ровно, Новоград-Волинський, Житомир, Фастів, Переяслав-Хмельницький, Прилуки і далі на схід приблизно по р. Сейм. Вздовж цієї лінії на північ тягнеться досить широка (міцями до 100 км) смуга перехідних говірок на північноукраїнській основі.

Поліські, або північноукраїнські, діалекти характеризуються цілим рядом специфічних ознак у фонетиці, граматиці й лексиці.

Фонетичні ознаки: а) відповідно до етимологічного [o] в так званих нових закритих складах у наголошеній позиції, як правило, виступають голосні неоднорідного утворення чи дифтонги [yo], [ye], [yi], [yі] або монофтонги [y], [ÿ], [i], а зрідка й [i] (*куон'*, *вуол*, *куен'*, *вуел*, *куин'*, *вуіл*, *вул*, *кун'*, *вуїл*, *кин'*, *'вил*, *кін'*, *віл* та ін.), а в ненаголошеній позиції звичайно зберігається [o] (*радоc'т'*, *мосток*, *косткй*, *ластоука* та ін.), хоч іноді за аналогією може з'явитися дифтонг і в ненаголошеній позиції (*вашиуой* під впливом *твуой* та ін.); б) наголошене етимологічне [e] в новозакритому складі перед твердим приголосним (тобто якщо в наступному складі занепадав слабкий [ʔ]) заступається також дифтонгами [yo], [ye], [yi], [yі] або монофтонгами [y], [ÿ], [i], перед якими виступає м'який приголосний

(л'уод, н'уос, л'уед, н'уес, л'уид, н'уис, л'уід, н'уіс, н'ус, в'јуз, н'ус, н'іс, л'ід), а перед наступним колишнім м'яким приголосним, після якого занепадав слабкий [ь] — дифтонгом [іе], зрідка [і] (*шієст', пієч, н'іч* та ін.), в той час як у ненаголошеній позиції зберігається [е] (*бєсєн', пєчкй, пєчкур, пѳпєл* та ін.); в) відповідно до давнього [ѣ] у наголошеній позиції виступає звичайно дифтонг [іє], а в деяких говірках монофтонг [і] (*д'ієд, л'ієс, б'ієдни(ѳ), на вод'іє, на кон'іє* та ін., *д'ід, л'іс, на кон'іта* та ін.), в той час як у ненаголошеній позиції найчастіше маємо [е] чи [и] /при звичайному твердому приголосному перед ним (*лєба, бєда, дєдѳк, мєшѳк, бєсєда, мишѳк* та ін.); г) відповідно до давнього [ѣ] (А) ПД наголосом виступає [а] (*н'јат', тєл'а, спл'ат', дєс'атѳк*), а в ненаголошеній позиції — [е] із звичайним твердим приголосним перед ким (*пєтій, дєс'єт', дєјјєт', памєт', воній хѳдєт', нрбєт', нѳсєт'* та ін.); д) немає плутання [е] з [и] в ненаголошеній позиції (пор. *вуйн нѳсит' — воній нѳсєт', мєнє — він минє, сєлѳ, плєтє — пливє* та ін.); е) мале поширеність (найчастіше у волинсько-поліських говірках) або зовсім немає «сукання» (вимови ненаголошеного [о], зближеного з [у]) в більшій частині поліських говірок (*кожѳх, голѳбка* та ін.) при «аканні» (вимові ненаголошеного [о] як [а]) в лівобережнополіських говірках (*карѳва, кажѳх, вада* та ін.); є) ствердіння [р'] в основній масі говірок (*бурѳк, зорѳ, вєчєрат', куру, закѳрѳват'* та ін.), а також [ц] у звукосполюках [ца], [цо], [цу] та в суфіксах -ц-, -єц- (*улицѳ, јѳлицѳ, хлѳпєц, хлѳпѳца, зѳјєц, сєрѳца, танѳцѳват'* та ін.); ж) дзвінки приголосні в кінці слів і перед глухими звичайно зберігають дзвінку вимову (*зуб, горѳд, колбдєз', казѳка, гѳбка, рѳбка* та ін.); з) наявність вставного [л] після губних у дієслівних формах 3-ої ос. множини перед наголошеним особовим закінченням -ат' (*спл'ѳт', кил'ѳт'* та ін.) і відсутність його перед ненаголошеним закінченням -єт' цих форм (*воній гѳбєт', купєт', лѳвєт'* та ін.); и) наявність, як і в літературній мові, звукосполюк [ри], [ли], а також і [ро], [ло] (зокрема, в лівобережнополіських говірках) з колишніх [рѳ], [лѳ], [рѳ], [лѳ] (*кривѳви, глитѳт', глотѳт'* та ін.); і) велике поширення, зокрема в лівобережнополіських говірках, так званої аферези (*зѳдно — заодно, одно' днѳго — одно одного* та ін.).

Морфологічні ознаки: а) у дав. відм. однини іменники чол. і середн. роду звичайно мають закін-

чення -у (*брату, кону, селу* та ін.), хоч у волинсько-поліських говірках поширене й закінчення -ови, -еви (*братова, конєви* та ін.); б) в іменниках середн. роду типу *зілля* в наз. відм. однини зберігається давнє закінчення -е з подовженим м'яким приголосним перед ним (*зієл'є, жит'є, вес'єл'є, ліст'є* та ін.); в) в іменниках I відміни м'якої групи в дав. і місц. відм. однини і в іменниках II відміни м'якої групи в місц. відм. однини зберігається закінчення -іє (або -і) та -е (*земл'іє — на земл'іє, на кон'іє, на сонце* та ін.); г) іменники типу *люди, гості* в род. відм. множини мають закінчення -ей (*людей, гостей, дітей, вестей* та ін.; пор. також від іменників інших відмін: *хлебей, сторожей, полей, бабей, хатей* та ін.); д) усічені звичайно форми прикметників і займенників прикметникового відмінювання в наз. відм. однини чол. роду (*добрі, молоді, літні, такі* та ін.) і нестягнені форми в жін. і середн. роді (*добра, молоді, такі* та ін.), а також у наз. відм. множини (*добріє, молодіє, такіє* та ін.); е) поширеність вказівних займенників *сей, с'аја, с'єје*; є) часте вживання інфінітива на -т' чи -т при збереженні -ти під наголосом (*ходит', носит', брат', возит', носит* та ін., але тільки: *нести, везти* та ін.); ж) зберігання, як правило, дієслівних форм 1-ої ос. однини тепер. часу з чергуванням приголосних [д] — [дж], [з] — [ж], [т] — [ч], [с] — [ш] та ін. (*ходити — ходжу, возити — возжу, крутити — кручу, носити — носу* та ін.); з) м'яке закінчення -т' у дієслівних формах 2-ої ос. однини і множини тепер. часу, а також 2-ої ос. множини наказового способу в основній масі поліських говорів, крім волинсько-поліських (*вуй, носит', возит', спит'* та ін.; *вони хідет', носет', вдет', сп'ат', кричат'* та ін., *ведіет', рабіет'* та ін.); и) наявність форм майб. часу недоконаного виду дієслів типу *ходитиму, ходитимеш* і т. д. і *буду ходити*, крім західних (волинсько-поліських) говірок, де можливі і форми типу *буду ходій, будеш ходіла* та ін.; і) поширеність у багатьох поліських говірках іменникового суфікса -ухна (*деву́хна, Грицу́хна* та ін.) і дієслівного суфікса -ова (*купова́т', торгова́т'* та ін.).

Синтаксичні ознаки: а) поширеність конструкцій дав. відм. з прийменником *к, ік* (*к сєриу* та ін.); б) поширеність у ряді говірок конструкцій род. відм. з прийменником *л'а, л'є* (*л'а хати, л'є л'ієсу* та ін.); в) поши-

флексіями **-ою**, **-ой** (*галавб'ю* — *галавб'ї*, *таб'б'ю* — *таб'б'ї* та ін.); б) паралельне вживання закінчень **-е**, **-и** в наз. відм. множини іменників з суфіксом однинності **-ин-** (*сел'ане* — *сел'ани*, *болгаре* — *болгари* та ін.) при переважанні закінчення **-е** в північно-західній частині цих говірок; в) опускання [н] в непрямих відмінках предметно-особового займенника з прийменниками (*до його*, *з їм* та ін.); г) наявність інфінітивного формотворчого суфікса **-т'** при дієслівній основі на голосний (*брат'*, *знат'*, *ходить'*, *носить'* та ін.); д) наявність форм 3-ої ос. однини тепер. часу дієслів II дієвідміни типу *ходе*, *носе* в говірках східної частини лівобережно-поліських говірок; е) функціонування складених форм майб. часу типу *буду брат'*, *буду бит'* та ін.

Правобережнополіські говірки. Для правобережнополіських говірок властиві такі ознаки.

Фонетичні: а) перевага в новозакритих складах дифтонга [yo] над іншими різновидами лабіалізованих звуків неоднорідного творення під наголосом відповідно як до етимологічного [o], так і до етимологічного [e] після твердих приголосних; хоч тут можуть зрідка зустрітись й дифтонги [ye], а також [yi], [yі], однак у цих говірках відчутно спостерігається втрата дифтонгів і заступлення їх; зокрема в південній частині, монофтонгами [y], рідше [e], а найчастіше [i¹], [i²] (пор. у Словечанському і Олевському районах на Житомирщині: *куон'*, *двуор*, *нуос* та ін., а в

південних говірках: *кун'*, *двур*, *кин'*, *двир*, *кі^чн*, *дві^чр* та ін.; пор. також частіше замість дифтонгів на місці етимологічного [e] монофтонги [y], [y], [o], [i], [i]: *н'ус*, *н'ус*, *н'ос*, *н'ис*, *н'ис*, *шчутка*, *шчїтка*, *шчотка*, *шчитка* та ін.); б) відповідно до давнього [ʔ] під наголосом, а також відповідно до етимологічного [e] в новозакритому складі перед колишнім м'яким приголосним (при втраті після нього зредукованого [ь] вживається дифтонг [ie] (*хл'єб*, *сн'єг*, *бїедни*, *пїеч* та ін.), а після губних, шиплячих, [ц] та [р] — [i^чe], [i^чe], [ie] (*обїед*, *шч'єст'*, *рїєчка* та ін.), хоч у багатьох говірках цей дифтонг переходить в [i] зі вставленням після губних [j] (*обїд*, *обїїд*, *вїїтер*, *рїчка* та ін.) не лише під наголосом, а й в ненаголошеній позиції (*бїдá*, *мїшбк*, *дїлá* та ін.); в) у деяких говірках, зокрема північно-східних, трапляється, як і в лівобережнополіських, «акання» (*абїед*, *агбн'* та ін.), а в західній частині правобережнополіських говірок спостерігається помірно чи сильне «укання» (*гулїбка*,

рузумни та ін.); г) помітна тенденція замінити рефлекс давнього **ѣ** (А) ненаголошеного на [а] (*пѣје^{ас}, пѣјас, је^айцѣ, јайцѣ* та ін.); д) дзвінкі приголосні в частині правобережно-поліських говірок, зокрема в західній, втрачають дзвінкість перед глукими в середині слів, а частково також у кінці слів (*біхти, лѣхко, лѣшка, дун^б, сат^д* та ін.) та ін.

Грама тичні ознаки: а) спостерігається тенденція вирівнювання м'якого різновиду відмінювання іменників під впливом твердого (*ра́йом, кон'бм, душбѣју, долѣн'оју, сѣрцом* ?а ін.); б) інфінітив може закінчуватися як на **-т'**, так і на **-т** (*ходѣт' — ходѣт, носѣт' — носѣт* та ін.); в) майб. час. дієслів недоконаного виду має як складені (*буду ходѣт', буду знат'* та ін.), так і складні (*ходѣтиму, знатиму* та ін.) форми; г) у 3-ій ос. однини і множини тепер. часу в особовому закінченні [т] у багатьох говірках виступає то в м'якому, то в твердому варіантах (*він рѣбит', нѣсит' — рѣбит, носѣт, вони несѣт', ідут', слѣт'ат' — несѣт, ідут, слѣт'ат* та ін.); д) у західній частині правобережно-поліських говірок, як і в південно-західних діалектах, поширена синтаксична конструкція з дав. відм. типу *мен'і болѣт' голова* та ін.

Волинсько-поліські говірки. Ці говірки характеризуються поєднанням структурних елементів поліського північно-українського типу з волинськими елементами південно-західного типу. До них тісно прилягають надбузько-поліські говірки (ширше відомі в науці під назвою підляські), що побутують на лівобережжі Західного Бугу, тягнучись вздовж нього смугою в 40—50 км до р. Нарев.

Розглянемо найхарактерніші ознаки цих говірок.

Фонетичні: а) відповідно до етимологічного [o] в новозакритих складах під наголосом виступають здебільшого монофтонги [y], [и], [і], [i^н] (*кун', вул, кин', вил, кі^н, ві^н, кін', віл* та ін.), хоч у північних говірках цієї групи, а також у надбузько-поліських зустрічаються ще й дифтонги [yo], [ye], [yі] (*вуол, муой, вуел, муей, вуіл, куін'* та ін.), які помітно витісняються монофтонгами, зокрема й [y] (*вѣл, муї* та ін.); б) на місці етимологічного [e] в новозакритих складах під наголосом також виступають звичайні монофтонги [y], [y], [и], а частіше [і] (*прин'ус, прин'ус, прин'ис, жінка, піч, шѣст', с'ім* та ін.), хоч у надбузько-поліських говірках зустрічається ще дифтонг [ie] (*хміел'* та ін.); в) давній [ѣ] як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції заступається тепер монофтонгом [і] (*сн'іг, с'іно,*

л'іс, л'ісá та ін.), хоч у ненаголошеній позиції може бути й [и] (*мишóк, писок* та ін.), проте в ряді говірок, зокрема в деяких північніших і в надбузько-поліських, під наголосом зустрічається ще й дифтонг [іе] чи [іє] (*с'ієно, л'ієс, т'ієсто* та ін.); г) у ненаголошеній позиції [е], [и] зближуються (*се^члб, те^чпєр, пос'іїши* та ін.); д) ненаголошене [о] зближується з [у] (*гу^члубка, ку^чжїх* та ін.); е) поширені звукосполучки [гі], [кі], [хі] поряд з [ги], [ки], [хи], зокрема в північній частині цих говірок (*рокі, мура́хі, нєгі* та ін.); є) дзвінкі приголосні в середині слів перед глухими і в кінці слів утрачають повністю або частково свою дзвінкість (*сóлотко, сóлод^тко, д'іж^чка, мо^чрós, сат^д* та ін.); ж) поширеність приставних приголосних [в], [г] (*го^чвєс, гóко, вўлиця, вўсил'ниц'а* та ін.).

Г р а м а т и ч н і о з н а к и: а) поширеність закінчення **-ови**, -єви в дав. відм. однини іменників чол. роду (*сїнови, бра́товїї, дубови, кон'єви* та ін.); б) наявність закінчення -и в дав. і місц. відм. однини іменників жін. роду як м'якої, так і твердої групи (*вїшні — на вїшні, лі́пи — на лі́пи* та ін.); в) уживання паралельних закінчень -ам, -ах і -ом, -ох у дав. і місц. відм. множини іменників чол. роду (*волáм — волóм, столáм — столóм* та ін.); г) наявність інфінітивних форм на -ти і -чи, як у південно-західних діалектах — *ходїти, носїти, могчі, пе^ч(к)чі* та ін.; д) наявність складених форм майб. часу недоконаного виду типу *буду ходїти* і *му ходїти*; е) у ряді говірок, зокрема в надбузько-поліських, поширеність складених форм мин. часу типу *ходїлис'мо, ходїлис'те*, а також *ходїліхмо, буліхмо* (в деяких надбузько-поліських); є) поширеність, як і в південно-західних діалектах, іменникових утворень із суфіксом *-иско* відповідно до утворень із суфіксом *-ише* в інших поліських та в південно-східних діалектах; ж) наявність ряду синтаксичних конструкцій, спільних з південно-західними діалектами (типу *нас було двох, мен'ї болїт' голова* тощо) та ін.

Перехідні говірки від українських до білоруських. На пограниччі між українською і білоруською мовами пролягає ширша чи вужча смуга перехідних говірок, основа яких визначається досить важко.

Для визначення основи українсько-білоруських говірок змішаного чи перехідного типу акад. Ю. Ф. Карський брав до уваги лише характер вимови давніх [е], [и] [і] та приголосних перед ними. Білоруські в основі говірки завжди перед цими голосними мають пом'якшені приголосні (за

винятком невеликої кількості слів), у той час як в українських говірках приголосні перед цими голосними тверді, до того ж в українських говірках давній [и] (і) звичайно відбився як специфічний звук переднього ряду високого піднесення з дещо обниженою артикуляцією, чого нема в питомих білоруських говірках.

З інших ознак при визначенні перехідних говірок, які будуть свідчити про українську їх підоснову, слід, очевидно, мати на увазі ще такі: а) відсутність фонемі |ы| і наявність натомість фонемі |и|, яка покриває собою і давньоруську фонему |і|; б) наявність дифтонгів типу [yo], [ye], [yi], [yі], [iy] чи монофтонгів типу [y], [ỵ], [и], [i] відповідно до подовжених етимологічних [o], [e] в закритих складах під наголосом, що звичайно чергуються з [o], [e] в ненаголошеній позиції; в) специфічна рефлексія давнього {ъ} у наголошеній позиції як дифтонга [ie] чи монофтонга [и], [i], а в ненаголошеній позиції — як [e] з твердим приголосним перед ними; г) відсутність дзекання і цекання; д) поширеність, зокрема в західній частині перехідних говірок, закінчення -ові чи -ови в дав. відм. однини іменників і можливість перенесення цього закінчення на місц. відмінок; е) наявність у місц. відм. однини прикметників і займенників форм, що збігаються з формами дав. відм. (*на молодьму, на тьму* та ін.); є) вживання інфінітивів лише на -ти (зокрема в західних районах) від основ на голосний; ж) наявність твердого [т] в закінченні 3-ої ос. однини і множини тепер. часу (*ходить, хбд'ат, берут* та ін.); з) вживання складних форм майбутнього часу типу *ходітиму, робітиму* та ін.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ДІАЛЕКТИ

Південно-західні діалекти поширені на території південно-західних областей Української РСР, а також частково в прикордонних зонах Польщі, в Східній Словаччині та в суміжних районах Румунії і Молдавської РСР; переселенські українські говірки південно-західного типу є також у Югославії (бачвансько-сремські русини), в Америці, зокрема в Канаді, США тощо.

На півночі південно-західні діалекти межують з північною діалектною групою української мови, на сході розмежування між південно-західними і південно-східними діалектами проходить приблизно через такі населені пункти з півночі на південь: Фастів — Біла Церква — Ставище —

Тальне — Первомайськ — Ананьїв — Тирасполь — нижня течія Дністра, на заході — це межа з молдавською, румунською, угорською, словацькою, польською мовами.

Для південно-західних діалектів властиві специфічні риси, якими вони, з одного боку, відрізняються від інших діалектних груп чи однієї з них, а з другого — від літературної української мови.

Далі розглянемо найголовніші ознаки південно-західних діалектів.

Фонетичні ознаки: а) давні етимологічні [o], [e] в новозакритих складах як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях звичайно переходять в [i] (*кін', вил', прин'іс, привіз, шість', піч, бс'ін'*, та ін.), крім частини карпатських говорів, у яких у цій позиції виступають монофтонги [y], [ʏ], [и] (*кун', вул, прин'ус, приві'з, к'ун', в'ул, прин'їс, приві'з, кин', вил* та ін.); б) на місці давнього [ʁ] послідовно в усіх говорах, включаючи й карпатські, як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях, виступає [i] (*л'іс, д'ідо, біда, б'ес'іда, л'ітати, пісок* та ін.); в) фонема [a] незалежно від походження (як із [e]), так і з етимологічного [a] в усіх позиціях у більшості говорів (у волинсько-подільській і карпатській групах) зберігається (*njam', міс'ац, уз'ау, х'од'ат, чатто, кон'а* та ін.), хоч у галицько-буковинській групі говорів вона в позиції після м'яких приголосних і шиплячих переходить в [e] чи [i], [и], а також [и^є], [и^і] (*д'е'ку'ю, д'і'ку'ю, д'ї'ку'ю, ч'ес, ч'ис, дуи'е, дуи'ї, дуи'ї, тел'ї, тел'ї, жит'ї, жит'ї, з'їл'е, з'їл'ї, з'їл'ї* та ін.); г) ненаголошені [e], [и] зближуються між собою у вимові (*се^єл'о, ве^єсна, жи^єве* та ін.); д) ненаголошене [o] зазнає помірного чи сильного «укання», тобто зближується у вимові з [y] (*тубі, со^{уб}'ї, кужух, з'їл'їбка, курова* та ін.); е) ширша, дещо обнижена артикуляція [и] в напрямі до [e] в багатьох південно-західних говорах, зокрема в галицько-буковинській групі, а найбільше — в східнокарпатських і буковинських говірках (*в'ед'їти, ж'єто, вуск'їй, б'єк'ї* та ін.), в карпатській же групі говорів наявність задньорядного [ы] (*б'ык'ы, сыны, б'ю, б'вало* та ін.); є) тверде [r] у багатьох говорах (крім карпатських та деяких інших), а в деяких говірках, зокрема в частині наддністрянських, після ствердлого tr' появилася [j] (*зора —• зор'я, рад — р'яд, вару — в'ар'ю* та ін.); ж) дзвінки приголосні перед глухими і в кінці слів звичайно втрачають свою дзвінкість (*вітказ'ати, вашко, солбткий, ст'орош, зуп* та ін.); з) нема подовження приголосних в іменниках середн. роду типу

зілля в майже усіх південно-західних говорах, крім окремих південноволинських говірок (*зіл'а* — *зіл'е*, *жит'а* — *житг'є*, *знан'а* — *знан'є* та ін.); и) нема вставного [л] після губних у дієслівних формах 1-ої ос. однини та 3-ої ос. множини в частині говірок, зокрема в галицько-буковинських (*бав'ю*, *л'уб'ю*, *кущу*, *лом'ю*, *вони лов'єт*, *роб'єт*, *л'уб'є*, *куще* та ін.), при широкому вживанні в більшості говірок вставних [л], [н] після губних в інших категоріях слів (*здороб'я* — *здорбул'є*, *дерев'яний*, *жабл'ачий*, *памн'ат'*, *с'імн'а*, *солбмн'аний* та ін.); і) поширеність у багатьох говірках переходу палатальних приголосних [н'], [д'], [т'] в позиції перед наступними приголосними в [й] (*сбнейко*, *д'івойка*, *двайціт*, *шіснайціт'* та ін.); ї) дорсально-палатальна (дуже м'яка, з домішкою шиплячого елемента) вимова [с'], [з'], [ц'], [дзЧ як [с'']], [з''], [ц'Ч], [дє"] в ряді говірок, зокрема в західній частині наддністрянських, надсянських та ін. (*с'віт*, *з'вір*, *ц'віл'*, *дз'він* та ін.); й) перехід м'яких [т'], [д'] у [к'], [г'] в галицько-буковинській групі говорів, особливо в східнокарпатських і покутсько-буковинських говірках, де він вилився в системне явище (*р'ічка*, *г'іло*, *р'єковати*, *к'істо*, *к'існо*, *к'ємити* та ін.); к) відсутність у багатьох говорах заміни етимологічного [о] на [а] в словах типу *гаразд* тощо (*кочан*, *гор'ачий*, *богачий* та ін.); л) наявність звукосполук [ир], [ил], [ер], [ел], а в карпатських говорах і [ыр], [ыл] поряд із звичайними [ри], [ли] з колишніх [ръ], [ль], [рь], [ль] у багатьох південно-західних говорах (*кирвавий*, *гирміти*, *гилтати*, *кервавий*, *кырвавий*, *кырвавіц'а* та ін.; пор. також *кирніц'а*, *кєрніц'а*) та ін.

Морфологічні ознаки: а) у дав., а також у місц. відм. однини іменники чол. і середн. роду мають закінчення -ови (-єви), хоч у східних подільських і південноволинських — **-ові** (-єві) (*брáтова*, *д'ідови*, *кон'ови*, *селбви*, *на брáтови*, *на те^лл'ови* та ін.); б) в іменниках I відміни м'якої групи в дав. і місц. відм. однини і в іменниках II відміни м'якої групи в місц. відм. однини в більшості південно-західних говорів звичайне закінчення -и (*землі* — *на землі*, *на коні*, *на конці* та ін.); в) частіше і послідовніше вживання в іменниках III відміни закінчення -и (<-и) в род. дав. і місц. відм. однини та в наз. і знах. множини (*сбли*, *т'іни*, *вісти* та ін.); г) іменники типу *люди*, *гості* в род. відм. множини здебільшого мають закінчення -ий (*лудий*, *д'ітій*, *гостий*, *печий* та ін.); д) в орудн. відм.

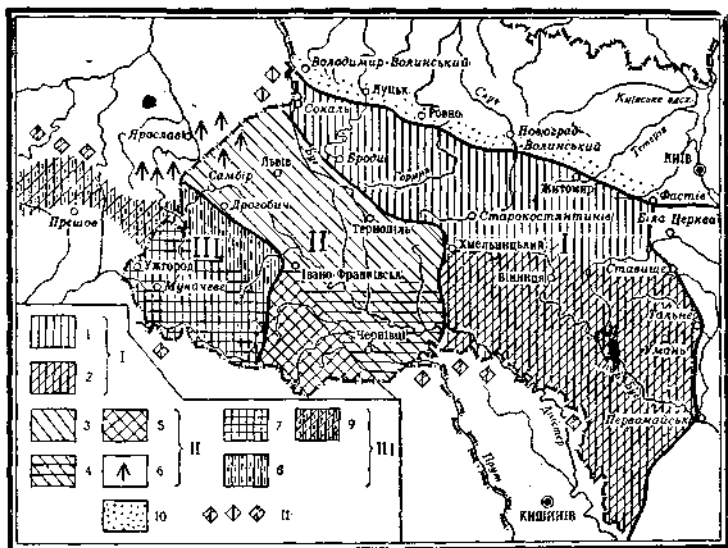

Рис. 3.

I. Волинсько-подільські говори	III. Карпатські говори
1. Південноволинські говірки	7. Північнокарпатські (бойківські) говірки
2. Подільські говірки	8. Середньозакарпатські говірки
II. Галицько-буковинські говори	9. Західнокарпатські (лемківські) говірки
3. Надністрирські говірки	10. Перехідні говірки на польській основі
4. Покутсько-буковинські говірки	11. Окремі українські говірки в оточенні інших мов
5. Східнокарпатські (гудульські) говірки	
6. Надсянські говірки	

Кожна з груп південно-західних говорів має специфічні ознаки на різних мовних рівнях, якими досить виразно протиставляється одна одній. Водночас у кожній із них виділяються ще й говори чи групи говірок, що протиставляються одна одній сукупністю певних діалектних ознак (див. рис. 3).

Волинсько-подільська група говорів. У цій групі розрізняють, з одного боку, південноволинські говірки, а з другого — подільські, що мають ряд спільних ознак, якими вони відрізняються від сусідньої галицько-буковинської групи південно-західних говорів.

Фонетичні ознаки: а) збереження, як правило, [a] будь-якого походження в усіх позиціях (*жал', шапка, часто, з'ат', т'ашко* та ін.); б) поширеність ствердлого [p] (*бура, зора, порідок, траспей* та ін.); в) помітна

тенденція до широкого вживання приставних [г], [в] (*гобіда-ти, горати, госіка, гол'ій, гіскра, гінній, вуста, вуст'ілка, вухна́л'* та ін.); г) на відміну від багатьох південно-західних говорів приголосні [с], [ц] у суфіксах **-с'к**, **-ц'к-**, **-ец'** пом'якшуються (*жітнис'ко, багац'ко, стілець'* тощо).

Морфологічні ознаки: а) наявність закінчення **-і** в дав. і місц. відм. однини іменників м'якої групи жін. роду (*землі — на землі* та ін.) і в місц. відм. однини іменників м'якої групи чол. роду (*на кон'і* та ін.); б) наявність закінчення **-ові** в дав. відм. однини іменників II відміни (*братові, кон'ові* та ін.); в) наявність закінчення **-ою** в орудн. відм. однини іменників жін. роду та узгоджуваних з ними прикметників (*руко́ю, земл'б'у, зелено́ю, мно́ю, тобо́ю* та ін.); г) здебільшого немає архаїчних форм дав. і знах. відм. однини особових і зворотного займенників *ми, ти, си, н'а, т'а*; д) наявність інфінітива звичайно на **-ти** (*не́сти, ве́сти* та ін.), а іноді на **-чи** (*біхчи* та ін.); е) атематичні дієслова в 2-ій ос. однини мають форми *ісіш, дасіш*; є) форми майб. часу недоконаного виду звичайно складені типу *буду ходити*, хоч у західній частині і подільських, і частково південноволинських говірок можливі й форми типу *буду ходіш*; ж) досить часто в пасивних дієприкметниках мин. часу виступає суфікс **-ан-** замість **-ен-** (*пиль'аний, шмал'аний, зрбл'аний* та ін.); з) зворотна частка *с'а* виступає звичайно в постпозиції, хоч у західній частині обох типів говірок можливе і препозитивне вживання цієї частки, та ін.

Крім того, кожен із говорів цієї групи характеризується ознаками, якими вони протиставляються один одному.

1. Південноволинські говірки. Ці говірки охоплюють південні райони Волинської, Ровенської і Житомирської областей, а також північні райони Львівської, Тернопільської, Хмельницької та Вінницької областей. Південна межа цих говірок проходить приблизно через такі населені пункти із заходу на схід: Рава-Руська — Великі Мости — Буськ — Збараж, а потім на північ від Хмельницького, Вінниці і далі на схід приблизно до річки Рось північніше м. Ставища.

Південноволинські говірки, будучи поширеними на значній території, досить неоднорідні. Серед них можна розрізнити східноволинські, що побутують переважно в південних районах Житомирської і в північних районах Вінницької та Хмельницької областей і які дуже зближені з подільськими, і західноволинські, що зближуються з волинсько-

поліськими говірками, маючи при тому й деякі риси сусідніх наддністрянських.

Далі розглянемо найважливіші ознаки цих говірок.

Фонетичні ознаки: а) у західноволинських говірках відповідно до етимологічного [o] в новозакритому складі поряд з переважаючим [i] виступає також монофтонг [y], [и] (*стіл, віл, столу, столу, стил, нічка, тіль'кі* та ін.); б) у частині волинських говірок, зокрема західноволинських, фонема [e] набирає розширеної вимови, а, стикаючись із сонорними, шиплячими, а також губними і деякими передньоязиковими, переходить в [a] (*траба, цагла, тупар, ж'анит', ш'астий, село — по с'алах, земл'а — з'амл'у* та ін.); в) у південній частині західноволинських говірок, що сусідять із наддністрянськими, можливе, хоч і непослідовне, заступлення [a] через [e] після м'яких приголосних і шиплячих (*ч'ёсом, жел'*); г) у ряді західноволинських говірок фонема [и] під наголосом, набираючи обниженої артикуляції, переходить в [e] (*с'ела — сила, зв'есока — звисока, п'еше — пише, куд'ес' — кудись* та ін.); д) для південноволинських говірок характерне здебільшого помірне, а не сильне «укання» (*голова, молоко* та ін., але *гу^олупка, ку^ожух, јуму, доробују* та ін.); е) м'яке, як правило, [т] в закінченнях 3-ї ос. однини і множини дієслів теперішнього часу і 2-ої ос. множини наказового способу (*ходит', носит', х'од'ат', н'ос'ат', ход'іт', нос'іт'* та ін.), хоч у західноволинських говірках у формах тепер. часу [т] може бути і твердим при збереженні, однак, його м'якості у формах наказового способу; є) у частині говірок, особливо західних і сусідніх з поліськими діалектами, поширені звукосполуки [гі], [кі], [хі] (*рукі, н'огі, хітрий* та ін., але й: *оп'ен'ки, гороха* та ін.).

Морфологічні ознаки: а) в основній масі південноволинських говірок у формах наз.—• знах. відм. однини іменників середн. роду типу *зілля* наявне закінчення -а з неподовженим м'яким приголосним перед ним (*з'і'ла, нас'ін'а, жит'а* та ін.), хоч у західноволинських, зокрема в суміжних з поліськими говірках, нерідкі форми, як і в Польських, із закінченням -е і подовженим м'яким приголосним перед ним (*зіл'е, жит':é, н'ірје, подв'ірје* та ін.); б) при переважаючому закінченні -оју в орудн. відм. однини іменників жін. роду в західноволинських говірках фіксуються й форми на -оу, -ом (*дороб'оу, дн'ин'оу, рук'оу, ног'ом, рук'ом* та ін.); в) у дав.-місц. відм. множини іменників у західноволинських говірках нерідкі закінчення -ем, -ех (*жін'ц'ем,*

ко^увал'ем, на жін'ц'эх, на ко^увал'эх та ін., але: к^он'ам, на к^он'ах та ін.), а в орудн. множини—ема (жін'ц'эма, ко^увал'эма, миш'эма, тупу'л'эма та ін.); г) у західноволинських говірках поширені нестягнені форми прикметників середн. роду (дрібн^оје, зелану'е та ін.); д) у цих же говірках присвійні прикметники можуть мати паралельні форми (попвий лан і попійсин та ін.); е) у род. і орудн. відм. однини прикметників жін. роду у тих же говірках звичайні закінчення -еји, -еју (мо^уло^уд^еји, мо^уло^уд^еју, стар^еји, стар^еју та ін.), що виникли, очевидно, під впливом займенникових форм; є) дуже поширені стягнені форми род. і оруд. відм. однини вказівних і присвійних займенників жін. роду (с^еји, т^еји, м^еји, тв^еји, с^еју, т^еју, м^еју, св^еју, тв^еју та ін.); ж) у непрямих відмінках предметно-особового займенника в сполуці з прийменниками звичайно немає приставного [н] (до јого, зј^еју, уј^еји та ін.); з) у формах 1-ої ос. однини тепер. часу зберігається чергування приголосних [д] — [дж], [з] — [ж], [т] — [ч], [с] — [ш] (х^од^џју, х^ожу, кр^учу, пр^ошу та ін.); и) у західноволинських говірках паралельно із звичайними «простими» формами мин. часу вживаються й «складні» (ход^џв^џм, ход^џв^џс', ход^џл^џс'мо, ход^џл^џс'те та ін.).

2. Подільські говірки. Ці говірки поширені на території колишнього Поділля, тобто в південній частині Хмельницької і Вінницької областей, охоплюючи частково й східну частину Тернопільської області, в південно-західних районах Київської і в західних Черкаської, в північно-західних Кіровоградської, на півночі Миколаївської та на північному заході Одеської областей. На півночі подільські говірки межують з південноволинськими. Ця межа не зовсім чітка, із значною смугою перехідних говірок. Східна ж межа збігається з межею південно-західних і південно-східних діалектів, а західна тягнеться з півночі на південь приблизно по р. Збруч, переходячи, зокрема в північній частині на території Тернопільської області, місцями на її правий берег, а на півдні йде приблизно по Дністру.

Подільські говірки також неоднорідні: західноподільські говірки мають ряд ознак, зокрема в граматиці, спільних із сусідніми ґалицько-буковинськими, а східноподільські і південноподільські — з говірками південно-східного діалектного типу.

Крім ознак, спільних з південноволинськими говірками, ці говірки мають ще й свої, характерні для них.

Фонетичні ознаки: а) ненаголошене [о] більшменш сильно зближується з [у], а в західноподільських го-

вірках нерідко зовсім заступається [у] (*доу́рба, дурба, коу́рва, куро́ва, тоу́бі, тубі* та ін.); б) наявне вставне [л] після [б], [п], [в] замість [j] (*жа́бл'ачий, пйбл'ачий, рипл'ах, здорбу́ла* та ін.); в) вживається вставне [н] після [м] на місці [j] (*па́мн'ат, мн'ати, т'імн'а, вімн'а, зи'мн'а* та ін.); г) звукосполука [вн] нерідко переходить у [мн] (*рі́мний, рі́мн'ати* та ін.); д) звукосполука [ст] часто переходить у [с'ц'] (*го́с'ц'і, гіс'ц', с'ц'іна, пус'ц'іт, ма́с'ц'у, тра́с'ц'а* та ін.); е) у звукосполуках [с'в'], Ец'в] звичайно відбувається повне ствердіння [в] (*с'ва́то, с'ватий, ц'вах* та ін.), а в сполучі [зв] перед [j] нерідко [в] втрачається (*заза́ти, піджа́зати* та ін.); є) дзвінки приголосні в кінці слів звичайно зберігають свою дзвінкість (*ді́д, горб, морбз, ніж, ріж* та ін.); ж) приголосний [т] у формах 3-ої ос. дієслів тепер. часу і у формі 2-ої ос. множини наказового способу звичайно твердий (*ходи́т, носи́т, хбд'ат, нбс'ат, йд'іт, не'с'іт*); з) фонетично видозмінені форми числівників *їд'єн, шти́ри* і похідних від них та ін.

Морфологічні ознаки: а) іменники середн. роду на -а, як II, так і IV відмін в орудн. відм. однини мають закінчення -ом, (*зі́л'ом, нас'ін'ом, с'міт'дм, клдчом, курчдм, лотом, те'л'ом, котин'бм, цуцин'бм, мн'ом* та ін.); б) іменники жі́н. роду III відміни в орудн. відм. однини мають закінчення -о́ју (*со́л'о́ју, т'ін'о́ју, маз'о́ју, но́чо́ју, пе́чо́ју* та ін.); в) ці ж іменники в род. відм. однини мають нерідко паралельні закінчення -и, -і, зокрема в східноподільських і південноподільських говірках (*со́ли — со́л'і, слабости — слабос'ц'і, па́мн'ати — па́мн'ат'і* та ін.); г) у дав. і місц. відм. однини прикметників та неособових займенників жі́н. роду наявні звичайні усічені закінчення з опущеним [й] (*зе́лені траві́ — на зе́лені траві́, ті д'і́учин'і — на ті д'і́учин'і, наші вулиц'і — на наші вулиці* та ін.); д) у формах 1-ої ос. однини тепер. часу чергування голосних [д] — [дж], [з] — [ж], [т] — [ч], [с] — [ш] звичайно немає (*хбд'у, во́з'у, кру́т'у, нбс'у* та ін.), як і в дієприкметниках (*виход'аний, ко́с'аний, скру́т'аний* та ін.) та в інфінітивних формах перд суфіксом -ува- (*вихо́д'увати, скру́т'увати, ви́ко́с'увати* та ін.); е) у дієсловах II дієвідміни в 3-ій ос. однини тепер. часу поряд із широко знаними формами з особовим закінченням -т у південноподільських говірках зустрічаються й форми типу *ходе, но́се, просе*; є) поряд із широко відомими формами майб. часу недоконаного виду типу *буду ході́ти* в західноподільських говірках вживаються й форми типу *буду ходи́у*, що знані в наддністрянських

говірках; ж) у західноподільських говірках, як і в надністрянських, зустрічаються й «складні» форми минулого часу типу *ході́лис-мо, ході́лис-те*; з) у цих же говірках відоме й препозитивне вживання частки *с'а* (*щоб с'а зна́ло, \ак с'а доведé* та ін.); и) у формах вищого й найвищого ступенів порівняння широко знані утворення з суфіксами *-ішч-*, *-ч-* (*добрі́шчий, ве^чсе^члі́шчий, мо́лодчий, со́лодчий, мѐн^чий* та ін., *весе^члі́ще, со́лодче, мѐн^че* та ін.).

Галицько-буковинська група говорів. У цій групі виділяються: 1) надністрянські, 2) покутсько-буковинські, 3) східнокарпатські, чи гуцульські, говірки. Крім того, до цієї групи відносять і надсянські говірки, які, проте, рядом ознак прилягають до карпатської групи говорів.

Поширені згадані говори на території історичної Галичини та північної Буковини. Об'єднуються вони в одну групу рядом ознак, якими протиставляються, з одного боку, волинсько-подільським, а з другого — карпатським говором.

Фонетичні ознаки: а) на місці [а] будь-якого походження після м'яких приголосних і шиплячих незалежно від наголосу виступає [e] чи [и], [и^е], [і] (*жит'é, з'іл'е, д'éковати, т'ігнути, тел'é, ч'ис, ж'éба, чѐл'ід'* та ін.); б) у багатьох говірках, зокрема в східнокарпатських, [и] під наголосом набирає обниженої артикуляції, зближуючись з [e] (*вѐд'іти, круп'ѐва, вуск'ѐй* та ін.); в) звук [р'] звичайно переходить у твердий [р], виділивши при цьому в ряді говорів, зокрема в надністрянських, [j] (*зорá—зор'já, рад—р'јад, вáру—вáр'ју* та ін.); г) пом'якшені [т'], [д'], набравши сильної палаталізації, перейшли в [к'], [г'], особливо послідовно в східнокарпатських і покутсько-буковинських говірках (*к'істо, к'існо, к'егну́ти, хок'џу, г'і́йка, г'і́ло, г'і́стáти* та ін.); д) приголосні [з], [с], [ц] у суфіксах *-си-*, *-эк-*, *-цк-* звичайно тверді (*русский, близький, сіл'ський, громацке, турецкий* та ін.); е) палатальні [н'], [д'], [т'] у кінці складу перед наступним приголосним часто переходять в [й] (*д'івойка, со́нейко, мо́лоїц'і, дванайц'ат', двайц'іт'* та ін.); є) поширеність звукосполук [ир], [ил], [ер], [ел] відповідно до південно-східних і польських [ри], [ли] (*сирміти, кирвавий, гилтати, керніц'а* та ін.).

Морфологічні ознаки: а) фонетично видозмінені закінчення наз. відм. однини, а також дав., орудн., місц. відм. множини іменників I відміни м'якої групи (*зе^чм-л'é, пісн'і, ме^чжé* та ін., *піс'н'ém, зѐм'і́м, пісн'ѐми*,

з^емл'іми, піс'н'эх, земл'Іх та ін.); подібне явище спостерігається і в різних відмінкових формах інших відмін іменників (пор.: з'іл'е, знан'е, з'іл'ем, знан'ем, пір'ім, јегн'е, јегн'ем та ін.); б) поширеність багатьох архаїчних відмінкових закінчень іменників, зокрема наз. відм. множини на **-ове** в чол. роді (*братове, синове* та ін.), дав. і місц. відм. множини на **-ом, -ім, -ох, -іх** та ін. (*синѡм, л'уд'ім, на синѡх, на л'уд'іх, у груд'іх* та ін.), орудн. відм. множини на **-и** (з *во́ли, межи л'уди* та ін.); в) послідовне вживання орудн. відм. однини іменників жін. роду і узгоджуваних з ними прикметників та деяких займенників на **-оу**, зрідка на **-ом** (*рукѡу, земл'ѡу; доброу, злоу, мноу, тобѡу* та ін., *рукѡм, добром, мном* та ін.); г) м'яка група прикметників злилася з твердою (*сїний, сїна, сїн'а, сїноу, сїн'оу, на сїних, на сїн'их* і т. д.); д) велика поширеність «складних» форм минулого часу типу *ходїѡ-јем* (*ходївим*), *ходїла-м*, *ходїѡ-јес* (*ходївис'*), *ходїли-с'мо, ходїли-с'те*; е) складені форми майбутнього часу типу *бѡдоходїти, меш ходїти* та ін., *бѡдоходїѡ, бѡдеш ходїла* та ін. (останні, зокрема, в наддністрянських говірках); є) зворотна частка *с'а* в різних її фонетичних варіантах (*с'ї, с'е, с'и*) виступає як у постпозиції, так і в препозиції, не зливаючись з дієсловом (*ми с'ї так хотїло, він с'а вернуу* та ін.); ж) атематичні дієслова в 2-ій ос. однини мають форми *јис', дас'* або *јіш, даш* та ін.

1. Наддністрянські говірки. Ці говірки поширені у верхній течії Дністра на території колишньої східної Галичини, тобто більшої частини сучасної Львівської, в південних районах Тернопільської та в північно-західних районах Івано-Франківської областей. На сході вони межують з подільськими говірками, на півночі — з південноволинськими, на заході — надсянськими, на півдні — з північно-подкарпатськими, чи бойківськими, говірками карпатської групи говорів, а також покутсько-буковинськими, які розмежовуються від наддністрянських приблизно по р. Бистриця-Солотвинська і Бистриця, що є правим допливом Дністра.

Фонетичні ознаки: а) сильне «укання», що проявляється в значному зближенні (або й заступленні) ненаголошеного [о] з [у], [у⁰] (*рубїти, ву'би^ерѡмок, гѡрлу, гѡрлу^м, тїху* та ін.); б) наголошене [а] після м'яких приголосних часто переходить в [e] (*д'ековати, воуч'ета* та ін.), а в позиції перед [ѡ] зближується з [о], зокрема в південній частині наддністрянських говірок (*прѡуда, зѡѡтра, доѡта* ін.); в) приголосні [з'], [с'], [ц'], [дз] у позиції перед голосними, зокрема перед [і], перед м'якими

приголосними (а іноді й перед твердими) і в кінці слів зазнають сильного пом'якшення, набираючи шепелявого відтінку [з''], [с''], [ц''], [дз''], (с''іно, з''іл'е, ц''іна, з''ит', дз''ура, с''уді та ін., с''віт, ц''віт, дз''вір, ніс''ко, ц''вак, ц''кувати та ін., дес'', шис''ц'' та ін.); г) непослідовне заступлення [т'] > [к'], [д'] > [г'] (к'істо, девік', с'к'іна, г'істати, дві нир'ілі та ін.); д) приголосні [г], [к], [х] пом'якшуються перед [e] (х'єтрий, як'єй, шл'ах'єта ін.); е) досить часті звукосполюки [гі], [кі], [хі] (ніск'і, м'їх'і, н'ог'і та ін.); є) дуже поширений приставний [в] (в'ос'ін', ву'ріх, ву'бр'їч та ін.), зрідка [ј] (јінакіша, јіндік та ін.), а в окремих словах [л] (лотйва — отава, лдкун' — окунь та ін.).

Морфологічні ознаки: а) поширеність закінчення -їў в род. відм. множини іменників жіночого роду (*бабіў, к'бзіў, н'огіў, шк'бліў, н'бчіў, с'бл'іў, т'ін'іў* та ін.); б) порядок із загальнопоширеними формами орудного відміння однини іменників жіночого роду і узгоджуваних з ними прикметників, дієприкметників, порядкових числівників та деяких займенників на -оў місяцями зустрічаються й форми на -ом (*рук'ом, з'ем'л'ом, д'обром, тр'єтом, мном, тоб'ом* та ін.); в) досить часті стягнені форми прикметників, порядкових числівників і присвійних займенників у називному відмінні однини з опущеним кінцевим [й] (*д'ббри, літни, з'є'л'єні, тр'єті, тві, с'ві* та ін.); г) вживання форм давнього і місцевого відміння однини прикметників, порядкових числівників і присвійних займенників жіночого роду з опущеним кінцевим [й] (*файні д'їўц'і, на з'є'л'єні траві, у тр'єті бриг'ад'і, на Мої машин'і* та ін.); д) у формах 3-ої однини теперішнього часу дієслів II дієвідміння зберігається кінцеве [т], якщо наголос падає на закінчення (*сид'їт, стуїїт* та ін.), і здебільшого опускається, якщо наголос падає на основу дієслова (*х'оди, н'оси* та ін.); втрачається [т] і в зворотних дієслівних формах (*не'с'є с'а, пас'є с'і, с'і ріє* та ін.); е) найпоширеніша, а в багатьох говірках і єдина форма майбутнього часу недоконаного виду типу *б'уду ход'їў, будеш ход'їла* тощо; є) найпоширеніші форми 2-ої однини атематичних дієслів *јис', дас'* та ін.

2. Покутсько-буковинська, або надпрутська, говірка. Поширені вони на Покутті і північній Буковині, тобто в південно-східних районах Івано-Франківської області, де побутують власне покутські говірки (перехідні до надністрянських), і в Чернівецькій області, за винятком західних її гірських районів. На півночі межа цих говірок

проходить по Дністру, де вони стикаються з подільськими і наддністрянськими говірками, далі йде по правій притоці Дністра р. Бистриці, збігаючись з межею також наддністрянських говірок, на заході покутсько-буковинські говірки сусідять із східнокарпатськими, чи гуцульськими, розмежувальна лінія яких (досить неокреслена) проходить через такі населені пункти з північного заходу на південь: Надвірна, Коломия, Кути (Івано-Франківська область), Вижниця, Берегомет і далі на південь по верхів'ю р. Сірету (Чернівецька область), а на півдні — з румунською та молдавською мовами.

Покутсько-буковинські говірки досить неоднорідні. Поряд із власне покутськими і власне буковинськими виділяються ще північнобессарабські говірки, які рядом ознак зближуються із сусідніми подільськими. Далі розглянемо специфічні ознаки цих говірок.

Фонетичні ознаки: а) виразно виявлене ствердіння [с], [ц] в кінці слів (*дес, хтос, сес, абїс* та ін., *конѐц, горнѐц, отѐц* та ін.), а також часто і в інших позиціях (*вїўца, к'єрнійці, на лавицу* та ін.); б) шиплячі [ш], [ж], [ч] звичайно пом'якшуються (*душ'є, лош'є, ж'єба, ч'огб, ч'єс, плач, и'о, и'ч'о* та ін.); в) нерідко [р] пом'якшується (зокрема у власне буковинських і північнобессарабських говірках) (*зор'а, ватр'є, пор'їдок, вїўч'єр', пїсар', вер'х, мбр'є, те-пер'* та ін.); г) послідовний перехід [т'] у [к'], а [д'] у [г'] (*к'їло, к'їсто, г'їло, г'їти, жик'є, смїк'є, ниг'їл'є, дѐвік' — дев'ять, шїск'ох — шїстьох* та ін.); д) поширеність звукосполук [ги], [ки], [хи] (*воукї, пастухї, воїк'ї, пастух'ї* та ін.).

Морфологічні ознаки: а) розрізнення, хоч і непослідовне, твердої і м'якої груп іменників I та II відміни (*конѐм, кїменем, конѐви, товїришевії, землѐї, долбнѐї* та ін.); б) у дієслівних формах 1-ї ос. однини тепер. часу [д], [т], [з], [с] нерідко зберігаються, не переходячи у відповідні шиплячі (*хбд'у, лет'ї, вбз'у, нбс'у* та ін.), хоч поряд можливі й форми типу *вбжу, нбшу* та ін.; в) у частині говірок, зокрема північнобессарабських, можливі форми 3-ї ос. однини дієслів II дієвідміни типу *ходе, нбсе* тощо; г) у дієсловах II дієвідміни в 3-ій ос. множини звичайно вступують форми з опущеним кінцевим [т] особового закінчення (*вонї хбд'є, нбс'є, рбл'є, мус'є* тощо); д) вживаються паралельні складені форми майбутнього часу типу *меш ходити — будеш ходити, ме робїти — буде робїти* та ін.; е) атематичні дієслова в 2-ї ос. однини мають форми *їш', даш'* та ін.

3. Східнокарпатські (гуцульські) говірки. Ці говірки поширені на Гуцульщині, а саме: в південно-західних районах Івано-Франківської, в гірських районах, зокрема у Вишницькому і Сторожинецькому, Чернівецької і в східній частині, зокрема в Рахівському районі, Закарпатської областей. На півночі і сході східнокарпатські говірки межують з покутсько-буковинськими і середньозакарпатськими говірками карпатської групи говорів, де розмежувальна лінія проходить приблизно по р. Шопурці (доплив р. Тиси), а далі на північ по р. Бистриця-Солотвинська (доплив р. Бистриці, що впадає в Дністер); на півдні вони межують з румунськими говірками. Найхарактерніші ознаки цих говірок розглядаються нижче.

Фонетичні ознаки: а) звук [e] характеризується обниженою артикуляцією і набирає забарвлення [a], тобто звучить, як [ā] (*кле^ан* — *клен*, *ле^ан* — *льон*, *це^а* — *це*, *берé^аза* — *береза*, *ве^азú* — *везу* та ін.); б) ширша, дещо обнижена артикуляція [и] в напрямку до [e], внаслідок чого ця фонема навіть під наголосом звучить, як [e] (*вéд'іти* — *видіти*, *жéто* — *жито*, *возéу* — *возив*, *бе"кé* — *бики*, *вускéй* — *вужкий* та ін.); в) м'які [т'], [д'] послідовно, як і в покутсько-буковинських говірках, заступаються [к'], [г'] (*к'імн'е*, *к'існо*, *к'éшко*, *г'іло* та ін.); г) збереження давньої м'якості [р'] як у кінці, так і всередині слів (*косар'*, *лёмар'*, *віўчёр'*, *ве^ар'х*, *зор'ё* та ін.); д) шиплячі, як і в покутсько-буковинських говірках, зберігають свою давню м'якість (*ч'ёрней*, *ш'ос*, *душ'é*, *жоч'у* та ін.); е) ствердіння [ц], зокрема в кінці слів, а також перед [а], [у] та ін. (*швец*, *хлопец*, *куні^еца*, *ке^арті^еца* та ін.).

Морфологічні ознаки: а) у дієслівних формах 1-ої ос. однини і 3-ої ос. множини тепер. часу немає після губних вставного [л] перед закінченнями (*рób'ју*, *лób'ју*, *лóm'ју*, *кущ'у* та ін.; *воні^і рób'је*, *лób'је*, *лóm'је* та ін.); б) як і в покутсько-буковинських говірках, у формах 3-ої ос. множини тепер. часу дієслів II дієвідміни втрачається [т] у закінченні (*воні^і хóд'е*, *нóс'е*, *прóс'е*, *кущ'е*, *хвáл'е* та ін.); в) у 2-ій ос. однини атематичні дієслова мають форми *jíш'*, *даш'*; г) у 3-ій ос. однини тепер. часу дієслів I дієвідміни колишнього III класу в стягнених закінченнях виступає [т] (*він знат*, *зриват*, *читат* та ін.); д) у формах умовного способу виступає частка *бих* (*ходіу бех*, *л'убіу бехта* ін.); е) форми найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників творяться за допомогою частки *май* (*майвіищей*, *майвіище^а* та ін.).

4. Надсянські говірки. Ці говірки побутують у верхів'ях р. Сян у нечисленних тепер населених пунктах на крайньому південному заході Львівської області, де вони тягнуться вузькою смугою вздовж державного кордону на заході Старосамбірського і Городоцького районів, хоч частково надсянські говірки є ще в окремих населених пунктах у районі Перемишля — Ярослава в Польській Народній Республіці. Своїми діалектними ознаками вони зближуються, з одного боку, з надністрянськими, а з другого — північнокарпатськими та західнокарпатськими говірками карпатської групи говорів. Розмежування між надсянськими і північнокарпатськими говірками проходить приблизно по лінії: Кінське — Лімна — Грязева — Доброміль (північніше) — Судова Вишня (західніше).

Далі розглянемо найважливіші ознаки цих говірок.

Фонетичні ознаки: а) звук [a] після шиплячих і м'яких приголосних здебільшого зберігається (*п'ят', з'їла, шапка* та ін.); б) спорадично виступає фонема (ы), як і в карпатських говорах (*быу, сын, рыба, малый* та ін.); в) звук [e] може переходити в [a] (*біраза, грачка, жабрак, шастый, чарвонный* та ін.); г) звук [a] в дифтонгічній сполуці [aʏ] лабілізується й може переходити в [o] (*дай >доу, їз'ай — уз'оу, брау — броу* та ін.); д) у деяких говірках етимологічне [e] в новозакритих складах заступається, як і в західнокарпатських говірках, через [y] (*н'ус, щук, т'утка* та ін.); е) поширений приставний [r], зокрема перед [a], [o], [и], [y] (*г'око, г'осіка, г'інчий, губ'іт, Гамеріка* та ін.); є) поширені звукосполуки [r'i], [k'i], [x'i] (*с'н'іг'і, к'іну, х'ітры* та ін.), а в деяких говірках [r'è], [k'è], [x'è] (*качк'è, д'іцк'è* та ін.).

Морфологічні ознаки: а) поширеність в орудн. відм. однини в іменниках жіноч. роду і в узгоджуваних з ними прикметниках, порядкових числівниках, а також у деяких займенниках закінчення -ом (*вод'ом, рук'ом, за мн'ом, с' так'ом, д'бром* та ін.); б) поширеність в орудн. відм. множини багатьох іменників давнього двоїнного закінчення -има, -іма, -ема (*пал'їма, д'н'єма, косар'єма, муж'єма* та ін.); в) своєрідні форми 2-ої ос. однини наказового способу дієслів з утраченим особовим закінченням, як і в карпатських говорах (*бер' — бери, воз' — візьми*) та ін.

Карпатська група говорів. У цю групу говорів входить три типи говірок південно-західних діалектів; 1) північно-

карпатські (північнокарпатські), або бойківські, говірки; 2) середньокарпатські (закарпатські) говірки; 3) західнокарпатські (лемківські) говірки.

Поширені вони в районі українських Карпат на їхніх південних і північних схилах, а також у самих Карпатах, починаючи на сході від р. Шопурки на Закарпатті та р. Лімниці на Івано-Франківщині і далі на захід аж до поріччя р. Попраду на території Східнословачького краю Чехословачької Соціалістичної Республіки. Переселенські українські говірки карпатського типу побутують і в Соціалістичній Федеративній Республіці Югославії, а також в Америці, зокрема в Канаді.

Карпатські говори характеризуються рядом специфічних ознак, зокрема у фонетиці, що давало підстави таким діалектологам, як Я. Головацький, М. Дурново та інші, розглядати їх як окреме наріччя, що протиставляється решті українських наріч, хоч на рівні граматики (а також лексики) вони, безсумнівно, входять у систему південно-західних діалектів.

Фонетичні ознаки: а) зберігання (за винятком окремих говірок) давньої фонем [y], яка реалізується як звук заднього ряду середнього чи високого піднесення [y], а в ряді говірок, крім того, ще більшою чи меншою мірою лабіалізований [yʷ] при одночасній наявності в більшості говірок загальноукраїнської фонем [i] (*сынї́, високий, мы, вы, мыти, бїти* та ін., але: *си́ла, сїн'ий* та ін.); б) відповідно до етимологічного [o] і (рідше) [e] в новозакритих складах незалежно від наголосу виступають монофтонги [y], [y], [и] чи [і], а відповідно до давнього [ʋ] — в усіх карпатських говорах, як і в решті південно-західних діалектів, лише [і] (*кун', вул, прин'ус, прив'їз, кун', вул, прин'їс, прив'їз, кин', вил, прин'їс* та ін., але: *д'їдо, сїно, пісок, біда* та ін.); в) звужене [ê] як позиційний варіант фонем [e] перед м'якими приголосними та під асиміляційним впливом вузького [ê], яке у вимові зближується з [и] (*оте́ц', те́пер', дѣс'ат'* та ін.); г) звужене [ô] як позиційний варіант фонем [o] перед наступним [y], [y], [і], а також під асиміляційним впливом наступного вузького [ô] (пор. *корова — ко́рво́ві, корову, оле́ц'а — олі́н', осени — о́сі́н', рдзум, вдук, го́лво́вѣ, мнѣ, тобѣ* та ін.); д) зберігання колишньої м'якості [r'] як у кінці, так і всередині слів (*тепер'/верх', ве́р'ба* та ін.); е) приголосні [z'], [s'], [ц'] у суфіксах звичайно м'які (*ру́с'кий, ма́д'я́р'ський, лу́ц'кий, ву́з'кий, клі́н'ец'* та ін.); є) поширеність африкати [дж] (*ходжу, вѣджу, саджа, пр'а́джа*,

меджа́, меджѝ́ та ін.); ж) шиплячі [ж], [ш] звичайно тверді при зближенні в більшості говірок давньої м'якості [ч'] (*жал', жа́ба, ша́пка, уж* та ін., *кола́ч', бога́ч', пра́ч'* та ін.-); з) нерідко опускання інтervoкального [j] у дієслівних формах з частою заміною його звуком [в] (*зна́у, ма́у, зна́ут', ма́ут'* та ін., *знову, ма́вут'* та ін.); и) наявність звукосполук [ыр], [ыл], [ры], [лы] відповідно до давніх звукосполук [ръ], [лъ], [рѣ], [лѣ] (*кырѣйвий, гылта́ти, хырбе́т, сы́узи, дрѣ́ва, слы́за, блы́ха, лы́шка* та ін.); і) поширеність у багатьох говірках давніх звукосполук [гы], [кы], [хы] та ін.

Морфологічні ознаки: а) збереження багатьох архаїчних форм у відмінюванні іменників: 1) форми наз. відм. множини на -ове (*братове, сивове, кумове* та ін.), а також на -и із збереженням давнього переходу [г] > [з], [к] > [ц], [х] > [с] (*вбѣ́ци, птаси, пастуси* та ін.); 2) архаїчні форми наз. відм. множини іменників колишньої -ѣв-(-п-) основи, перенесені із знах. відм. (*цѣр'кѣ́ѣ, рѣд'кѣ́ѣ, мѣр'кѣ́ѣ* та ін.); 3) форми дав.-місц. відм. множини на -ом, -ум, -ім, -ох, -іх (*л'уд'ом, волум, сус'ід'ім, на пал'ц'ох, у груд'іх* та ін.); 4) форми орудн. відм. множини на -ы (*меджи бѣ́йки, з во́лы* та ін.) та ін.; б) нестягнені форми прикметників та займенників в наз.-знах. відм. однини середн. роду (*дѣбро́|е, доброй, доброе, л'ішо́е, л'ішой, л'ішое, то́је, ва́шоје, на́шой* та ін.); в) архаїчна форма по багатьох говірках питального займенника *што* (в ряді говірок також *шо, шчо*), а також специфічна метатезована форма в ряді говірок, зокрема середньозакарпатських, займенника *тко* (< кѣто), *ко* і похідних *ткос', кос'* та ін.; г) поширеність редулькованих форм вказівних займенників (*тот, то́та, то́тѣ, то́ті* та ін.); д) наявні закінчення 1-ої ос. множини тепер. і майб. часу і наказового способу дієслів -ме, а також -ми (*несемѣ, знаѣме, будеме, хѣд'ме* та ін.); е) дієслова колишнього III класу (з голосним перед суфіксом) нерідко оформляють форми тепер. часу за зразком атематичних дієслів (*знам, с'нівам, знаиш, с'ніваиш, знат, с'ніват* та ін.); є) у багатьох говірках в особовому закінченні 3-ої ос. однини і множини тепер. часу виступає [г'] при спорадичному, а іноді й паралельному вживанні [т] (*ѣун ходит', носит', вни хѣд'ат, нос'ат, знавут'* та ін.); ж) у формах умовного способу формотворча частка нерідко зберігає архаїчну аористну форму *бых*, а також *бы-м, бы-с', бы-с'ме, бы-с'те*, не скорочуючись в б; з) поширеність у багатьох говірках у дієсловах префікса у- замість ви- (*ѣунести — винести, упи-ти — випити* та ін.).

1. Північнокарпатські (північнопідкарпатські), або бойківські, говірки. Поширені вони на північних схилах Карпат на території Бойківщини, тобто в південних районах Львівської і південно-східних районах Івано-Франківської областей. На півночі розмежування їх з наддністрянськими говірками проходить приблизно по такій лінії: Хирів — південніше Самбора — Трускавець — Болехів — Долина; на сході розмежування із східнокарпатськими говірками проходить басейном р. Лімниці (точніше — по р. Бистриця-Солотвинська); на півдні розмежування із середньокарпатськими проходить приблизно вздовж Карпатського хребта, захоплюючи частково деякі населені пункти на півночі Закарпатської області Міжгірського і Воловецького районів; на заході розмежування із західнокарпатськими говірками проходить басейном р. Ослави, що є притокою р. Сян.

Північнокарпатські говірки характеризуються рядом ознак, що об'єднують їх з іншими карпатськими в одну групу говорів, на які нашарувалося ряд рис наддністрянських говірок.

Фонетичні ознаки: а) як і в інших карпатських, широко знане звужене [é] як позиційний варіант фонем [e] (*тєпєр'*, *двєр'ї* та ін.); б) наявне лабіалізоване [ы°], що іноді дуже зближується з [o], зокрема після губних, задньоязикових та [г] (*мы°*, *вы"*, *хы°жа*, *кобы°* та ін.); в) наявне лабіалізоване [a] під наголосом у позиції перед [ŷ], що проявляється в зближенні його у вимові з [o], (*да°ў*, *ма°у*, *ла°ука* та ін.); г) наявний своєрідний закритий звук [i̯], що не пом'якшує попереднього приголосного і заступає давній [i] (*бы°ті*, *ходіті*, *носіті* та ін.); д) етимологічні [o], [e] в новозакритих складах заступаються [i], перед яким приголосні звичайно пом'якшуються (*н'іч*, *сн'ін*, *с'іл'*, *с'ім* та ін.); е) ненаголошені [e], [и] звичайно розрізняються; є) шиплячі часто зберігають свою м'якість (*ч'ас*, *ж'ал'*, *меж'а* та ін.); ж) поширеність африкати [дж] (*їдџме*, *їдџж*, *дџџж* — *дош*, *мџџї* — *між*, *чџџїї* та ін.); з) послідовний перехід у ряді говірок кінцевого, а також серединного [л] після голосних в [ŷ], як і у формах чол. роду мин. часу (*віў* — *віл*, *стіў* — *стіл*, *орџў* — *орел*, *скїўка* — *скалка*, *горїўка* — *горілка*, *т'їўна* — *тілна* тощо); и) дзвінкі приголосні в кінці слів оглушуються лише частково (*їдџч*, *хл'ібн*, *дуб"*, *зубн*, *візс*, *підн* тощо) та ін.

Морфологічні ознаки: а) вживаються форми

орудн. відм. однини іменників жін. роду, узгоджуваних з ними прикметників та займенників звичайно на -оў, -еў (*рукóў, межéў, солеў, зéмлеў, кручéу* та ін.); б) в орудн. відм. множини іменників поширене двоїнне закінчення -ма (*кін'ма, грош'ма, кінци'бма, братóма* та ін.); в) у дієсловах І-ї дієвідміни на [а] перед [j] особового закінчення звичайно втрачається цей [j] (*знау, знаут, читау, читаут* та ін.), а в багатьох говірках при цьому відбувається ще й стягнення цих форм, зокрема в 2-ій і 3-ій ос. Однини (*знаш, читаш, питаш, бігаш, знат, читаєт, бігаєт* та ін.); г) складені форми майб. часу *буду ходіти* переважають, хоч можуть зустрічатися, очевидно, під впливом наддністрянських говірок і форми типу *буду робіу* та ін.

2. Середньозакарпатські (закарпатські) говірки. Ці говірки поширені переважно на території Закарпатської області, за винятком Рахівського району.

Східна межа їх починається від р. Шопурки, а західна проходить приблизно по р. Лабірцю (на території Чехословаччини); на півночі вони межують з північнокарпатськими говірками, а на півдні — з говірками румунської та угорської мов. Середньозакарпатські говірки досить строкаті. Серед них виділяють чотири говіркові групи: а) марамороські (між р. Шопуркою на сході і р. Рікою на заході); б) боржавські (між р. Рікою на сході і р. Латорицею на заході); в) ужанські (МІНІ р. Латорицею на сході і р. Лабірцем на заході); г) верховинські (в північній частині Закарпаття), що є перехідними до північнокарпатських говірок.

Фонетичні ознаки: а) сильне звуження фонем [e] перед м'якими приголосними, яка реалізується в звукові, що майже збігається з [и] (*отійц', тилір', діс'ат'* та ін.); б) етимологічні [o], [e] в новозакритих складах відбиваються по-різному: в ужанських і марамороських говірках заступаються через [y] (*кун', вулприн'ус'* та ін.), в боржавських — [y] (*кїїн', вул, при, нїс та ін.*), а у верховинських — [i] (*кін', вїл, прин'їс та ін.*); в) розрізняються фонемі [ы] та [и], причому остання є звичайно рефлексом давнього [i], а фонема [ы] в частині ужанських і боржавських говірок нерідко лабіалізується і зближується у вимові з [o] (*бы'у, бы'ва'ло, бы'кы'о, воль'о* та ін.). Щоправда, в частині ужанських говірок, зокрема в говірках околиці м. Ужгорода, відповідно до давніх [ы] та [i] маємо, як і в українській мові загалом, фонему

[и] (*міло, німій, сіла, сін'ий, ми, ви, ти* та ін.); г) послідовне оглушення дзвінких приголосних у кінці слів і перед глухими приголосними всередині слів і одзвінчення глухих приголосних перед дзвінкими та сонорними приголосними і перед голосними (*с'а замéрс, хл'ін, дуп, грип* та ін.; *не руж го, жар ба́чу, робі́ли -з'ме, ні́где, свáд'ба, грíйда, брі́згати* та ін.); д) наявні звукосполюки [гы], [кы], [хы], хоч в ужанських говірках звичайно виступають [ги], [ки], [хи] та ін.

Морфологічні ознаки: а) поширеність у багатьох говірках двоїної флексії **-ма (-има, -іма)** в орудн. відм. множини прикметників, деяких займенників, іменників (*т́йма, пал'ц́ема, псо́ма, барано́ма, з ножо́ма, зубо́ма, дн'о́ма, с чуд'ж'і́ма д'іт'ма, з нї́ма* та ін.); б) вживання питального займенника (переважно в боржавських говірках) *тко, ко* і похідних від нього, зокрема неозначених *ткос', кос'*; в) у багатьох говірках у формах 1-ої ос. однини [г], [к] основи дієслів не переходить у [ж], [ч] (*неку́, реку́, мо́гу* та ін.); г) стягнені форми дієслів I дієвідміни колишнього III класу в 2-ій — 3-ій ос. однини в багатьох говірках (*знаш, знат, играти, играт, співаш, співат* та ін.); д) форми майб. часу складені типу *буду ході́ти*, за винятком марамороських говірок, у яких паралельно виступають і форми типу *муході́ти*; е) форми вищого і найвищого ступенів порівняння в багатьох говірках (за винятком ряду північних) творяться за допомогою частки *май* (пор. *майвисбий — майвисбий, майдóбре — майдóбре, бул'ший — майбул'ший, бул'ше — майбул'ше* та ін.); є) наявні особово-чоловічі форми числівників типу *два́је, три́је, чотир'е* та ін.

3. Західнокарпатські (лемківські) говірки. Поширені вони на території Лемківщини на південних і північних узбіччях Карпат у Східнославацькому краї Чехословацької Соціалістичної Республіки і частково в Жешівському воеводстві Польської Народної Республіки.

На сході західнокарпатські говірки межують з північнокарпатськими і середньокарпатськими приблизно по р. Ославі (притока р. Сяну) та поріччю р. Лабірця; на півдні — з говірками словацької мови приблизно по лінії Снин — Гиральтвіці — Бардіїв — Сабинів — Стара Любовня; на заході — із словацькими говірками по поріччю р. Попраду, хоч і на захід від Попраду також є ще українські говірки. Північна межа з польськими говірками до дру-

основу, втрачається [т] у закінченні, а сама форма підрівнюється під дієслівну форму І дієвідміни {*хóде, но́се, про́се* та ін., але: *кричи́т', ле^ажи́т'* та ін.), хоч паралельно можуть виступати, зокрема в східнополтавських, а також у середньочеркаських говірках, і звичайні форми з [т'] (*хóдит', ба́чиш', про́сит'* та ін.); і) У дієсловах колишнього III класу в багатьох говірках поширені скорочені (усічені) форми 3-ої ос. однини тепер. часу {*дúма, зна, пита́* та ін.), хоч у північній і західній частині цих говірок знані й повні форми (*зна́је, пита́је* та ін.); ї) у 3-ій ос. множини тепер. часу, зокрема в правобережних говірках, дієслова II дієвідміни можуть приймати паралельне закінчення І дієвідміни (*во́з'ат' — во́з'ут, по́жат' — по́жут'* та ін.); й) у формах мин. часу суфікс інфінітива -ну- нерідко зберігається, зокрема в правобережних говірках (*ви́сохнуў, кі́снула, ви́т'агнули* та ін.); к) відповідно до прийменника-префікса *від* звичайно виступає *од* (*одбі́ти, одрі́зати, од до́му, од мі́ста* та ін.).

· (Слобожанські говірки.) Це говірки порівняно нової формації, що виникли внаслідок заселення і дозаселення Слобідської України, починаючи приблизно з XVI ст., що набрало особливої інтенсивності з середини XVII ст. і тривало пізніше. На заході вони межують із середньонадніпрянськими, зокрема полтавськими говірками, на півдні — зі степовими, розмежування з якими приблизно проходить по лінії Красноград — Ізюм і далі на схід по Сіверському Дінцю; на сході і півночі — з говірками російської мови і на північному заході з лівобережнополіськими українськими говірками.

Далі розглянемо найважливіші ознаки слобожанських говірок.

Фонетичні ознаки: а) сильніше, ніж у середньонадніпрянських говірках, «укання», тобто наближення ненаголошеного [о] до [у], зокрема перед складами з [у], [о], [и] та після губних приголосних (*пу^ожа́р, пу́луйца́, пу́лйн, тубі* та ін.), при наявності в деяких говірках, зокрема в суміжних з російськими говірками, «акання», тобто зближення ненаголошеного [о] з [а]; б) у деяких говірках, зокрема в східнослобожанських, як наслідок відштовхування від «укаючих» говірок виникло гіперичне «окання», тобто заступлення [у] на [о] (*одо́ва, от'у́г, опі́р, бо́гол'ний — уго́льний, ко^ор'ін'* та ін.); в) збереження ненаголошеного [и] і звуження ненаголошеного [е] з наближенням його до [и] (*вишне́вий, дівис'а* та ін., *висна, сил* та ін.);

г) пом'якшена вимова приголосних [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н] перед [і] будь-якого походження (*под'іл, ст'іл, з'ірка, с'іл, н'іс, л'ій, л'із* та ін.); д) паралельне вживання [л], [л'] (*ліхо — л'іхо, булі — бул'і, ст'ілки — ст'іл'ки* та ін.); е) двофонемна структура [мн] замість [м'] по багатьох говірках (*мн'асо, п'імн'ат', п'олумн'а* та ін.).

Морфологічні ознаки: а) в орудн. відм. однини іменники чол. роду м'якої групи нерідко приймають закінчення -ом замість -ем (*кон'ом, ножом* та ін.); в) у род. відм. однини іменники III відміни мають паралельні форми з закінченнями -і, -и (*шёрсті — шёрсти; кісті — кісти, віс'т'і — вісти, соли* та ін.); в) у східних і північних слобожанських говірках у дав. і місц. відм. однини іменників I відміни внаслідок вирівнювання основи, очевидно, під впливом російських говірок сталося заступлення [з], [ц], [с] перед закінченнями на [г], [к], [х] (*у лаўк'і — у лауки, у шипкі — у шатки, на етажёрк'і* та ін.); г) у дав. і місц. відм. множини від іменників поширені паралельні форми на -ам, -ах і на -ім, -іх (*кón'ам, кón'ім, на кón'ах — на кón'іх, л'уд'ам — л'уд'ім, у гр'уд'ах — у груд'іх* та ін.); д) в іменниках типу *люди, гості* поширені паралельні форми оруд. відм. множини на -ами, -ми (*луд'ами — луд'ми, гост' а-ми — гіст'ми, грошами — грішми*; пор. також *кон'іми — кін'ми* та ін.); е) прикметники твердої групи в наз.-знах. відм. однини в багатьох говірках підрівняли свої форми під м'яку групу (*біл'ій, базарн'ій, с'ір'ій, собач'ій* та ін.); є) у дав. і місц. відм. однини в багатьох говірках прикметники і займенники жін. роду мають закінчення -і з утраченим кінцевим [й] (*слаўн'і д'іучин'і, на зелén'і, трав'і, на т'і жін'ц'і* та ін.); ж) інфінітив має паралельні форми на -т' і -ти, а в говірках, суміжних з поліськими, також на -т (*ход'іт' — ход'іти — ходит* та ін.); з) наявні форми 1-ї ос. однини тепер. часу від дієслів II дієвідміни звичайно без чергування [д], [т], [з], [с] з відповідними шиплячими (*ход'у, круту* та ін.), хоч зрідка в окремих говірках можливі й паралельні форми типу *хожу, кручу* та ін.; и) ненаголошене закінчення 3-ї ос. однини тепер. часу дієслів II дієвідміни втрачає кінцевий [т], а самі форми, як і в більшості південно-східних говорів, підрівнюються під I дієвідміну (*ходе, носе, просе* та ін.); і) у східній частині слобожанських говірок у 3-ій ос. однини дієслова I дієвідміни зрідка мають у закінченні [т'] (*не^сёт', ідёт', те^чёт'* та ін.); ї) вживаються паралельні закінчення -ат', -ат' у 2-ій ос. множини тепер. часу і -іт', -іт' у 2-ій ос. множини наказового спо

собу в східній частині слобожанських говірок {*hós'am'* — *hós'at*, *hós'it'* — *hós'it* та ін.); й) дієслова в 3-ій ос. множини нерідко приймають закінчення дієслів I дієвідміни **-ут'**, **-ут** (*hós'ut'* — *hós'ut*, *vos'ut'* — *vos'ut* та ін.); к) спорядичне вживання дієприслівників на **-а** (*hód'a*, *stója*, *síd'a* та ін.).

5 (Степові говірки.) Ці говірки, охоплюючи широкі простори Українського степу й Донбасу, сусідять на півночі з подільськими говірками південно-західних діалектів, а також із середньонаддніпрянськими і слобожанськими говірками південно-східних діалектів, на заході — з молдавськими говірками, на сході — з російськими.

Степові говірки належать до наймолодшої формації, які виникли внаслідок численних дозаселень і переселень, що інтенсивно почалися лише з XVIII — поч. XIX ст. і тривали в пізніші часи. Українське населення приходило в цей край переважно із Середньої Наддніпрянщини, Поділля, Волині, а також з Полісся та Слобожанщини. Крім того, в освоєнні його брали активну участь і представники інших народностей.

Степові говірки досліджені порівняно слабо. Проте наявні вже дані свідчать про їхню відчутну неоднорідність, що дає підстави розрізняти серед них такі підгрупи: 1) **нижньонаддніпрянські** (степові наддніпрянські), 2) **східностепові** (донецькі), 3) **західностепові**, 4) **південнобессарабські**.

Нижче подаємо найголовніші особливості цих говірок.

Фонетичні ознаки: а) поширеність у багатьох говірках гіперичного «окання», яке полягає, з одного боку, в заступленні початкового [a] в словах іншомовного походження через [o], що спостерігається, зокрема, в східностепових, а також у західностепових та південнобессарабських говірках (*огронбм*, *окушёрка*, *оптёка*, *окац'іја*, *обрикбса* та ін.), а з другого — в заступленні початкового або середнього [y] через [o] як відштовхування від «укання» в західностепових та південнобессарабських говірках (*очител'*, *оченік*, *от'юг*, *бомага*, *сос'іда*, *ходбба* та ін.); б) пом'якшена, як і в багатьох інших південно-східних говірках, вимова приголосних [д], [т], [з], [с], [л], [н] перед [і] будь-якого походження (*под'іл*, *т'ік*, *з'ірка*, *н'іс*, *сл'іу*, *воз'іу*, *сн'іу* та ін.); в) у ряді степових говірок, зокрема в західностепових, дзвінки приголосні в кінці слів і перед глухими нерідко оглушуються (*пор'іх*, *хл'ін*, *т'ашко*, *лехко* та ін.); г) ствердіння або часткове ствердіння [ц'], а також [с'] перед [a]

(звичайно в зворотній частці *с'а*), зокрема в нижньонаддніпрянських і південнобессарабських говірках (*вє^ч рнїу^са*, *бо^ау^са*, *умивай^са*, *учица*, *прѣсица*, *нбсица*, *несєца* та ін., *вернїу^са*, *бо^ай^са*, *умива^уса*, *несєца* та ін.).

Морфологічні ознаки: а) в орудн. відм. однини іменників жін. роду поряд із закінченнями -оу, -єу можливі також паралельні усичені закінчення -ой, -ей (*хдтою* — *хїтой*, *бáбою* — *бáбой*, *землєю*, *земл'ою* — *землєй*, *земл'ої* та ін.); б) у частині степових говірок, зокрема в західностепових і південнобессарабських, іменники I та II відмін м'якої групи підпадають часто під вплив твердої групи і приймають її закінчення (*кон'бві*, *ковал'бві*, *товаришеві*, *кон'бм*, *ковал'бм*, *товаришем*, *ножбм*, *краjom* та ін.); в) у дав. та місц. відм. однини іменників I відміни та в місц. відм. однини іменників II відміни перед закінченням -і в багатьох говірках унаслідок вирівнювання основи сталося заступлення [з], [ц], [с] через [г], [к], [х] (*даў дочк'і* — *на дочк'і*, *свáх'і* — *у свáх'і*; *добрїй дорóг'і* — *на дорбг'і*, *у круг'і*, *у кожўх'і*, *в ўх'і*, *на бк'і* та ін.); г) поширеність закінчення -іў в род. відм. множини іменників жін. та середн. роду (*хат'іў*, *бáб'іў*, *губ'іў*, *ворóн'іў*, *коров'іў*, *нбчїу*, *сбл'іў*, *пєчїў*, *яблукїў*, *озерїу*, *курчат'іу*, *цуцен'áт'іў* та ін.); д) прикметники жін. роду, а також займенники в багатьох нижньонаддніпрянських степових і західностепових говірках у дав. і місц. відм. однини мають форми, що збігаються з формами род. відм. однини (*даў тóї слáўної* *д'іучин'і* — *на тóї слáўної д'іучин'і*, *зелєної траві* — *на зелєної траві*, *у нáшої хат'і* та ін.); е) у прийменникових конструкціях предметно-особового займенника нерідко опускається [н] (*до јбго*, *колојєјі*, *з јїми*, *на јїх* та ін.); є) у західностепових та південнобессарабських говірках інфінітив звичайно закінчується на -ти, а в нижньонаддніпрянських степових і в східностепових — на -т' (*ходїти* — *ходить'*, *казати* — *казáт'* та ін.); ж) у формах I-ої ос. однини тепер. часу дієслів II дієвідміни звичайно немає переходу [д], [т], [з], [с] у відповідні шиплячі, причому в правобережних степових наголос звичайно стоїть на основі (*вбд'у*, *хбд'у*, *крўт'у*, *нбс'у* та ін.), у лівобережних — на закінченні (*ход'у*, *крут'у*, *воз'у*, *нос'у* та ін.); з) нерідко паралельне вживання в 3-ій ос. однини тепер. часу в дієсловах II дієвідміни форм типу *хóде*, *нóсе* і *хóдит'*, *нóсит'* при переважанні в різних говірках то першої, то другої з них та ін.

{ Переселенські українські говірки південно-східного діалектного типу. } Переселенські українські говірки побу-

тують на території РРФСР як у районах, що безпосередньо прилягають до Української РСР, так і в інших місцевостях, де вони оточені говірками російської мови, а почасти й мов інших народів СРСР.

Ці говірки, звичайно, мішаного типу, хоч основна маса їх в основі своїй — південно-східні з домішкою елементів як поліських, так і волинсько-подільських говірок. Виняток становлять лише надсеймські говірки в районі м. Рильська Курської області та говірки в районі м. Новий Оскол на Белгородщині і м. Острогжськ на Воронежчині, які належать до лівобережнополіських говірок. У решті ж районів, безпосередньо прилеглих до території Української РСР, українські говірки є продовженням відповідних південно-східних говірок, поширених у суміжних областях Української РСР. Так, говірки південних районів Курської, Белгородської і Воронежської областей, а також північно-західних районів Ростовської області є продовженням слобожанських говірок, а говірки на пограниччі з Українською РСР в районі м. Таганрога і західніше м. Шахт Ростовської області, є продовженням східностепових (донецьких) говірок.

Серед українських говірок, що займають більш-менш суцільні масиви в оточенні говірок російської мови, можна виділити: 1) кубанські говірки, основне ядро яких виникло в кінці XVIII — першій половині XIX ст. внаслідок переселення на Кубань колишнього чорноморського козацтва; 2) поволзькі говірки, поширені на території Куйбишевської, Саратовської і Волгоградської областей, що виникли внаслідок переселень приблизно в той час, що й кубанські, хоч перші українські переселенці появляються тут починаючи з другої половини XVII ст.; 3) східноказахстанські говірки, що появилися внаслідок переселення української людності в XIX—XX ст. (переважно в Павлодарській області); 4) південносибірські говірки, що появилися також десь одночасно із східноказахстанськими (переважно на півдні Омської і південному заході Новосибірської областей); 5) далекосхідні говірки, що виникли в кінці XIX — на початку XX ст. (переважно в Приморському краї).

Переселенські українські говірки досліджені слабо. Найкраще серед них вивчені кубанські, про які можна з певністю твердити, що вони найближчі до степових південно-східних говірок, та поволзькі говірки, що є, очевидно, однотипними із слобожанськими та степовими. Що ж до

східноказахстанських, південносибірських і далекосхідних говірок, то вони в основі своїй також південно-східні, оскільки переселення української людності в ці місцевості йшло переважно з території південно-східних українських діалектів.

Додаткова література

Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины.— Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. Юго-Западный отдел. СПб., 1877, т. 7, вып. 2, с. 453—512.

Дурново Н. Н., Соколов Н. Н., Ушаков Д. Н. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии. М., 1915, с. 58—75; 104—120.

Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1971. М., 1974.

Поліські діалекти

Бессараба И. В. Материалы для этнографии Седлецкой губернии. СПб., 1904.

Біла О. С. Дослідження з українського діалектного вокалізму. (Квантитативно-просодичні особливості північноукраїнських говірок. На матеріалі експериментально-фонетичного дослідження надновоських говірок на Чернігівщині). Чернівці, 1974.

Курило О. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с Хоробричів давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині. К., 1924.

Лексика Полесья. М., 1968.

Лисенко П. С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся. К., 1961.

Лисенко П. С. Словник поліських говірок. К., 1974.

Приймак І. І. До особливостей місцевої лексики північно-західних районів Сумської області. Матеріали до словника українських говірок. Нова Каховка, 1957.

Тагнаску J. Studia porównawcza nad geografią wyrazów (Poleisie—Mazowsze). Варшава, 1939.

Шимановский В. Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси. Варшава, 1897.

Південно-західні діалекти

Бандрівський Д. І. Говірки Підбузького району Львівської області. К., 1960.

Бернштейн С. Б., Илич-Свитыч В. М., Клепикова Г. П., Попова Т. А., Усачева В. В. Карпатский диалектологический атлас. I—II. М., 1967.

- Брох О. Угорусское наречие села Убли Земплинского комитата. СПб., 1900.
- †Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, ч. 1—2. Львів, 1899—1902.
- †Верхратський І. Говір замішанців. Львів, 1894.
- Верхратський І. Про говір долівський. Львів, 1900.
- Верхратський І. Про говір галицьких лемків. Львів, 1902.
- †Верхратський І. Говір батьоків. Львів, 1912.
- Дэже Л. Очерки по истории закарпатских говоров. Будапешт, 1967.
- Дејна К. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. Вроцлав, 1957.
- †Дзендзелівський І. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика, ч. 1—2. Ужгород, 1958—1960.
- *Дзендзелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. К., 1969.
- Добош В. І. Синтаксис українських південнокарпатських говорів. Ужгород, 1971—1972.
- Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. К., 1976.
- Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. К., 1973.
- Қалнынь Л. Э. Опыт моделирования системы украинского диалектного языка. М., 1973.
- *Қобилянський Б. В. Діалект і літературна мова. (Східнокарпатський і покутський діалект, їх походження і відношення до української літературної мови). К., 1960.
- Матеріали до словника буковинських говірок. I—VI. Чернівці, 1971—1976.
- Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. I. Прага, 1938.
- Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. I. Прага, 1958.
- Stieber Z. Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny. I—VIII. Лодзь, 1956—1964.
- Јапбв Ј. Gwara matoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych. Львів, 1926.

Південно-східні діалекти

- Берлізов А. А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я. Чернівці, 1959.
- Бессараба И. В. Материалы для этнографии Херсонской губернии. СПб., 1916.
- Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність. К., 1963.
- †Вашенко В. С. Полтавські говори. Харків, 1957.
- Вашенко В. С. З історії та географії діалектних слів. Харків, 1962.

- Ващенко В. С.** Лінгвістична географія Наддніпрянщини. Дніпропетровськ, 1968.
- Ващенко В. С.** Словник полтавських говорів. І. Харків, 1960.
- Гнедич П. А.** Матеріали по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. Полтава, 1916.
- Курило О.** Спроба пояснити процес зміни *о, е* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. К., 1928.
- Могिला А. П.** До характеристики середньочеркаських говірок. К., 1958.
- Москаленко А. А.** Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса, 1958.
- Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови.** К., 1954.
- Середньонаддніпрянські говори.** К., 1960.
- Шарпило Б. А.** Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови. Луганськ, 1959.

ЗМІСТ

Вступ	3
Предмет, завдання і значення діалектології	3
Поняття про місцеві, територіальні діалекти	5
Територіальні і соціальні діалекти	11
Мова і діалекти на різних етапах суспільно-історичного розвитку	13
Діалекти і літературна мова	18
Дослідження діалектів	20
З історії української діалектології	28
Додаткова література	31

ЧАСТИНА ПЕРША

Фонетика, граматики й лексика української діалектної мови

Загальні поняття	32
----------------------------	----

I. ФОНЕТИКА

Вокалізм	37
Консонантизм	60
Додаткова література	87

II. МОРФОЛОГІЯ

Різновиди морфологічних діалектних відмінностей	87
До характеристики діалектних відмінностей у словотворі	(Сор)
Іменник	97
Прикметник	107
Числівник	116
Займенник	119
Дієслово	126
Зауваження до діалектних відмінностей у наголошуванні форм слів	147
Додаткова література	151

III. СИНТАКСИС

Український діалектний синтаксис й усне літературне мовлення	151
Типи відмінностей у синтаксисі української діалектної мови	153
Діалектні відмінності в словосполученні	155
Відмінності в структурі простого речення	163
Відмінності в структурі складного речення	169
Додаткова література	177

IV. ЛЕКСИКА ТА ФРАЗЕОЛОГІЯ

Типи діалектних відмінностей у лексиці	177
Склад діалектної лексики з погляду її походження	185
Історичні нашарування в діалектній лексиці	188

Характерні особливості лексики діалектів	191
Нетермінологічна діалектна лексика	193
До характеристики діалектних відмінностей у фразеології	195
Додаткова література	198

ЧАСТИНА ДРУГА

Діалектні групи і говори української мови

Вступні зауваження	198
Поліські (північні) діалекти	200
Південно-західні діалекти	208
Південно-східні діалекти	230
Додаткова література	242

Степан Филиппович **Бевзенко**

УКРАИНСКАЯ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Допущено Министерством высшего и среднего специального образования УССР в качестве учебного пособия для студентов филологических факультетов университетов и педагогических институтов

(На украинском языке)

Киев, Головное издательство
издательского объединения «Вища школа»

Редактор *В. А. Кондренко*
Оформлення *О. П. Мороза*
Художній редактор *В. І. Юрчишин*
Технічний редактор *А. І. Омоховська*
Коректори *Н. В. Гармаш, Л. Г. Батшєєва*

Информ. бланк № 1526

Здано до набору 27.04.79 Підп. до друку 29.10.79. Формат 84X 108¹/₃₂.
Папір, друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. 13,02 умовн. друк. арк.
13,70 обл.-вид. арк. Тираж 5200 прим. Вид. № 4065. Зам. 991.
Ціна 65 к.

Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 252054,
Київ-54, вул. Гоголівська, 7

Надруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидав УРСР, Київ, Довженка, 3 на Білоцерківській книжковій фабриці 256400, м. Біла Церква, вул. К. Маркса, 4.